

«ΣΗΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ»: ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΑΦΟΜΟΙΩΣΗ ΜΙΑΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Αν η μοναδικότητα των στοιχείων που συνθέτουν την ιστορία κάθε μεμονωμένης επιχείρησης πάντοτε δυσχεραίνει την τυποποίηση και την ενσωμάτωσή τους σε καθολικής αξίας παραδείγματα, η ιστορία του μεταξουργείου της Αθήνας έχει να κάνει με μια ιδιαίτερος άτυπη περίπτωση που εκ πρώτης όψης ελάχιστα προσφέρεται για να ανιχνεύσει κανείς τις κανονικότητες της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Η πρόωμη αυτή επιχείρηση αντιπροσωπεύει μια σημαντικού μεγέθους επένδυση, από ελληνικά και ξένα κεφάλαια, που έγινε με τη μορφή της ετερόρρυθμης εταιρείας, στην πρωτεύουσα του κράτους και με εξαγωγικό προσανατολισμό: όλα αυτά είναι στοιχεία που τη διαφοροποιούν αρκετά από την τυπική μονάδα της ελληνικής βιομηχανίας του 19ου αιώνα, τη μικρή δηλαδή, προσωπική-οικογενειακή ή απλής εταιρικής μορφής επιχείρηση, που εγκαταστάθηκε στα μεγάλα λιμάνια και αναπτύχθηκε κυρίως χάρι στην εσωτερική ζήτηση.

Ωστόσο η ιστορία της Σηρικής Εταιρείας μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση των μορφών που πήρε η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα: η έλλειψη αντιπροσωπευτικότητας της αρχικής, «στατικής» κατά κάποιον τρόπο μορφής, αντισταθμίζεται από τη δυναμική της προσαρμογής της, που αναδεικνύει τις συνθήκες υποδοχής, τα δομικά γνωρίσματα του περιγύρου τα οποία έχουν, αυτά, γενικευτική αξία. Αν το μεταξουργείο της Αθήνας δεν αποτέλεσε πρόδρομο αντιπροσωπευτικό δείγμα της ελληνικής βιομηχανίας με την αρχική μορφή του, το ίδιο μετασχηματίστηκε για να προσλάβει σταδιακά τα χαρακτηριστικά εκείνα που κυριάρχησαν στη μορφολογία της τυπικής ελληνικής επιχείρησης. Η δυναμική της εξέλιξής του είναι αποτέλεσμα των εντάσεων που απορρέουν από ποικίλους εσωτερικούς και εξωτερικούς ως προς την επιχείρηση παράγοντες και χαρτογραφεί το πεδίο όπου το μοναδικό, το ατομικό, απαντάται με το γενικό και κοινωνικό. Οι σχέσεις της επιχείρησης με τις αγορές, ο τρόπος συγκρότησης του κεφαλαίου της, οι επιχειρηματικές συμπεριφορές που αποδεσμεύει η διαχείρισή της, οι τρόποι εισαγωγής και αφομοίωσης των βιομηχανικών τεχνικών, η εγκατάστασή της στον αστικό χώρο, είναι ζητήματα προς μελέτη τα οποία, αν δεν εμφανίζονται εδώ με τυπική μορφή, πάντως οριοθετούν το πεδίο των δυνατών επιλογών που είχε μπροστά της η βιομηχανική απόπειρα στην Ελλάδα.

Το ξεκίνημα

Η ίδρυση του μεταξουργείου της Αθήνας ήταν αποτέλεσμα ευρύτερων τάσεων που εμφανίστηκαν στη μεταξουργία, σε διεθνές επίπεδο, και που οδήγησαν τις δυτικοευρωπαϊκές επιχειρήσεις κοντά στους τόπους παραγωγής της πρώτης ύλης τους. Από τη δεκαετία του 1830 πράγματι, Άγγλοι, Γάλλοι και Ιταλοί επιχειρηματίες είχαν αρχίσει να ιδρύουν εργοστάσια αναπήνι-

1. Η σφραγίδα της Σηρικικής Εταιρείας (στα γαλλικά), από ορείχαλκο (Συλλογή Χ. Ζιούλα, 2Χ4 εκατοστά).

1. A. Gaudry, *Recherches scientifiques en Orient*, Imprimerie Impériale, Παρίσι 1855.

2. Βλ. *εδώ*, Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, «Το Μεταξουργείο της Αθήνας».

3. *Statutes of the Joint Stock Company "en commandite" formed for the object of promoting the production of silk in Greece...* Charles Skipper and East, St. Dunstan's Hill, χ.χ.έ. Το φυλλάδιο αυτό εντόπισε από ιταλικές πηγές η Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου. Το καταστατικό φέρει ημερομηνία 4 Ιανουαρίου 1853 (Αθήνα).

4. Το παράθεμα από τη σχετική με την πτώχευση της «Βράμπε» ανακοίνωση στην εφημερίδα *Αιών* της 9.1.1854.

5. Όλες αυτές οι πληροφορίες και όσες ακολουθούν, από την πράξη αρ.2132 της 11.7.1854 του συμβολαιογράφου Αθηνών Δ. Κ. Σουτζού: «Εκθέσις πλειστηριασμού του εργοστασίου μεταξοκλώσιας και του απέναντι κήπου» (Αρχειοφυλακείο Αθηνών του Συμβολαιογραφικού Συλλόγου), στο εξής: Έκθεση πλειστηριασμού 1854. Η αναφερόμενη απόφαση του Πρωτοδικείου (αρ. 427) έχει ημερομηνία 7 και 9 Σεπτεμβρίου 1853. Ευχαριστώ Θεοδώρα και από *εδώ* τον κ. Γεώργιο Κώνστα για την προθυμία με την οποία με βοήθησε κατά την έρευνα στο Αρχαιοφυλακείο.

6. Η δηλοποίηση δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αθήνα* της 2.10.1853. Οι ενυπόθητοι δανειστές αναφέρονται ονομαστικά στην Έκθεση πλειστηριασμού 1854, αλλά δεν είναι σαφές αν πρόκειται για υποθήκες που βάριναν το ακίνητο από παλιά ή για πιστώτες της εταιρείας Βράμπε. Πρόκειται για τους Ιωάννη Μπουτρεφ, Γεώργιο Πλάζκα], Ερρίκο Σχάμπερλιγ, Παύλο Σκουλούδη, Αντώνιο Μιχαλινούδη, Λουκά Ράλλη, Ιάκωβο Σαρόγβη, Οδυσσέα Σάλτσα, Εδουάρδο Ρεϊνίγγε, Νικίτα Λαμπρινίδη, Γεώργιο Κατόπη και τον «εν Μασσαλία Φρέδχολμ». Εκτός από τον τελευταίο, οι άλλοι φέρονται ως κάτοικοι Αθηνών. Οι Scheiberling και Reinigge ήταν Βαβαροί ξυλουργοί-επιπλασιοί εγκατεστημένοι στην Αθήνα και ενδεχομένως είχαν εγκαταστήσει στην οικοδομή του μεταξουργείου (βλ. Χριστίνα Λυτ, *Στην Αθήνα του 1847-48* (μετάφραση και επιμέλεια Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν), Αθήνα 1991, σ. 33, 53, 71, 83-84 κ.λπ.). Αν όλοι οι παραπάνω ήταν δανειστές της «Βράμπε», τότε μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η εταιρεία αυτή δεν διέθεσε άλλα χρήματα, μετά την αγορά του ακινήτου, για να κινηθεί στην Ελλάδα, αλλά το χρησιμοποιούσε ως εγγύηση για να ενεργοποιήσει επιτόπια κεφάλαια.

σης στην Προύσα και τη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη, την Κύπρο και τον Λίβανο.¹ Οι αιτίες των κινήσεων αυτών έχουν κατ'επανάληψη αναλυθεί και δεν θα μας απασχολήσουν *εδώ*. Σημασία έχει ότι η επιχείρηση προκύπτει από πρωτοβουλίες και προοπτικές που ξεπερνούν τα όρια του ελληνικού οικονομικού χώρου και εξαρχής εντάσσεται σε διεθνές δίκτυο ανταλλαγών και οικονομικών σχέσεων, μαρτυρώντας ταυτόχρονα την προϊούσα ενσωμάτωση του χώρου αυτού στη διεθνή οικονομία.

Η σχετική πρωτοβουλία οφείλεται στην εμπορική εταιρεία «Augustus Wrampe & Co» του Λονδίνου, για την οποία δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Η εταιρεία Βράμπε αγόρασε το 1852 το ημιτελές εμπορικό κέντρο του Γ. Καντακουζηνού και το μετέτρεψε σε μεταξουργείο.² Στις 4 Ιανουαρίου 1853, ο Αύγουστος Βράμπε υπέγραψε ενώπιον του συμβολαιογράφου Αθηνών Δ. Κ. Σουτζού το ιδρυτικό καταστατικό μιας νέας μετοχικής ετερόρρυθμης εταιρείας (joint-stock company «en commandite») με την επωνυμία «Greek Silk Company "Augustus Wrampe & Co"».³ Η νέα εταιρεία είχε ονομαστικό κεφάλαιο 500.000 φράγκων (ή 20.000 λιρών) σε 500 μετοχές των 1.000 φράγκων (40 λιρών), διάρκεια δεκαετή και έδρα την Αθήνα. Η «A. Wrampe & Co» κρατούσε τη διεύθυνση-διαχείριση της νέας εταιρείας και υποχρεωτικά το 1/5 του κεφαλαίου, δηλαδή 100 μετοχές. Εκπρόσωπός της στην Αθήνα και διευθυντής-διαχειριστής του μεταξουργείου οριζόταν ο Albrecht Witte. Η διαχειρίστρια εταιρεία θα κρατούσε για λογαριασμό της το μισό των καθαρών κερδών, ενώ το άλλο μισό θα μοιραζόταν στους μετόχους ως μερίσμα. Αλλά τα καθαρά κέρδη υπολογίζονταν μετά την αφαίρεση, από τα ακαθάριστα, του 5% επί της αξίας των μετοχών που θα πληρωνόταν κάθε χρόνο στους μετόχους. Η λεπτομέρεια αυτή έχει κάποια σημασία, γιατί όπως θα δούμε τέτοια διάκριση μεταξύ τόκου και μερίσματος δεν υπήρχε στο καταστατικό της ελληνικής Σηρικικής εταιρείας.

Σύμφωνα πάντα με το καταστατικό, η εταιρεία Βράμπε μεταβίβασε στη νέα εταιρεία «όλο το γήπεδο, τα κτίρια της εγκατάστασης στην Αθήνα μαζί με τις ατμομηχανές και τα άλλα υλικά και εργαλεία» (άρθρο 12), μια διατύπωση που δείχνει ότι η μετατροπή της εγκατάστασης σε μεταξουργείο είχε ξεκινήσει κατά την υπογραφή του καταστατικού, αλλά δεν είχε ενδεχομένως ολοκληρωθεί. Το σύνολο αποτιμήθηκε σε 225.000 φράγκα, δηλαδή 225 μετοχές, από τις οποίες η εταιρεία Βράμπε δικαιούτο να διαθέσει σε τρίτους τις 125. Η «Βράμπε» με άλλα λόγια σκόπευε να συγκεντρώσει συνολικά 400.000 φράγκα από την έκδοση και μεταβίβαση των μετοχών.

Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν το καταστατικό αυτό ενεργοποιήθηκε και αν η «Greek Silk Company» πήρε πράγματι σάρκα και οστά, διότι σε όλα τα κατοπινα έγγραφα, ιδιοκτήτης του μεταξουργείου αναφέρεται η «A. Wrampe & Co», με έδρα το Λονδίνο. Ίσως μάλιστα η αδυναμία της «Βράμπε» να διαθέσει τις μετοχές της να ήταν ο βασικός λόγος που την οδήγησε σε πτώχευση. Δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστούν *εδώ* τα αίτια μιας τέτοιας αδυναμίας. Μπορεί να υποθεθεί ότι σε μια εποχή που μόλις είχε ανοίξει ο μεγάλος αναπτυξιακός κύκλος της αγγλικής οικονομίας, με τις ανακαλύψεις χρυσού στην Καλιφόρνια και την Αυστραλία, την έκρηξη των μεταλλουργικών εξαγωγών και των σιδηροδρομικών επιχειρήσεων, δεν θα υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια παραδοσιακή πλέον, για τα αγγλικά δεδομένα, επιχείρηση. Εξάλλου η κατοπινή μεταβίβαση της Σηρικικής εταιρείας από αγγλικά σε γαλλικά συμφέροντα ίσως μαρτυρεί ακριβώς τη σχετική «καθυστέρηση» της γαλλικής οικονομίας.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, το μεταξουργείο της Αθήνας πρέπει να είχε ήδη ξεκινήσει κάποιες προκαταρκτικές εργασίες όταν, τον Ιούνιο του 1853, ο Βιτ ειδοποίησε τον γνωστό πειραιώτη έμπορο και κτηματία Νικόλαο Μελετόπουλο «να παύση πλέον να προβλέπη κουκούλια» και διέκοψε τις πληρωμές του.⁴ Από εκεί και πέρα, ο άνθρωπος που πρωταγωνιστεί στις εξελίξεις είναι ο Γάλλος βιομήχανος-μηχανουργός Louis Roeck, που πρέπει να ήταν ο βασικότερος πιστωτής της «Βράμπε»: η εταιρεία του («Louis Roeck & Cie») στη Λυών είχε προμηθεύσει τον εξοπλισμό του μεταξουργείου και ο ίδιος επέβλεψε την αποπεράτωση της εγκατάστασης. Ο Ροέκ προσέφυγε στα ελληνικά δικαστήρια και εξασφάλισε μια πρώτη καταδικαστική απόφαση, τον Σεπτέμβριο του 1853, από την οποία φαίνεται ότι η «Βράμπε» του χρωστούσε συνολικά 49.572 φράγκα (χωρίς τους τόκους), ίσως το αντίτιμο των μηχανημάτων.⁵ Ακολούθησε, στις 22 Σεπτεμβρίου, η αναγκαστική κατάσχεση του καταστήματος, που κοινοποιήθηκε σε άλλους δώδεκα «ενυπόθηκους δανειστές», ενώ στις αρχές Οκτωβρίου κοινοποιήθηκε και η πρώτη «δηλοποίηση» πλειστηριασμού.⁶ Στο μεταξύ, μετά από ανεξάρτητη, καθώς φαίνεται, προσφυγή του Μελετόπουλου στα δικαστήρια, στις αρχές Νοεμβρίου, για οφειλή 10.000 δρχ. εκ μέρους του Βιτ, η εταιρεία «Βράμπε» κηρύχθηκε σε πτώχευση.

Ο πλειστηριασμός έγινε τελικά περίπου εννέα μήνες αργότερα, στις 11 Ιουλίου 1854. Στο διάστημα που μεσολάβησε, ο Λουδοβίκος Ροέκ θα πρέπει να κινήθηκε για να εξασφαλίσει το διάδοχο σχήμα. Αν εγνώριζε ήδη τους αδελφούς Δουρούτη, είτε από την προηγούμενη μεταξουργική επιχείρηση του Κωνσταντίνου είτε από τη σύντομη παραμονή του Αθανάσιου στη Γαλλία, δεν είναι γνωστό. Πάντως δεν θα ήταν δύσκολο να προσεγγίσει την οικογένεια που είχε εισαγάγει τη νεώτερη αναπήνιση στην Ελλάδα. Δύο από τους ανθρώπους με τους οποίους θα πρέπει να είχε έρθει σε επαφή, ο Όθων Γρόπιος και ο Λουκάς Ράλλης, είχαν στενές σχέσεις με τη μεταξουργία.⁷ Στις επαφές του θα έπαιξαν κάποιο ρόλο και ο συμβολαιογράφος Δημήτριος Κ. Σούτζος, που στη συνέχεια έγινε και μέτοχος της ελληνικής Σηρικής Εταιρείας, και οι δικηγόροι Μιχαήλ Ποτλής, που ορίστηκε ταμίας της πτώχευσης Βράμπε, και Γεώργιος Βέλλιος, που συχνά εμφανίζεται ως εκπρόσωπος και διερμηνέας του Ροέκ ο οποίος δεν εγνώριζε, καθώς φαίνεται, ελληνικά.⁸

Το διάδοχο σχήμα ήταν πάντως έτοιμο τον Ιούλιο του 1854, όταν έγινε ο πλειστηριασμός του μεταξουργείου. Η αξία της εγκατάστασης (οικόπεδο 9.421 πήχεων, οικοδομές και μηχανήματα) είχε εκτιμηθεί σε 250.000 δρχ. από τον δημοκρατικό πάρεδρο Στ. Γεωργιούλη, και η αξία του παρακειμένου περιβολίου σε 3.000 δρχ., ενώ οι τιμές πρώτης προσφοράς ορίστηκαν αντιστοίχως στις 50.000 και 1.000 δραχμές. Εκτός από τον Ροέκ, προσφορές έκαναν μόνο για το περιβόλι οι Νικόλαος Πήλληκας και Θεμιστοκλής Καραδήμας, ενώ για το μεταξουργείο υπήρξε μόνο μία αντιπροσφορά (80.000 δρχ.), από τον δικηγόρο Λεωνίδα Γούτα.⁹ Και τα δύο ακίνητα κατακυρώθηκαν τελικά στον Λ. Ροέκ, αντί 100.000 δρχ. για το μεταξουργείο και 6.000 δρχ. για το περιβόλι.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 23 Ιουλίου 1854, και αφού ρύθμισε τα της αποζημίωσης των υπολοίπων πιστωτών της «Βράμπε»,¹⁰ ο Ροέκ μεταβίβασε τα 6/8 της ιδιοκτησίας του μεταξουργείου στους έξι νέους μετόχους της υπό σύσταση Σηρικής Εταιρείας.¹¹ Η συνολική αξία των ακινήτων ορίστηκε στις 120.000 δρχ. Από τις 90.000 δρχ., που ήταν το τίμημα της μεταβίβασης, οι έξι συμβαλλόμενοι με τον Ροέκ ανέλαβαν να καταθέσουν 60.000 δρχ.

7. Ο Γεώργιος Γρόπιος ήταν ένας από τους παλαιότερους ιδιοκτήτες μέρους του γηπέδου του μεταξουργείου, ενώ ο Όθων Γρόπιος ήταν ο άνθρωπος που είχε παραχωρήσει «άλλοτε» δωμάτια της οικίας Καντακουζηνού στον Χριστιανό Σίγγελ, βλ. *εδώ*, Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *ο.π.*, και συμβόλαιο αρ. 1226/31.12.1853 του Δ. Κ. Σούτζου μεταξύ Αυγουστού Βράμπε και Χρ. Σίγγελ (Αρχειοφυλακείο Αθηνών). Είναι γνωστό ότι ο Όθων Γρόπιος είχε προσαθήσει το 1845 να ιδρύσει μεταξουργείο στο Ναύπλιο. Ο Λουκάς Ράλλης, ο ιδιοκτήτης του μεταξουργείου στον Πειραιά (1844), εμφανίζεται μεταξύ των «ενυπόθηκων δανειστών» της «Βράμπε» (βλ. προηγούμενη σημείωση).

8. Για τον ρόλο του Ποτλή, βλ. την πράξη κατάθεσης του εκπλειστηριασμού με ημερομηνία 29.12.1854 του συμβολαιογράφου Παν. Πούλου, συνημμένη στην Έκθεση πλειστηριασμού 1854. Ο Μ. Ποτλής (1810-1863) έγινε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο το 1855 και διατέλεσε αργότερα (1861-1862) βουλευτής Πανεπιστημίου. Ο Γ. Βέλλιος παρίστατο στο ιδρυτικό συμβόλαιο της Σηρικής Εταιρείας, ως «διερμηνέας» του Ροέκ. Ο ρόλος των κύκλων των συμβολαιογράφων και δικηγόρων στην οικονομική ζωή της Ελλάδας δεν έχει διόλου μελετηθεί. Είναι περίπου βέβαιο ότι στις πρώτες ιδίες δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους, όταν έβρισκαν οι δικαστικές υποθέσεις που προκαλούσε η αναγκαία προσαρμογή του εθιμικού δικαίου στο δίκαιο του νέου αστικού κράτους, το στρώμα των νομομαθών στα αστικά κέντρα, και κατεξοχήν στην πρωτεύουσα, υπήρξε μια από τις πρώτες εστίες συγκέντρωσης περιουσιών, οι οποίες θα πρέπει να διοχετεύθηκαν ποικιλοτρόπως στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, κάτι που διαφαίνεται και στην ιστορία της Σηρικής Εταιρείας. Για ανάλογα ζητήματα, βλ. P. Mathias, «The lawyer as businessman in 18th c. England», D. C. Coleman - P. Mathias, *Enterprise and history: essays in honour of Charles Wilson*, Cambridge University Press, 1984, σ. 151-167.

9. Ο Θεμιστοκλής Καραδήμας ή Κωσταδήμας εμφανίζεται στο συμβόλαιο 1226/31.12.1853 του Δ. Σούτζου ως παλαιότερος ιδιοκτήτης του περιβολίου. Ο Νικόλαος «Πήλληκας» ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο αδελφός του γνωστού καθηγητή του Ποινικού Δικαίου, βουλευτή και υπουργού Δικαιοσύνης Σπυρίδωνος Πήλικα, δικηγόρος και ο ίδιος και σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας, βλ. *Απορνημονεύματα της υπουργίας Σπυρίδωνος Πήλικα...*, εκδιδόμενα υπό Ιωάννου Ν. Πήλικα, Αθήνα 1893, σ. 6.

10. Σε κατοπινή μαρτυρία του ο Α. Δουρούτης αναφέρεται σε κάποιο έγγραφο με ημερομηνία 17 Ιουλίου 1854, που λανθάνει, και το οποίο πρέπει να αφορά τη μεταβίβαση των επί του εκπλειστηριασμού δικαιωμάτων των υπολοίπων πιστωτών στον Ροέκ. Ανάμεσα στους πιστωτές αυτούς ήταν και ο Χριστιανός Ερζίκος Σίγγελ, ο οποίος επρόκειτο να ταλαιπωρηθεί επί χρόνια τη Σηρική Εταιρεία, διεκδικώντας δικαστικά την εφαρμογή συμφωνιών που είχαν μείνει σε εκκρεμότητα με την πτώχευση της «Βράμπε». Βλ. σχετικά Αρχείο Χρ. Ζιούλα, «Προτάσεις Αθανασίου Δουρούτη & Σίας κατά Χρ. Ερζ. Σίγγελ, Λουδ. Ροέκ και Αμί Τιεμπό ενόπιον των εν Αθήναις Πρωτοδικών», 9 Μαρτίου 1866, και Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *ο.π.* Για την εξάλειψη των υποθηκών, υπάρχει στο Αρχείο Χρ. Ζιούλα σχετική βεβαίωση του Υποθηκοφυλακείου με ημερομηνία 3.7.1856. (Ευχαριστώ και εγώ με τη σειρά μου τον κ. Χρήστο Ζιούλα για το αρχαιακό υλικό που έθεσε στη διάθεσή μου).

11. Συμβόλαιο 2181/23.7.1854 Παν. Πούλου (Αρχειοφυλακείο Αθηνών).

στον σύνδικο της πτώχευσης Βράμπε και να καταβάλουν στον ίδιο τον Ροέκ τις υπόλοιπες 30.000, αφού ο τελευταίος ολοκλήρωνε τις εργασίες αποπεράτωσης του συγκροτήματος μέσα σε σαράντα ημέρες. Επρόκειτο ουσιαστικά για οικοδομικές εργασίες: ολοκλήρωση εξωτερικού μαντρότοιχου, μαρμαρίνης σκάλας, θύρας εισόδου, δεξαμενών, φρεάτων και καμινάδων. Με το ίδιο συμφωνητικό, οι συμβαλλόμενοι δεσμεύονταν να συστήσουν μετοχική εταιρεία με αρχικό κεφάλαιο 152.000 δρχ., το οποίο θα διπλασίαζαν με έκδοση νέων μετοχών.

Έτσι ο Ροέκ δεν κατέβαλε ενδεχομένως ούτε δραχμή για την αγορά του μεταξουργείου: το υπόλοιπο του εκπλειστηριάσματος, 46.000 δρχ., αντιστοιχεί περίπου στο παλαιό χρέος της «Βράμπε», το οποίο ο Ροέκ κεφαλαιοποίησε στο μεγαλύτερο μέρος του ως συμμετοχή του στη νέα εταιρεία, ενώ εξασφάλισε και την πληρωμή άλλων 30.000 δρχ. για τις εργασίες αποπεράτωσης. Ο Ροέκ πέτυχε όμως αυτό που δεν είχε κατορθώσει η εταιρεία Βράμπε: να μεταβιβάσει την επιχείρηση σε ελληνικά χέρια. Από την πλευρά τους, οι έξι Έλληνες μέτοχοι αγόρασαν με 90.000 δρχ. το μεγαλύτερο μέρος μιας εγκατάστασης που είχε πραγματική αξία περίπου 250.000 (συνεπώς 187.500 για τα 6/8) και απέκτησαν μετοχές ονομαστικής αξίας 1.000 δρχ., καταβάλλοντας πραγματικά 788 δρχ. ανά μετοχή.

«Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος». Πρόσωπα και θεσμοί

Το ιδρυτικό συμβόλαιο (καταστατικό) της Σηρικής Εταιρείας υπογράφηκε στην Αθήνα στις 6 Αυγούστου 1854, στο σπίτι του Μιχαήλ Ιατρού, επί της οδού Ερμού.¹² Εκτός από τον Α.Ροέκ, οι έξι Έλληνες μέτοχοι ήταν οι Αθανάσιος Γ. Δουρούτης, Κωνσταντίνος Γ. Δουρούτης, Μιχαήλ Ιατρός, Παναγιώτης Παπιολάκης, Ιωάννης Κ. Τσάτσος και Δημήτριος Στ. Μαυροκορδάτος, όλοι έμποροι, εκτός από τόν τελευταίο. Το νέο σχήμα διατήρησε τη μορφή της προκατόχου αγγλικής εταιρείας: ήταν μια μετοχική ετερόρρυθμη εταιρεία (société en commandite par actions) με διευθυντή-διαχειριστή και μόνο υπεύθυνο για την πορεία της επιχείρησης τον Αθανάσιο Δουρούτη. Διατήρησε και τον τύπο της ονομασίας της πρώτης εταιρείας: «Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος “Αθανάσιος Δουρούτης & Σία”». Η διάρκειά της ορίστηκε στα δέκα χρόνια και το αρχικό της κεφάλαιο σε 152.000 δρχ., ή 152 μετοχές των 1.000 δρχ., που αντιπροσώπευαν την αξία του ακινήτου. Ο Ροέκ εκράτησε τα 2/8 του κεφαλαίου αυτού (38 μετοχές) και οι υπόλοιποι έξι μέτοχοι μοιράστηκαν από 1/8 (19 μετοχές). Η εταιρεία επρόκειτο να εκδόσει αμέσως άλλες 152 μετοχές, τις οποίες, αν δεν κατόρθωνε να διαθέσει σε τρίτους, υποχρεώνονταν να αγοράσουν οι μέτοχοι κατ’ αναλογία προς την αρχική συμμετοχή τους. Το καταστατικό έκανε σαφή διάκριση ανάμεσα στις αρχικές 152 μετοχές «της ιδιοκτησίας», που ήταν ονομαστικές και εξασφάλιζαν δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας του ακινήτου, και τις νέες μετοχές που θα ήταν ανώνυμες (άρθρο 7). Η διάκριση αυτή, που δεν υπήρχε στο καταστατικό της αγγλικής εταιρείας, περιέπλεξε αρκετά, όπως θα δούμε, τη συγκρότηση του κεφαλαίου της Σηρικής Εταιρείας και οπωσδήποτε μαρτυρεί κάποια ειδική ευαισθησία στο ζήτημα της ιδιοκτησίας. Εξάλλου το καταστατικό όριζε επίσης ότι στο τέλος της δεκαετίας, οι κάτοχοι των 152 μετοχών της ιδιοκτησίας είχαν το δικαίωμα να επαναλάβουν την ιδιοκτησία του καταστήματος (άρθρο 8).

12. Συμβόλαιο 2245/6.8.1854 Παν. Πούλου (Αρχαιοφυλακείο Αθηνών). Αντίγραφο και στο Αρχείο Χ. Ζιούλα. Το καταστατικό δημοσιεύτηκε και στο φυλλάδιο *Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος υπό την επωνυμία Αθανάσιος Γ. Δουρούτης & Σία εν Αθήναις*, Αθήνα 1854.

Υπήρχαν και ορισμένες άλλες ενδιαφέρουσες διαφορές ανάμεσα στα δύο καταστατικά. Αντί για το μισό των καθαρών κερδών, η αμοιβή του διευθυντή-διαχειριστή οριζόταν ρητά, στην περίπτωση της Σηρικής Εταιρείας, σε 6.000 δρχ. τον χρόνο (άρθρο 20), ενώ ο ίδιος είχε δικαίωμα και σε ένα πρόσθετο 6% επί των καθαρών κερδών, τα οποία υπολογίζονταν μετά την αφαίρεση της αμοιβής του (άρθρο 18). Δεν αναφερόταν στο καταστατικό της Σηρικής Εταιρείας υποχρεωτική καταβολή τόκου 5% από τα ακαθάριστα κέρδη στους μετόχους, παρά μόνον η καταβολή μερίσματος, εφόσον υπήρχαν καθαρά κέρδη (άρθρο 23). Αντίθετα στην περίπτωση της Σηρικής Εταιρείας ήταν υποχρεωτική η ετήσια παρακράτηση 2% επί της αξίας των 152 πρώτων μετοχών «για την εκ του χρόνου βλάβην του καταστήματος» (άρθρο 18), ένα ποσό που θα έπαιρναν οι αρχικοί μέτοχοι στο τέλος της δεκαετίας ή κατά τη διάλυση της εταιρείας (άρθρο 8) και που αντιστοιχεί κατά κάποιο τρόπο στην έννοια της απόσβεσης, η οποία όμως δεν υπάρχει διατυπωμένη με σαφήνεια σε κανένα από τα δύο καταστατικά. Τέλος, η έννοια του αποθεματικού κεφαλαίου, που δεν υπάρχει καθόλου στο καταστατικό της αγγλικής εταιρείας, εμφανίζεται οριακά στην ελληνική διάδοχό της: εφόσον τα διανεμητέα (καθαρά) κέρδη υπερέβαιναν το 12% του κεφαλαίου, «το περιπλέον θέλει αποταμιεύεται ως αποθεματικόν κεφάλαιον» – αλλά και τούτο, μέχρι του ορίου του 25% του κεφαλαίου: «το πλεονάζον διανέμεται [...] ως μερίσμα» (άρθρο 24).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι μέτοχοι της Σηρικής Εταιρείας μάλλον προτίμησαν την ασφάλεια της ιδιοκτησίας από την εγγυημένη ετήσια απόδοση των κεφαλαίων τους: ότι ο Αθανάσιος Δουρούτης προτίμησε τη σταθερή ετήσια αμοιβή από την απροσδιοριστία του ποσοστού επί των καθαρών κερδών και τέλος, ότι οι έννοιες της απόσβεσης και της αποθεματοποίησης, έννοιες θεμελιώδεις για την ορθή διαχείριση μιας βιομηχανικής επιχείρησης, δεν υπήρχαν με σαφήνεια στη συνείδηση των μετόχων της Σηρικής Εταιρείας, Ελλήνων και ξένων.

Τα πρόσωπα

Στον στενό κύκλο των αρχικών μετόχων της Σηρικής Εταιρείας διασταυρώνονται ντόπιοι προύχοντες, έμποροι της διασποράς και φαναριώτες κεφαλαιούχοι, όλοι επίλεκτα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας. Χωρίς αμφιβολία, ο κεντρικός πυρήνας του νέου σχήματος ήταν η οικογένεια Δουρούτη (οι δύο αδελφοί και ο πεθερός του Αθανασίου, ο Μ. Ιατρός). Ο Μιχαήλ Ιατρός, ο πλούσιος πελοποννήσιος εμποροτραπεζίτης, κτηματίας και πολιτικός, υπήρξε αναμφίβολα το βασικότερο στήριγμα των αδελφών Δουρούτη κατά την αρχική εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Ωστόσο δεν παρίστατο αυτοπροσώπως στην υπογραφή του συμβολαίου και η συμμετοχή του στο μεταξουργείο της Αθήνας δεν πρέπει να υπήρξε ιδιαιτέρως ενεργή, πέρα από την οικονομική συμβολή του και φυσικά πέρα από το κύρος, τις επαφές και τη γενικότερη κοινωνική στήριξη που οπωσδήποτε εξασφάλιζε η παρουσία του. Κοντά εβδομήντα πέντε ετών την εποχή εκείνη, ο Ιατρός βρισκόταν τον περισσότερο καιρό στο Ναύπλιο και οι δραστηριότητές του φυσιολογικά θα πρέπει να είχαν μπει σε φθίνουσα πορεία.¹³

Στον κύκλο των Δουρούτη μπορεί με ασφάλεια να συμπεριληφθεί και ο Παναγιώτης Παπιολάκης. Η στενή συνεργασία του με τον Αθανάσιο

13. Στο σπίτι του Ιατρού στην Αθήνα κατοικούσε και ο Αθανάσιος με τη σύζυγό του και κόρη του Ιατρού Φλωρεντία. Βλ. στον παρόντα τόμο τη μελέτη της Μαρίας Χριστίνας Χατζηγιάννου. Τα βιογραφικά του Ιατρού στο Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Αρχαίον Μιχαήλ Ιατρού», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ*, αρ.6 (1983). Παρά τις καταστροφές που έχει υποστεί το Αρχαίον Ιατρού, η κατανομή των επιστολών που έλαβε (σύμφωνα με τον κατάλογο του Σπηλιωτάκη) μπορεί να αποτελέσει έναν έμμεσο δείκτη για την εντατικότητα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του: 335 τη δεκαετία 1831-40, 359 τη δεκαετία 1841-50, 206 τη δεκαετία 1851-60 και 140 μεταξύ 1861 και 1868, έτος του θανάτου του.

14. Αρχείο Μιχαήλ Ιατρού, ΚΝΕ/ΕΙΕ (στο εξής: ΑΜΙ), τ. VIII, δύο επιστολές του Π. Παπιολάκη προς τον Ιατρό με ημερομηνίες 17 Μαΐου και 7 Ιουλίου 1849. Η συνεργασία αφορούσε την προαγορά μεταξιού Σπάρτης με σκοπό την εξαγωγή του στη Μασσαλία, για λογαριασμό των Αδελφών Τζιτζίνια. Στις επιστολές του ο Παπιολάκης επιδεικνύει σεβασμό και αφοσίωση στον Ιατρό («Σας παρακαλώ να με προστάξετε ελευθέρως δια να σας αποδεικνύω ός εμί πάντοτε...») κι ωστόσο φαίνεται να διαθέτει κιόλας κάποια αυτονομία: επικοινωνεί απευθείας με τους Τζιτζίνια της Μασσαλίας και της Κωνσταντινούπολης, ενώ ετοιμάζεται να συστήσει δική του εμπορική επιχείρηση (στη δεύτερη επιστολή γίνεται λόγος για τη «νεοσυστηθεύσασμένη εταιρεία “Καπούδα, Παπιολάκη & Σίας”»). Για τις ενδεχόμενες σχέσεις του με την Τεργέστη, βλ. Όλγα Κατσαοδή-Hering, *Η ελληνική παρουσία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ.2, Αθήνα 1984, σ. 645, όπου απαντώνται οι Γεώργιος και Κωνσταντίνος Παπιολάκης, που αποκόπουν άδειες ναυσιπλοΐας για δικιά τους πλοία το 1784 και 1824 αντιστοίχως.

15. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Η τύχη των πρώτων Ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος», *Μνήμων* 13(1991), σ. 133.

16. Ο πατέρας του Ιωάννη, ο Κωνσταντίνος Ιω. Τσάτσος (ή Τζιάτζιος-Τζιάτζιος), μετείχε στις Εθνικές Συνελεύσεις της Επιδαύρου (1826) και του Άργους (1829) ως πληρεξούσιος Καρπενησίου και από τότε εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο ως έμπορος. Βλ. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την Αναγέννηση της Ελλάδος*, τ. Δ', Πειραιάς 1839, σ.53, 100, 107 και τ. ΙΑ, Αθήνα 1852, σ. 1. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετη-ρίδος*, τ. Β, Αθήνα 1925, σ. 333. Ο Ιωάννης (Καρπενήσι 1817-Αθήνα 1895) διαδέχθηκε τον πατέρα του σε νεαρή ηλικία, αφού μαθήτευσε στη Σχολή της Άνδρου και στο Γυμνάσιο της Αίγινας. Ταξίδεψε στην Ευρώπη, ανανέωσε την οικογενειακή επιχείρηση και από το 1850 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Λίγο πριν από το 1854 παντρεύτηκε την Αθηνά Α. Ροσέτου, της γνωστής φαναριώτικης οικογένειας (βλ. Β.Σφυρόερας, *Οι δραγομάνοι του στόλου*, Αθήνα 1965, σ. 117-119), κόρη του Αθανασίου Κων/νου Ροσέτου και εγγονή από μητέρα του κωνσταντινοπολίτη μεγαλεμπόρου του Λονδίνου Κωνστ. Ιωνίδη. Οι πληροφορίες αυτές από τον οικογενειακό τάφο, βλ. Ελένη Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη, *Δέσποινα Τσουκλίδου-Πεννά, Μητρώον Α' Νεκροταφείου Αθηνών, Α' Ζώνη-Ιον Τμήμα*, Αθήνα 1972, σ. 81-83, και Μ.-D.Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Παρίσι 1983, σ. 403 (λήμμα Rosetti). Ο Sturdza αναφέρει ως πατέρα του Αθαν. Ροσέτου τον Ιωάννη Ροσέτη, παρόλο που έχει συμβουλευτεί τη μελέτη των Τσουγκαράκη-Τσουκλίδου. (Ευχαριστώ τον συνάδελφο Φλωρίν Μαρινέσκου για τη βοήθειά του στον δαίδαλο των γενεαλογικών πηγών). Ο Ι. Τσάτσος διατέλεσε κατ' επανάληψη μέλος της Επιτροπής επί της Εμπνεύσεως της Εθν. Βιομηχανίας. Εγγονός του ήταν ο τείως πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωνστ. Τσάτσος.

17. Ένας θείος του Δημητρίου, ο Κων/νος Γ. Μαυροκορδάτος (1789-1842), είχε παντρευτεί στο Βουκουρέστι την Luxandra Κων/νου Ροσέτου, βλ. Sturdza, *ό.π.*, σ. 403. Κάποιες συγχύσεις που υπάρχουν στο έργο του Sturdza δεν επιτρέπουν βεβαιότητες ως προς τους βαθμούς συγγένειας.

Δουρούτη στην Αθήνα, αλλά και με τον Ιατρό στο Ναύπλιο, μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1849, ενώ είναι πιθανή παλαιότερη επαφή των δύο οικογενειών στην Τεργέστη.¹⁴ Η συμμετοχή του όμως στη Σηριακή Εταιρεία υπήρξε πρόσκαιρη από τον επόμενο χρόνο κιόλας, το 1855, ο Παπιολάκης παύει να εμφανίζεται στις γενικές συνελεύσεις της Εταιρείας και φαίνεται ότι μεταβίβασε το μερίδιό του στον Α. Παππαδάκη. Δεν αποκλείεται η αποχώρηση αυτή –ή αλλιώς η οριστική αυτονόμηση– να ήταν αποτέλεσμα ρήξης με τους Δουρούτη: λίγο αργότερα, το 1859, ο Π. Παπιολάκης είχε ιδρύσει δικό του μικρό ατμοκίνητο μεταξουργείο στον Πειραιά, το οποίο όμως δεν έζησε πολύ.¹⁵

Ένας δεύτερος κύκλος σχηματίζεται γύρω από το πρόσωπο του Ιωάννη Κ. Τσάτσου, κύκλος που εφάπτεται με τη φαναριώτικη αριστοκρατία και τον ελληνισμό των παραδουναβίων ηγεμονιών. Γόνος οικογένειας προκρίτων της Ευρυτανίας και φτασμένος τότε έμπορος της Αθήνας, ο Ι. Τσάτσος είχε ζήσει αρκετά χρόνια στο Ναύπλιο, όπου ασφαλώς θα τον είχε γνωρίσει ο Μ. Ιατρός.¹⁶ Μέσω της συζύγου του Αθηνάς Ροσέτου, ο Τσάτσος θα είχε επαφή με τους φαναριώτικους κύκλους: έτσι, αυτός πρέπει να “έφερε” στη Σηριακή Εταιρεία τον μοναδικό μὴ έμπορο από τους μετόχους, τον Δημήτριο Στ. Μαυροκορδάτο («δόκτωρ της Νομικής» χαρακτηρίζεται στο ιδρυτικό συμβόλαιο), με τον οποίο άλλωστε δεν αποκλείεται να είχε και κάποια συγγένεια, έστω και μακρινή.¹⁷ Ο Μαυροκορδάτος¹⁸, που είχε σπουδάσει νομικά στο Παρίσι και επρόκειτο να γίνει δικαστής, καθηγητής του Πανεπιστημίου και υπουργός, ήταν ο νεώτερος και ο λόγιος της ομάδας των μετόχων, ο άνθρωπος που προσφώνησε τον Όθωνα κατά την επίσκεψή του στο μεταξουργείο τον Ιανουάριο του 1855.¹⁹ Σε αυτόν τον δεύτερο κύκλο μετόχων οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, η μεταγενέστερη σύμπραξη του Α. Φ. Παππαδάκη με τη Σηριακή Εταιρεία.

Όπως φαίνεται από τη σύνθεση της ομάδας των αρχικών μετόχων, το σχήμα της Σηριακής Εταιρείας εδράζεται ουσιαστικά σε Έλληνες επιχειρηματίες: η πρωτοβουλία των ξένων επενδυτών δεν βοήθη ανταπόκριση μόνον από φιλοπρόδοους λογίους ή άλλους αστούς-εισοδηματίες, όπως είχε συμβεί δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα με το Βασιλικό Ζαχαροποιείο, την πρώτη εμπειρία εταιρικής βιομηχανικής επιχείρησης στην Ελλάδα.²⁰ Ενσωματώθηκε ομαλότερα στον ελληνικό επιχειρηματικό κόσμο, κάτι που επιβεβαιώνει η διεύρυνση της ομάδας για την οποία θα γίνει λόγος αμέσως πιο κάτω, έναν κόσμο που ήταν πιο ώριμος οπωσδήποτε και πιο δεκτικός στα νέα εταιρικά σχήματα και στο ρίσκο μιας βιομηχανικής επένδυσης. Ωστόσο, αν υπήρξε ομαλότερη ενσωμάτωση, δεν υπήρξε μαζική προσέλευση ούτε ιδιαίτερος ενθουσιασμός. Η Σηριακή Εταιρεία εξαρχής οργανώθηκε ουσιαστικά γύρω από μία οικογένεια και μάλλον δυσκολεύτηκε να διαθέσει τις νέες μετοχές, οι οποίες δεν φαίνεται να ξεπέρασαν τον κύκλο των επιχειρηματιών που σχετιζόνταν με το εμπόριο του μεταξιού: η δεκτικότητα οφείλεται στην ιδιαίτερη κινητικότητα που χαρακτηρίζει τον μεταξουργικό τομέα στη δεκαετία του 1850 και όχι σε κάποια βαθύτερη ετοιμότητα του επιχειρηματικού κόσμου για τα βιομηχανικά έργα. Δεν πρόκειται εξάλλου για τυχαία μέλη του κόσμου αυτού: οι περισσότεροι ήταν πρόσωπα με ευρύτερη κοινωνική και πολιτική ισχύ που υπερέβαινε τα αυστηρά όρια του οικονομικού χώρου.

Η διεύρυνση της ομάδας

Το καταστατικό της Σηρικής Εταιρείας όριζε ότι οι νέες 152 μετοχές έπρεπε να διατεθούν ως την 1η Ιανουαρίου 1855 (άρθρο 9). Η παράταση της προθεσμίας κατά τρεις μήνες, που δόθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1854, δεν πρέπει να οφειλόταν μόνο στις ανώμαλες συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα και τον Πειραιά στο δεύτερο εξάμηνο του 1854, με τον αποκλεισμό του Πειραιά και ιδίως με τη χολέρα που έπληξε την πρωτεύουσα, όπως αναφέρει σχετική ανακοίνωση της Εταιρείας.²¹ Διότι παρόλο που οι νέες μετοχές είχαν τοποθετηθεί, στο μεγαλύτερο μέρος τους, τον Ιούνιο του 1855, όταν έγινε η πρώτη γενική συνέλευση της Εταιρείας, σε μεγάλο βαθμό είχαν καλυφθεί από τους ίδιους τους αρχικούς μετόχους (βλ. Πίνακα 1). Ο Ροέκ διπλασίασε το αρχικό του μερίδιο· τέσσερις από τους Έλληνες ιδρυτές πήραν από 13 νέες μετοχές, ενώ ο Κωνσταντίνος Δουρούτης μόνο 5. Ένας μόνο νέος μέτοχος, ο Α. Παπαδάκης πήρε ένα σημαντικό τμήμα από τις νέες μετοχές (21) μαζί με τις 19 του Παπιολάκη. Έμειναν έτσι μόνο 36 νέες μετοχές (ή 36.000 δραχ.) προς διάθεση στην ελληνική αγορά, οι οποίες

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΟΙ ΜΕΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΣΗΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μέτοχοι	Συμβόλ.	Γ. Συν.	Γ. Συν.	Γ. Συν.	Γ. Συν.	Γ. Συν.	Γ. Συν.
	6.8.1854	24.5.55	15.3.56	8.8.57	31.7.59	21.1.60	21.1.62
Α. Γ. Δουρούτης	19	32	32	32	32	32	32
Μ. Ιατρός	19*	32*	32*	32*	32*	32	32*
Ι.Κ. Τσάτσος	19	32	32	32*	32	32	32
Δ. Μαυροκορδάτος	19	32	32	32	32	32*	32*
Π. Παπιολάκης	19	–	–	–	–	–	–
Α. Φ. Παπαδάκης	–	40	40	40	40	40	40
L. Roeck	38	76	76	71	19*	19*	19*
Frères Souchon	–	–	–	–	33*	–	33*
A. Thiebaud	–	–	–	–	–	19*	19*
Κ. Γ. Δουρούτης	19	24	24	42	24	24	24*
Ν. Μοροζίνης	–	–	–	–	–	10*	10*
Σ. Αλεξανδράκης	–	–	–	–	–	2*	–
Α. Παπαθεοδώρου	–	–	–	–	–	1*	–
Σ. Σ. Άσκολης	–	–	–	–	–	–	–
Καλλ. Παπαδόπουλος	–	–	–	–	–	–	–
Ι. Χατζηπέτρος	–	5	5	–	–	5	5
Αλέξιος Πάλλης	–	4	4	–	–	4	4
Χρ. Ι. Παραμυθιώτης	–	–	6	6	–	6*	6*
Δημ. Κ. Σούτζος/ Κων. Δ. Σούτζος	–	–	–	–	6	5	5
Α. Λιμπόπουλος	–	–	–	–	–	2*	2*
Εκπρος. μετοχές	152	277	283	287	250	265	295

* Σημειώνονται με αστερίσκο οι παρουσίες στις Γ.Σ. μέσω αντιπροσώπων, ενώ η παύλα υποδεικνύει ότι οι μέτοχοι ούτε παρίστανται ούτε εκπροσωπούνται. Οι μετοχές που προσγράφονται στους Ροέκ και Κ. Δουρούτη το 1857 αντιστοιχούν στο σύνολο των μετόχων που εκπροσωπούν.

18. Απόγονος (4η γενιά) του βοεβόδα της Μολδαβίας Νικολάου Μαυροκορδάτου, γιός του Στέφανου Μαυροκορδάτου και της Αικατερίνης Σχινά, ο Δημήτριος γεννήθηκε στη Βεσσαραβία το 1821 και το 1847 ολοκλήρωσε τις νομικές σπουδές του στο Παρίσι (βλ. Sturdza, *ό.π.*, σ.325 και D.E. Maucordato, *Thèse pour la licence*, Faculté de Droit de Paris, Παρίσι 1847). Διατέλεσε δικαστής στην Αθήνα, αργότερα καθηγητής του Πανεπιστημίου και για ένα μικρό διάστημα Υπουργός Εξωτερικών στις πρώτες μετασθωνικές κυβερνήσεις (1863), ενώ η συγγραφική του δραστηριότητα μαρτυρεί ευρύ ορίζοντα ενδιαφερόντων, ανάμεσα στα οποία τα οικονομικά ζητήματα κατέχουν αξιοπρόσεκτη θέση. Εκτός από τα καθαρώς νομικά συγγράμματά του (Δημ. Στ. Μαυροκορδάτου, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ρωσικής Νομοθεσίας από των αρχαιοτάτων άρχι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1857), ο Μαυροκορδάτος έγραψε σειρά άρθρων για τραπεζικά ζητήματα στην *Κλειώ της Τεργέστης*, τα οποία εξέδωσε και σε βιβλίο (*Επιστολαί εκ Γερμανίας περί πιστωτικών τραπεζών του λαού*, Λειψία 1869), ενώ τον απασχόλησαν και εκπαιδευτικά ζητήματα (*Υπομνημάτιον περί εκπαίδευσης του λαού*, Αθήνα 1872). Ο Δ. Μαυροκορδάτος συμμετείχε επίσης στην επιτροπή του Συλλόγου του Παρνασσού που το 1872 προώθησε την ίδρυση της Σχολής απόρων παιδιών, βλ. σχετικά Μ. Λάμπρου, *Απόρων παιδιών βίος και έθιμα* (ανάπτυλο από τον 13ο τόμο του *Παρνασσού*), Αθήνα 1890, σ. 2.

19. Βλ. σχετικά *Αθηναί*, 28.1.1855.

20. Για τους Έλληνες μετόχους του Βασιλικού Ζαχαροποιείου, βλ. Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ.2, Αθήνα 1895, σ.123 κ.εφ.

21. *Σηρική Εταιρεία...*, *ό.π.*, σ. 11.

έφτασαν το 1860, μετά από ορισμένες μεταβιβάσεις, τις 40.²²

Ο Αντώνιος Καμπάνης-Παππαδάκης «του Φραγκιού»,²³ από την Κρήτη, αδελφός του θρυλικού Ισμαήλ Φερικ Πασά, ήταν πλούσιος κτηματίας-επιχειρηματίας της Αθήνας, όπου είχε εγκατασταθεί τη δεκαετία του 1840, ύστερα από μια θητεία στα κτήματα των Στουρτζα στη Βεσσαραβία. Ο Παππαδάκης, που είχε σπουδάσει γεωπονία και έγινε ο σημαντικότερος, σε ατομικό επίπεδο, μέτοχος της Σηριακής Εταιρείας και στενός συνεργάτης του Α. Δουρούτη, πρέπει να επηρέασε καθοριστικά, όπως θα δούμε, ορισμένες από τις αρχικές επιλογές της εταιρείας. Από τους υπόλοιπους δέκα νέους μετόχους, οι έξι ανήκουν στο εμπορικό δίκτυο των Μ. Ιατρού – Κ. Δουρούτη. Ο σημαντικότερος, ο Νικόλαος Μοροζίνης, ήταν έμπορος εγκατεστημένος στην Τεργέστη, όπου ενδεχομένως βρισκόταν ακόμη.²⁴ Το ίδιο ισχύει και για τον Α. Παπαθεοδώρου, που ήταν έμπορος εγκατεστημένος στην Αγκώνα. Ο Σπυρίδων Αλεξανδράκης ήταν ανερχόμενος έμπορος της Καλαμάτας, από όπου αλληλογραφούσε με τον Μ. Ιατρό από το 1849 και στη συνέχεια συναλλασσόταν με τη Σηριακή Εταιρεία.²⁵ Ο Αναγνώστης Λιμπερακόπουλος ήταν επίσης άνθρωπος του Μ. Ιατρού, εγκατεστημένος στην Κυπαρισσία το 1838 και αργότερα στον Πύργο, από όπου συνεργαζόταν με τη Σηριακή Εταιρεία.²⁶ Για τους Σ.Σ. Άσκολη και Καλλίνικο Παππαδόουκα δεν εντοπίστηκε καμμία πληροφορία: δεν εμφανίζονται όμως στις συνελεύσεις, όπου εκπροσωπούνται πάντοτε από τον Κ. Δουρούτη, συνεπώς μπορούμε να συναγάγουμε ότι ήταν και αυτοί άνθρωποι του δικού του δικτύου. Οι πέντε αυτοί μέτοχοι μοιράστηκαν όλες κι όλες δέκα μετοχές, δηλαδή από 2 κατά μέσο όρο ο καθένας. Τέλος, ο κύκλος των επιχειρηματιών κλείνει με τον Ηπειρώτη έμπορο Χρ. Ι. Παραμυθιώτη (6 μετοχές), που πρέπει επίσης να σχετιζόταν με τους Δουρούτη.²⁷

Οι υπόλοιποι τρεις νέοι μέτοχοι, πρόσωπα με σημαντικό κοινωνικό κύρος, είναι εύποροι επαγγελματίες ή αξιωματούχοι που τοποθέτησαν κεφάλαια (περιορισμένα βέβαια) στην εταιρεία εν όψει εισοδημάτων, ενισχύοντας ταυτόχρονα την «πατριωτική» και «κοινοφελή» εικόνα της. Κάτοικοι της Αθήνας όλοι, έχουν αρκετά πυκνή συμμετοχή στις γενικές συνελεύσεις. Είναι ο Ιωάννης Χατζη-Πέτρος,²⁸ γεροϋσιαστής, που συνήθως προεδρεύει στις συνελεύσεις, ο Αλέξιος Πάλλης, ο γνωστός Ηπειρώτης γιατρός και καθηγητής του Πανεπιστημίου, και τέλος ο Δημήτριος Κ. Σούτζος, ο συμβολαιογράφος της Αθήνας, που τον είδαμε να έχει συντάξει τα συμβόλαια της «Βράμπε», γόνος και αυτός γνωστής φαναριώτικης οικογένειας, συγγενικής με τις οικογένειες Τσάτσου και Μαυροκορδάτου.²⁹

Ολοκληρώνοντας τη φυσιολογία των μετόχων, ιδρυτών και μη, της Σηριακής Εταιρείας, θα πρέπει να τονίσουμε την αρκετά προχωρημένη ηλικία τους. Από τους δεκαέξι τελικούς Έλληνες μετόχους, μας είναι γνωστή η ηλικία των δέκα: από αυτούς, επτά ήταν άνω των 40 το 1854 (δύο μάλιστα άνω των 50, δηλαδή γέροντες για την εποχή), ενώ από τους υπόλοιπους τρεις, οι δύο (Α. Δουρούτης και Ι. Τσάτσος) πλησίαζαν την ηλικία αυτή (38 και 37 ετών αντιστοίχως). Βέβαια η Σηριακή Εταιρεία ήταν ουσιαστικά στα χέρια ενός από τους νεώτερους μετόχους. Ωστόσο είναι φανερό ότι οι ιδιοκτήτες της είχαν περάσει το μεγαλύτερο μέρος του ενεργού βίου τους σε προβιομηχανικά οικονομικά περιβάλλοντα και δεν θα είχαν ούτε τον δυναμισμό ούτε την ευελιξία προσαρμογής που χαρακτηρίζουν τις νεώτερες ηλικίες. Κάποιες δυσκαμψίες της ομάδας, που θα φανούν στη συνέχεια, θα πρέπει ίσως να συσχετιστούν με αυτό το ηλικιακό δεδομένο.

22. Όλες οι πληροφορίες για την κατανομή των μετοχών, από ορισμένα λυτά έγγραφα που διασώζονται στο Αρχείο Χ. Ζιούλα. Το πρώτο αποτελείται από τρία φύλλα που μοιάζουν σπαράγματα από το βιβλίο πρακτικών των συνελεύσεων της Εταιρείας (το οποίο λανθάνει)· στο πρώτο φύλλο υπάρχει ο τίτλος «Πρακτικά των Συνελεύσεων της Σηριακής Εταιρείας της Ελλάδος» και το σύνολο περιλαμβάνει τα πρακτικά της πρώτης συνέλευσης (24.6.1855) και μέρους της δεύτερης (15.3.1856). Τα υπόλοιπα έγγραφα είναι όλα αντίγραφα πρακτικών των συνελεύσεων της 8.8.1857, 31.7.1859, 24.1.1860 και 21.1.1862, φέρουν όλα βεβαίωση υπογεγραμμένη από τον Α. Δουρούτη (με ημερομηνία 29.9.1861 για τα τρία πρώτα και 31.1.1862 για το τελευταίο) ότι είναι «ακριβή αντίγραφα εκ του εν τοις πρακτικοίς της Σηριακής Εταιρείας της Ελλάδος πρωτοτύπου», ενώ από άλλες σημειώσεις και προσθήκες φαίνεται ότι έγιναν και χρησιμοποιήθηκαν για δικαστικούς σκοπούς. Όλες οι παραπομπές στο εξής στα έγγραφα αυτά, με τη μορφή: Πρακτικά Συνέλευσης ... [ημερομηνία].

23. Έτσι τον φαντάστηκε η Ρέα Γαλανάκη, στο μυθιστόρημά της *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά* (Αθήνα 1989, σ.27), να φωνάζει το όνομά του αποχαιρετώντας τον αδελφό του. Ο Α. Φ. Παππαδάκης γεννήθηκε το 1816 στο Ψυχρό Λασηθίου και μετά τη γνωστή περιπέτεια της απαγωγής και αιχμαλωσίας του στην Κωνσταντινούπολη, διέφυγε στην Οδησό. Εκεί τον γνώρισε ο Αλέξανδρος Στουρτζα, που χρηματοδότησε τις γεωπονικές σπουδές του και τον πήρε επιστάτη στα κτήματά του. Με πλούσια δράση, ενεργό μέλος της εν Αθήναις υπέρ των Κρητών Κεντρικής Επιτροπής, ο Παππαδάκης άφησε κατά τον θάνατό του (1878) το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Βλ. Ν. Μ. Δαμαλά, *Λόγος εκφωνηθείς κατά το μνημόσυνο του αιδιμού Αντωνίου Φ. Παππαδάκη*, Αθήνα 1879, και Π. Κριάρη, *Ιστορία της Κρήτης ...*, τ.Γ, Χανιά 1937 (α' έκδ. 1902), σ. 410-411 (τις πηγές αυτές μου υπέδειξε ο Στρατής Μπουναζός, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από εδώ). Βλ. επίσης Αγγελμάτη και Τσουκλίδου, *ό.π.*, σ. 79-80 (τάφος Καλλιόπης Γ. Καμπάνη). Ο Παππαδάκης εντοπίζεται επίσης ανάμεσα στους μετόχους της Εταιρείας Ελληνικής Ατμοπλοΐας, όπου εγγράφηκε για 10 μετοχές των 500 δρχ. στο τέλος του 1856 (βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1849-1857)», *Μνήμων*, 12(1985), σ. 184). Το 1857 συμμετείχε, μαζί με τον Κωνσταντίνο Δουρούτη, στην ομάδα των επιχειρηματιών που πρότειναν να αναλάβουν την κατασκευή του σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς (η οποία τελικά ανατέθηκε τότε στον Φεράλδη)· στην ομάδα αυτή συμμετείχαν σημαντικοί οικονομικοί παράγοντες (Σ. Σίνας, Ελένη Μ. Τσιτζίνα κ.ά.)· βλ. *Τα περί του απ' Αθηνών εις Πειραιά σιδηροδρόμου*, Αθήνα 1858.

Πίνακας 2
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΜΕΤΟΧΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ ΜΕΤΟΧΩΝ

Αριθμός μετόχων	Αριθμός μετοχών ανά μέτοχο	Σύνολο μετοχών	
		Αριθμός	% *
6	32-40	201	66,2
3	19-24	62	20,4
10	2-10	40	13,2
19		303	99,8

* Τα ποσοστά υπολογίζονται επί του συνόλου των 304 μετοχών.

Πίνακας 3
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΜΕΤΟΧΩΝ

Μέτοχοι	Αριθμός μετοχών	%
Γάλλοι μέτοχοι περί τον Roeck	71	23,4%
Οικογένεια Δουρούτη-Ιατρού	88	29,0%
Λοιποί αρχικοί μέτοχοι και Α.Παππαδάκης	104	34,2%
Μέτοχοι εκπροσωπούμενοι από Κ. Δουρούτη	18	5,9%
Λοιποί νέοι μέτοχοι	22	7,2%

Στον Πίνακα 1 φαίνεται ότι η κατανομή αυτή των μετοχών είχε οριστικοποιηθεί στη γενική συνέλευση του 1857. Ο μεν Ροέκ είχε τότε μεταβιβάσει το μεγαλύτερο μέρος των μετοχών του σε εμπόρους της Λυών που συνεργάζονταν στενά με τη Σηρική Εταιρεία, ο δε Κωνσταντίνος Δουρούτης είχε διαθέσει 18 μετοχές στο δικό του δίκτυο. Ίσως τα θετικά αποτελέσματα της εταιρείας το 1856 –ουσιαστικά τη μόνη ιδιαίτερα ευνοϊκή χρονιά, όπως θα δούμε– να διευκόλυναν τη διάθεση των μετοχών. Ο Ροέκ κράτησε τελικά μόνο 19 μετοχές, δηλαδή το μισό από το αρχικό του μερίδιο, και σύντομα ήρθε σε αντιπαράθεση με τη Σηρική Εταιρεία. Πάντως η γαλλική συμμετοχή στην επιχείρηση έμεινε ως το τέλος αρκετά σημαντική (23%). Η τελική κατανομή των μετοχών, όπως είχε διαμορφωθεί από το 1857 περίπου, φαίνεται στον Πίνακα 2.

Όπως σε όλες τις εταιρείες έτσι κι εδώ, η μειοψηφία των ισχυρών μετόχων, οι έξι δηλαδή μεγαλύτεροι μέτοχοι (ή το 32% των μετόχων), ελέγχει την απόλυτη πλειοψηφία των μετοχών (το 66%) και μάλιστα διαμορφώνει οριακά και την απαιτούμενη για την απαρτία της γενικής συνέλευσης πλειοψηφία των 2/3. Όμως αυτή η απρόσωπη κατανομή δεν λείπει πολλά πράγματα. Στον Πίνακα 3 φαίνεται ότι στην ουσία, την απόλυτη πλειοψηφία την ελέγχει ο πυρήνας των Ελλήνων αρχικών μετόχων (οικογένεια Δουρούτη-Ιατρού και οι λοιποί δύο αρχικοί μέτοχοι μαζί με τον Α.Παππαδάκη). Οι αδελφοί Δουρούτη μαζί με τους «σιωπηλούς» μετόχους του κύκλου τους, ελέγχουν 106 μετοχές, κάτι παραπάνω από το 1/3 του συνόλου στην πράξη, με τον προσεταιρισμό ενός τουλάχιστον από τους άλλους τρεις βασικούς μετόχους, ελέγχουν την απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων, αφού ο αριθμός των εκπροσωπούμενων στις συνελεύσεις μετοχών κυμαινόταν από 250 ως 295 και συνήθως ήταν 277–287.

Δεν θα έπρεπε ωστόσο να συμπεράνει κανείς, λίγο βιαστικά, ότι η πα-

24. Η αλληλογραφία του Μοροζίνη με τον Μ. Ιατρό είναι πυκνή στην περίοδο 1838-1846 (βλ. Κ. Σπηλιωτάκη, *ό.π.*). Εντοπίζεται στους καταλόγους της Ολγας Κατσαοδη-*Hering*, *ό.π.*, σ. 631, 644 και 654.

25. Επιστολές του στο ΑΜΙ, τ. VIII (1849). Ο Σπυρίδων Αλεξανδράκης (1807-1871) καταγόταν από τον Κάμπο της Αβίας και εξελέγη σε έναν από τους σημαντικότερους εμπόρους της Καλαμάτας, αφού εργάστηκε αρχικά, και ως το 1836, ως υπάλληλος ενός αλευροεμπόρου. Με τα κληροδοτήματά του υπήρξε επίσης σημαντικός ευεργέτης της Καλαμάτας (Αλεξανδράκειο Νοσοκομείο, Πτωχοκομείο κ.λπ.) και της ιδιαίτερης πατρίδας του (Ελληνικό Σχολείο Κάμπο Αβίας). Βιογραφικά του στο [Μίμης Ηλ. Φερέτος], *Μεσσηνιακά* 1968, τ. Α, Αθήνα 1968, σ. 543-546, και Ν. Καραμπέλας, *Μεσσηνιακό βιογραφικό λεξικό*, Καλαμάτα 1962, σ. 22-23.

26. Σε δύο επιστολές του Αναγνώστη Λιμπερακόπουλου προς τον Ιατρό, το 1838 (ΑΜΙ, τ. V) φαίνεται ότι κατείχε τότε κάποια δημόσια θέση και ζητούσε από τον Ιατρό να μεσολαβήσει σε κάποιον «φιλό» στο Ναύπλιο για να πετύχει τη μετάθεσή του εκεί ή στην Κόρινθο.

27. Όπως σχετιζόταν και με τον άλλο συντοπίτη του έμπορο, τον Χριστόδουλο Ευθυμίου, βλ. σχετικά Ευτυχία Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984, σ. 67. Το 1860 ο Παράμυθιώτης είχε πεθάνει και από τότε ο Κ. Δουρούτης εκπροσωπούσε στις συνελεύσεις το μερίδιό του, ως «επίτροπος των ανηλίκων τέκνων του».

28. Ο Γιαννάκης Χ. Πέτρου μετείχε στην Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας (1827) και του Αργους (1829) ως πληρεξούσιος της επαρχίας Ασπροποτάμου, και θα εγνώριζε ασφαλώς τον πατέρα του Ιωάννη Τσάτσου, βλ. Α. Μάμουκα, *ό.π.*, τ. Η, Αθήνα 1840, σ. 17, τ. Θ, Αθήνα 1841, σ. 153 και τ. ΙΑ, Αθήνα 1852, σ. 16. Βλ. επίσης Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σ. 54.

29. Απόγονος αδελφού του ηγεμόνα της Βλαχίας και Μολδαβίας Μιχαήλ Σουτζού, ο Δημήτριος (1795-1865), συμβολαιογράφος στην Αθήνα, ήταν γιός του Κωνσταντίνου Σουτζού και της Αργυρώς Σκαναφή. Πολλά μέλη της μεγάλης οικογένειάς του είχαν συγγενέψει με τις οικογένειες Ροσέτου και Μαυροκοφδάτου. Ο ίδιος παντρεύτηκε την Ελένη Δημητρίου Σχινά (1798-1858), στο όνομα της οποίας ήταν οι μετοχές της Σηρικής Εταιρείας, που μεταβιβάστηκαν, μετά τον θάνατό της, στον γιό του Κωνσταντίνο. Βλ. Sturdza, *ό.π.*, σ. 418-419· Ε. Τσουγκαράκη - Δ. Τσουκλίδου, *ό.π.*, σ. 29, και *Ελληνες ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας* (με πρόλογο Ευάγγελου Φωτιάδου), Αθήνα 1972, σ. 223.

ραπάνω κατανομή ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένης στρατηγικής από την πλευρά των αρχικών μετόχων ή ειδικότερα των αδελφών Δουρούτη. Μεγαλύτερος αριθμός μετόχων και συνεπώς μεγαλύτερη διασπορά των μετοχών δεν θα σήμαινε υποχρεωτικά αφαίρεση του ελέγχου από τον πυρήνα των βασικών μετόχων, όπως άλλωστε δείχνει το παράδειγμα του Κωνσταντίνου Δουρούτη, που μοίρασε μεγαλύτερο αριθμό μετοχών σε τρίτους και κράτησε λιγότερες για τον εαυτό του. Άλλωστε από τη φύση της η Σηρική Εταιρεία δεν μπορούσε να είναι “μαζική”, όπως έγιναν αργότερα οι ανώνυμες εταιρείες –πουθενά στον κόσμο δεν υπήρξαν μαζικές οι “sociétés en commandite”– κάτι που φαίνεται και από την αξία της μετοχής (1.000 δραχ.), που ήταν υψηλή για τις συνθήκες της εποχής. Εξάλλου, η γαλλική συμμετοχή φαίνεται πως είχε τελικά μεγαλύτερη συμβολική αξία από την πραγματική αναλογία της στο σύνολο του κεφαλαίου.

Περισσότερη ίσως σημασία έχει η διαπίστωση ότι η σύνθεση των μετόχων της Σηρικής Εταιρείας δίνει την εντύπωση ενός σοφού αμαλγάματος οικονομικής και κοινωνικής ισχύος: συνδυάζοντας πεπειραμένους εμπόρους αξιολογής οικονομικής επιφάνειας και κοινωνικά ισχυρούς παράγοντες, η πρώτη βιομηχανική εταιρεία της Ελλάδας έμοιαζε να ξεκινά με καλούς οιωνούς. Είχε άλλωστε σαφή ταυτότητα: εκείνη της γενιάς της Επανάστασης, των ανθρώπων που μετείχαν από θέσεις ισχύος στη δόμηση της νέας κοινωνίας. Η εθνική και κοινωνική δράση τους έχει συσκοτίσει τις οικονομικές δραστηριότητές τους στην ελληνική ιστοριογραφία. Είναι πιθανό ότι στη συνείδηση των ανθρώπων αυτών τα δύο επίπεδα συνδέονταν: ο αμιγής οικονομικός ορθολογισμός υπάρχει μόνο στη θεωρία. Το πώς επενδύονταν οι οικονομικές πρακτικές με το εθνικό ιδεολογικό περιβάλλον είναι ζήτημα ανοιχτό προς μελέτη. Παραμένει το γεγονός ότι, για τους ανθρώπους της γενιάς αυτής, αυτός ήταν ο κυρίαρχος μηχανισμός απόδοσης νοήματος στις πράξεις τους.

Η σταδιακή διαμόρφωση του συγκροτήματος: η τεχνική παράμετρος

Τα τεχνικά ζητήματα, συχνά υποτιμημένα στις μελέτες οικονομικής ιστορίας, είναι μια από τις σημαντικότερες δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει η βιομηχανία σε χώρες με περιορισμένη τεχνική παράδοση και υποδομή. Το μεταξουργείο της Αθήνας ήταν βέβαια, κατά κάποιο τρόπο, ένα εργοστάσιο που παραδόθηκε «με το κλειδί στο χέρι» και η τεχνική της αναπήνισης δεν ήταν άγνωστη στην Ελλάδα. Ωστόσο για να δαμαστούν οι τεχνικές του ατμού και να αφομοιωθούν τα εξελιγμένα συστήματα αναπήνισης, χρειάστηκε για αρκετά χρόνια η παρουσία Γάλλων τεχνιτών/τεχνιτριών, ενώ σοβαρότερα τεχνικά προβλήματα ανέκυψαν με την επέκταση και προσαρμογή της εγκατάστασης σε νέες χρήσεις, τα οποία σε μεγάλο βαθμό προσδιόρισαν την εξέλιξη της επιχείρησης την πρώτη δεκαετία. Αναλύοντας τα προβλήματα αυτά κατανοούμε καλύτερα την ανάληψη δυνάμεων και τις πρόσθετες δαπάνες που απαιτούσε η επίλυσή τους, ενώ η γνώση του τεχνικού εξοπλισμού μας επιτρέπει να κατανοήσουμε σωστότερα τον χαρακτήρα των επενδυτικών επιλογών, αλλά και να ερμηνεύσουμε τη μορφολογία της εγκατάστασης.

Οι περιγραφές που διαθέτουμε είναι φυσικά συνοπτικές και συχνά ασαφείς, αφού έχουν γίνει κατά πάσα πιθανότητα από μη ειδήμονες· μας

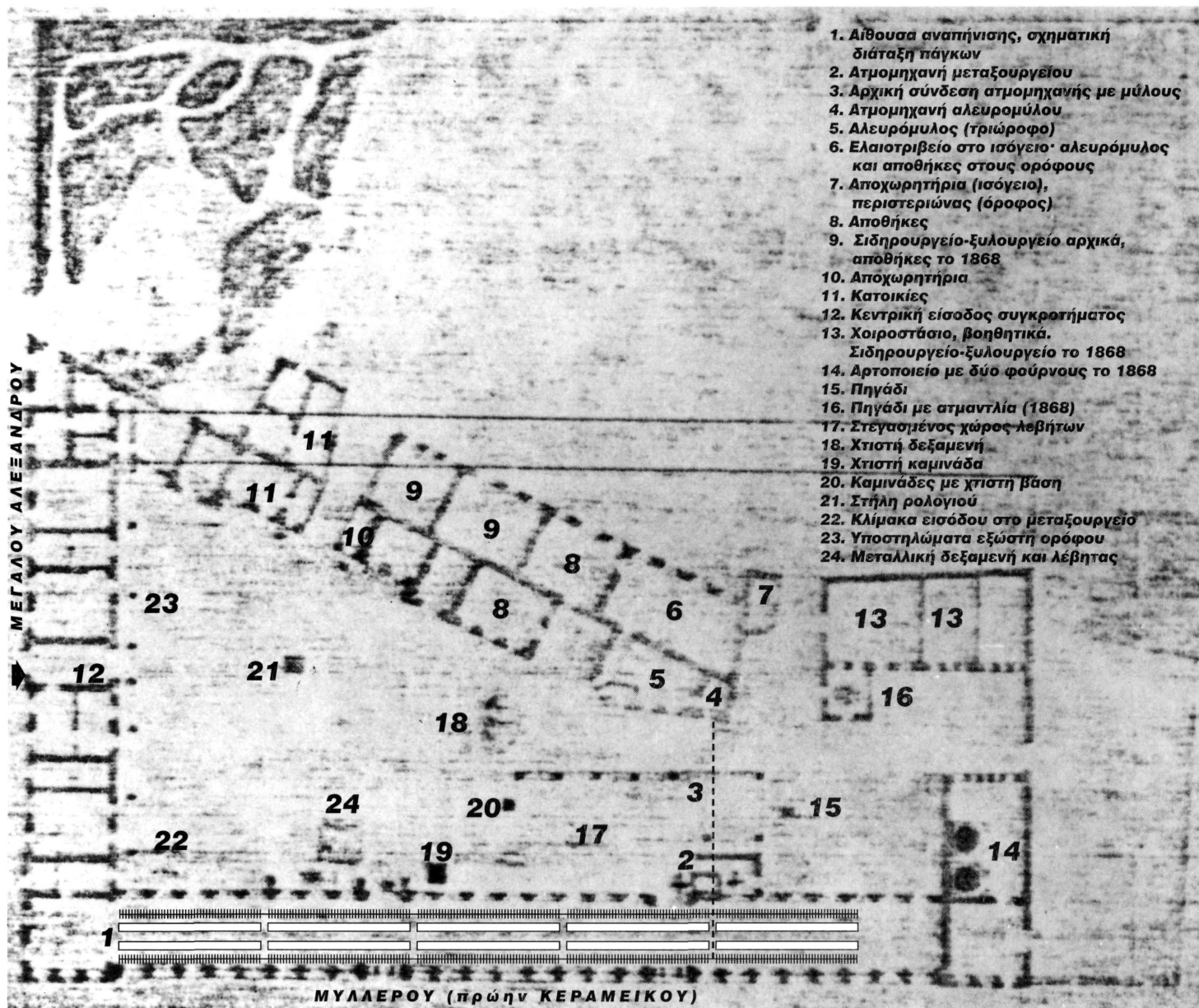
30. Περιγραφές του μεταξουργείου στην αρχική του φάση υπάχουν στην Έκθεση πλειστηριασμού του 1854 και στη διαφημιστική καταχώριση με τίτλο «Société Séricicole de la Grèce» που δημοσιεύτηκε στον *Spectateur d'Orient*, 3(1854-55) (χωρίς σελιδαρίθμηση). Η δεύτερη περιγραφή δημοσιεύτηκε στα ελληνικά και στο φυλλάδιο *Σηρική Εταιρεία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 3-10, όπου όμως παραλήφθηκαν ορισμένες τεχνικές λεπτομέρειες. Το ίδιο κείμενο και στο «Μεταξουργείον εν Αθήναις», *Πανόρα*, τχ.116, τ.5(1855), σ. 476-478. Από αυτό αντλεί την περιγραφή του μεταξουργείου και η *Αθηνά*, της 19.1.1855. Στην ολοκληρωμένη μορφή της, η εγκατάσταση περιγράφεται στη «Δηλοποίηση ημέρας πλειστηριασμού» που δημοσιεύτηκε μαζί με την «Έκθεση αναγκαστικής κατασκέσεως» στην εφημ. *Δικαστικός Κλητήρ*, φ.580, 7.8.1865 (στο εξής: Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865). Χρησιμοποιήθηκε εδώ συμπληρωματικά και η περιγραφή του A. Gaudry, ό.π., σ. 321-322, την οποία αναδημοσίευσε μεταφρασμένη ο Μ. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1864*, τ.Δ, σ. 73, μαζί με τη σχετική εικόνα (βλ. εδώ, εικ. 3). Περιγραφή της αυλής και των συστημάτων ύδρευσης υπάρχει σε δύο «Εκθέσεις πραγματογνωμώνων» με ημερομηνίες 29.3.1860 και 18.10.1860 αντίστοιχως, που βρίσκονται στο Αρχείο Χ. Ζουίλα. Οι τεχνικές λεπτομέρειες για τα συστήματα αναπήνισης, από το L. Vignon et I. Bay, *La soie au point de vue scientifique et industriel*, Encyclopédie Industrielle, J.-B. Baillière & fils, Παρίσι 1914.

31. Χρησιμοποιώ εδώ τον προσανατολισμό που δίνει η Έκθεση πλειστηριασμού του 1854 (δυτική η πλευρά της οδού Κεραμεικού, που στη Δηλοποίηση πλειστηριασμού του 1865 χαρακτηρίζεται νότια).

32. Χάλκινες κατά τον Gaudry, ό.π., σ. 321, από επικασσιτερωμένο χαλκό κατά την περιγραφή του *Spectateur d'Orient*. Στα ελληνικά τεκμήρια ονομάζονται άλλοτε «καζάνια» και άλλοτε «λέβητες».

33. Κάθε πάγκος πρέπει να αποτελείται από τρία τμήματα των 8 λεκανών, γιατί σε μεταγενέστερες φάσεις του μεταξουργείου, ο (μειωμένος) αριθμός λεκανών του είναι πάντοτε πολλαπλάσιο του 8 (βλ. εδώ, πύξ κάτω).

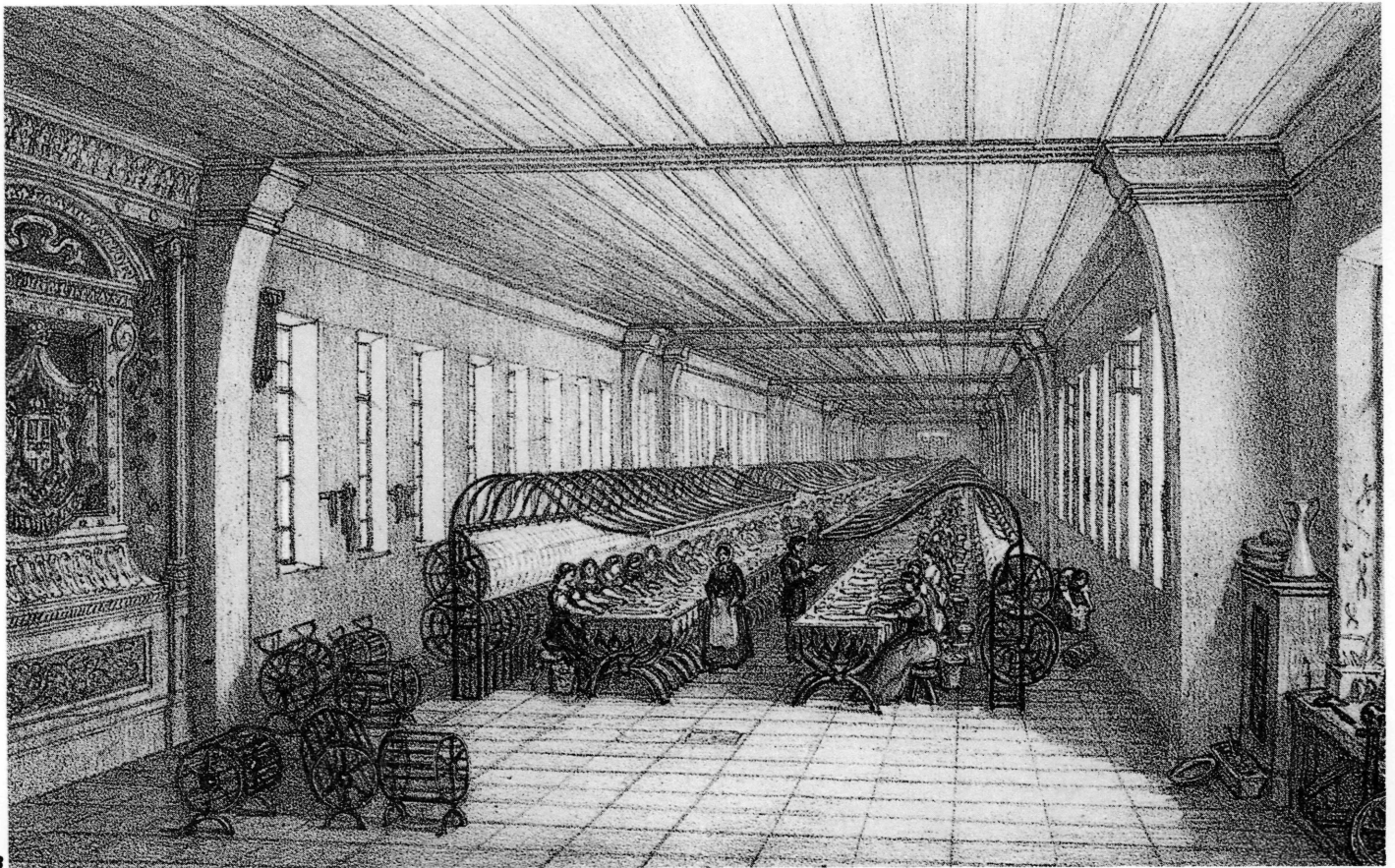
34. Πολλές ανάλογες εικόνες στον θαυμάσιο τόμο που εξέδωσε το Πανεπιστήμιο του Τορίνο σε συνεργασία με ποικίλους άλλους φορείς, *Le fabbriche magnifiche. La seta in provincia di Cuneo tra Seicento e Ottocento*, Cuneo 1993.

1. Αίθουσα αναπήνισης, σχηματική διάταξη πάγκων
2. Ατμομηχανή μεταξουργείου
3. Αρχική σύνδεση ατμομηχανής με μύλους
4. Ατμομηχανή αλευρομύλου
5. Αλευρόμυλος (τριώροφος)
6. Ελαιοτριβείο στο ισόγειο· αλευρόμυλος και αποθήκες στους ορόφους
7. Αποχωρητήρια (ισόγειο), περιστεριώνας (όροφος)
8. Αποθήκες
9. Σιδηρουργείο-ξυλουργείο αρχικά, αποθήκες το 1868
10. Απόχωρητήρια
11. Κατοικίες
12. Κεντρική είσοδος συγκροτήματος
13. Χοιροστάσιο, βοηθητικά. Σιδηρουργείο-ξυλουργείο το 1868
14. Αρτοποιείο με δύο φούρνους το 1868
15. Πηγάδι
16. Πηγάδι με αμμαντλία (1868)
17. Στεγασμένος χώρος λεβήτων
18. Χτιστή δεξαμενή
19. Χτιστή καμινάδα
20. Καμινάδες με χτιστή βάση
21. Στήλη ρολογιού
22. Κλίμακα εισόδου στο μεταξουργείο
23. Υποστηλώματα εξώστη ορόφου
24. Μεταλλική δεξαμενή και λέβητας

επιτρέπουν μολαταύτα να αναπαραστήσουμε τη διάταξη και τα βασικά χαρακτηριστικά του εξοπλισμού (βλ. εικ.2).³⁰ Ο κυρίως παραγωγικός χώρος της αναπήνισης ήταν η μεγάλη μακρόστενη αίθουσα της δυτικής πλευράς,³¹ με τα 36 παράθυρα επί της οδού Κεραμεικού και άλλα 28 απέναντι, προς την αυλή του συγκροτήματος. Κατά μήκος των δύο μεγάλων πλευρών βρίσκονταν δύο συστοιχίες πάγκων από ορείχαλκο με βάσεις από χυτοσίδηρο, πάνω στους οποίους ήταν ενσωματωμένες οι λεκάνες.³² Κάθε πάγκος (μήκους 15-16 μέτρων) είχε 24 λεκάνες και κάθε συστοιχία πέντε πάγκους, υπήρχαν δηλαδή 120 λεκάνες σε κάθε πλευρά και συνολικά 240.³³ Η θέση εργασίας που αντιστοιχούσε σε κάθε λεκάνη είχε πλάτος 63-65 εκατοστά, συνεπώς οι αναπηνίστριες κάθονταν πολύ κοντά, όπως φαίνεται και στην εικόνα από παρόμοιο ιταλικό μεταξουργείο (εικ.4).³⁴ Με την πλάτη στον

2. Κάτοψη του ισόγειου του συγκροτήματος, όπως είχε διαμορφωθεί το 1868. Σημειώνονται οι θέσεις των βασικών στοιχείων του εξοπλισμού και οι χρήσεις των χώρων με βάση την περιγραφή της Έκθεσης Πειστηριασμού του 1865 και τις μεταγενέστερες μετατροπές.

3

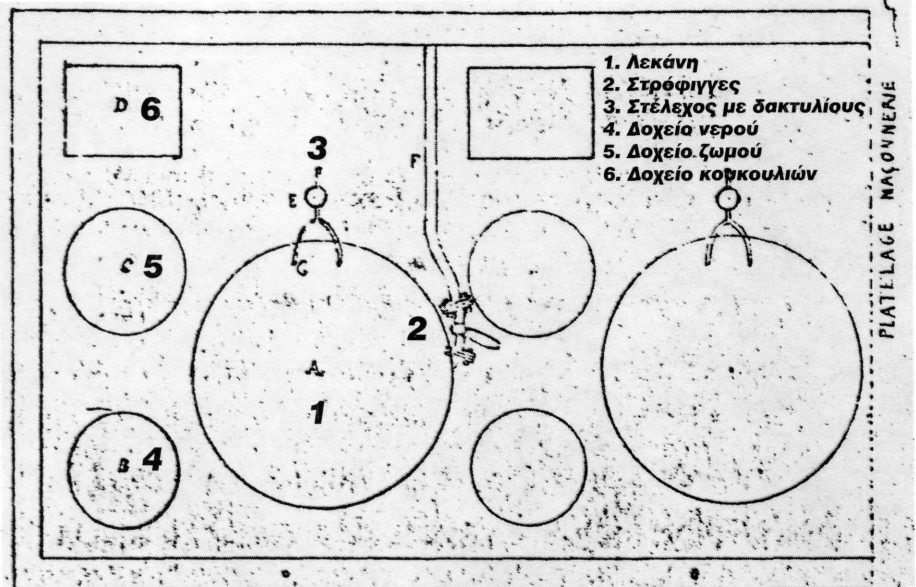

4

3. Το εσωτερικό της αίθουσας αναπήνισης, από το Εθνικόν Ημερολόγιον 1864 του Μ. Παπαδόπουλου-Βρετού.

4. Εσωτερικό Ιταλικού μεταξουργείου (φωτογραφία από: *Le fabbriche magnifiche*, ό.π., σ. 99).

5. Ο πάγκος της αναπήνισης (δύο συνεχόμενες θέσεις εργασίας) σε κάτοψη. Σχέδιο με υπομνηματισμό στα γαλλικά, χωρίς άλλη ένδειξη (Αρχείο Χ. Ζιούλα).

5

τοίχο, κοιτούσαν προς το κέντρο της αίθουσας, έχοντας μπροστά τους τις λεκάνες και πίσω τους τις ανέμες (εικ. 3). Η διάταξη αυτή άφηνε ελεύθερο τον κεντρικό διάδρομο για την τροφοδοσία των λεκανών με κουκούλια από ξεχωριστή ομάδα εργατριών (συνήθως μικρών κοριτσιών), αλλά και για την καλύτερη επίβλεψη της εργασίας από τις επιστάτριες, που επίσης διακρίνονται στην εικόνα 3.³⁵ Για να μπορούν οι εργάτριες να επιβλέπουν και το τύλιγμα της κλωστής στην ανέμη, τα καθίσματά τους ήταν περιστρεφόμενα σκαμνιά.³⁶

Στην περιφέρεια κάθε λεκάνης (εικ. 5) υπήρχαν δύο στρόφιγγες, απολήξεις των δικτύων νερού και ατμού, με τις οποίες η αναπνήστρια έλεγχε την παροχή μέσα στη λεκάνη. Το πρώτο δίκτυο τροφοδοτείτο από δεξαμενή εγκατεστημένη στην αυλή και το δεύτερο από λέβητα που βρισκόταν στην αυλή επίσης, δίπλα στον λέβητα της ατμομηχανής. Οι σωληνώσεις έτρεχαν κάτω από τους πάγκους με τις λεκάνες. Ο χειρισμός του όλου συστήματος απαιτούσε δεξιότητες και ταχύτητα, γιατί η αναπνήστρια έπρεπε να ανοίγει τον ατμό για να φέρει το νερό της λεκάνης σε βρασμό, όταν έρριχνε μέσα τα κουκούλια, και έπειτα να μειώνει σταδιακά τη θερμοκρασία ανοίγοντας την παροχή κρύου νερού, ενώ ταυτόχρονα ανάδευε τα κουκούλια με τη «σκούπα». Δίπλα στη λεκάνη υπήρχαν τρία δοχεία, ένα που έδειχνε το επίπεδο του νερού, ένα για ζωμό από χρυσαλλίδες και ένα φορητό δοχείο για κουκούλια.³⁷ Υπήρχε ακόμη ένα στέλεχος («λαβή μάννα δια την κλωστήν») με δύο δακτυλίους, όπου εισχωρούσαν οι δέσμες των ινών, μόλις η αναπνήστρια έπιανε την αρχή τους από κάθε κουκούλι. Η συνέχεια περιγράφεται ως εξής στην Έκθεση του 1854: «εκάστου καζανίου άνωθεν υπάρχει εις κλώστης σιδηρούς και δύο σύρματα, και πορτσελάνα· έκαστον καζάνιον έχει απέναντι ένα τροχόν σιδηρούν και δύο ανέμας...». Πρόκειται για το σύστημα της διπλής αναπνήσεως, το λεγόμενο *à la Chambon* (δύο δέσμες από κάθε λεκάνη, εικ. 6).³⁸ Η βασική διαφορά από το σύστημα *à la tavelle* (μία δέσμη), σχετικά νεώτερο, έγκειται στο ότι το δεύτερο αυτό σύστημα άφηνε λιγότερη φύρα και έβγαζε πιο ομοιόμορφη κλωστή, αφού περιόριζε τον κίνδυνο της διπλής κλωστής (*filo doppio, mariages*: όταν έσπαγε η μία δέσμη), αλλά η ποιότητα της κλωστής, ως προς τη λεπτότητα και τη στιλπνότητα, ήταν καλύτερη στο σύστημα *à la Chambon*. Η λεπτομέρεια έχει κάποια σημασία, διότι δείχνει ότι ο αρχικός επενδυτής (η αγγλική εταιρεία) δεν ενδιαφερόταν τόσο για την εξοικονόμηση της πρώτης ύλης. Δικαιολογημένα θα θεωρούσε τότε ότι τα κουκούλια αφθονούσαν στην Ελλάδα (η επέκταση των μορφοφυτειών είχε ήδη ξεκινήσει): αλλά το δεδομένο αυτό ανατράπηκε στη συνέχεια.

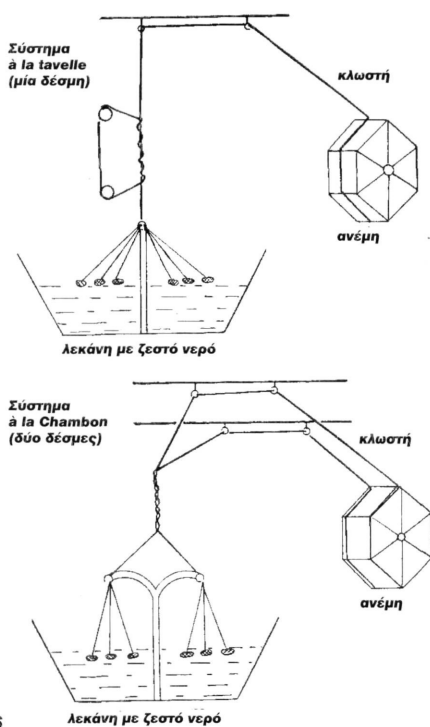
Οι δέσμες των ινών οδηγούνταν στις ανέμες («μάγγανα») μέσω των δακτυλίων ενός οριζόντιου στελέχους που ήταν συνδεδεμένο με το σύστημα κίνησης και πραγματοποιούσε μια οριζόντια ταλάντωση (το «*va-et-vient*»), έτσι ώστε η κλωστή να μὴ τυλίγεται στο ίδιο σημείο αλλά να κατανέμεται ομοιόμορφα σε όλο το πλάτος της ανέμης και να μὴ «κολλάει». Οι διαθέσιμες περιγραφές ελάχιστα αναφέρονται στον μηχανισμό αυτόν, αλλά τα καμπυλωτά, οριζόντια, μεταλλικά στελέχη που φαίνονται στην εικόνα 3 ενδεχομένως αποτελούσαν εξαρτήματά του. Η απόσταση ανάμεσα στις δύο συστοιχίες ήταν αναγκαία γιατί η μεταξοκλωστή, που έβγαινε από τη λεκάνη λεπτή και κολλώδης, έπρεπε να προφτάσει να στεγνώσει και να «πῆξει» προτού τυλιχτεί στην ανέμη.

35. Η ίδια διάταξη υπήρχε και στο μεταξουργείο του Λουκά Ράλλη, βλ. Gaudry, *ό.π.*, σ. 319. Στα μεταξουργεία του Πιεμόντε φαίνεται ότι η διάταξη όπου η αναπνήστρια είχε μπροστά της και τη λεκάνη και την ανέμη, ήταν πιο συνηθισμένη. Στην περίπτωση αυτή, η επίβλεψη ήταν δυσκολότερη γιατί η επιστάτρια έβλεπε την πλάτη των αναπνήστριών από τον κεντρικό διάδρομο, ενώ η τροφοδοσία με κουκούλια γινόταν από διάδρομο που μεσολαβούσε ανάμεσα στη συστοιχία των λεκανών και τη συστοιχία των ανεμών· το όλο σύστημα δηλαδή απαιτούσε περισσότερο χώρο (βλ. *Le fabrique magnifichie...*, *ό.π.*).

36. «Καθέκλας καρίνους...στρογγίλας και στρεφομένους» αναφέρει η Έκθεση πλειστηριασμού 1854 και «*tabourets tournant sur vis*» ο Gaudry.

37. Η προσθήκη ζωμού από χρυσαλλίδες στο νερό της λεκάνης συνηθιζόταν στα περισσότερα μεταξουργεία της εποχής, με στόχο να διευκολύνεται η αναπνήση, μολονότι ορισμένοι θεωρούσαν ότι ο πραγματικός σκοπός της ήταν να προστίθεται βάρος στην κλωστή, που απορροφούσε μέρος της κολλώδους ουσίας του ζωμού, βλ. L. Vignon - I. Bay, *ό.π.*, σ. 125.

38. Η περιγραφή του *Spectateur d'Orient* είναι σαφέστερη: «*le système est à deux bouts*». Βλ. και I. Brossard, *Technologie des textiles*, Dunod, Παρίσι 1977, σ. 91 (από όπου και η εικόνα 6).

6. Σχηματική παράσταση των δύο συστημάτων αναπήνισης (από: I.Brossard, *Technologie des textiles*, Παρίσι 1977, σ. 91).

39. Κάτι που δεν ήταν ακόμη τότε συνηθισμένο, βλ. σχετικά Maurice Daumas, *Histoire des techniques*, PUF, τ.3, Παρίσι 1968 σ. 65, και τ.4, Παρίσι 1969, σ. 6: η διάδοση της οριζόντιας ατμομηχανής, η υπεροχή της οποίας αναγνωρίστηκε στις Διεθνείς Εκθέσεις του Λονδίνου (1851) και του Παρισιού (1855), άρχισε στα μέσα του αιώνα.

40. Η ακριβής θέση της μηχανής φαίνεται στο σχέδιο του 1868 (βλ. εν. 2).

41. Ο κεντρικός κινητήριος άξονας στην οροφή, με τον οποίο μπορούσαν να συνδεθούν απευθείας κάθε είδους μηχανήματα, είχε φυσικά πολύ μεγαλύτερη ευελιξία και επικράτησε σε όλα τα εργοστάσια ώσπου εμφανίστηκε ο ηλεκτρισμός, που ανέτρεψε εντελώς τη διάταξη τους.

42. Βλ. Gaudry, *ό.π.*, σ. 321 και *Πανδώρα*, *ό.π.*, σ. 477. Ωστόσο το μεταξουργείο της Αθήνας δεν ήταν το μεγαλύτερο της Ανατολής, όπως λεγόταν: το μοναδικό μεταξουργείο της Σμύρνης, που είχε ιδρύσει δέκα χρόνια νωρίτερα ο Γάλλος επιχειρηματίας Mathon, είχε φτάσει το 1854 στις 252 λεκάνες. Τα υπόλοιπα ήταν βέβαια μικρότερα: από τα εννέα του Λιβάνου, το μεγαλύτερο είχε 90 λεκάνες (Gaudry, *ό.π.*, σ.246-249, 297). Ίσως η επιτυχία του μεταξουργείου της Σμύρνης να αποτέλεσε ένα από τα κίνητρα της δημιουργίας ενός τόσο μεγάλου μεταξουργείου στην Αθήνα. Όμως το πρώτο είχε στη διάθεσή του μια οριακά ανεξάντλητη αγορά κουκουλιών, από τη στιγμή τουλάχιστον που υπενθυμίστηκαν οι αντιστάσεις των παραδοσιακών μεταξουργών.

Οι ανέμες είχαν σιδερένιο άξονα και ξύλινο τύμπανο με εξαγωνική διατομή και μέγιστη διάμετρο συνήθως 70 εκατοστών. Ο «σιδηρούς τροχός» βρισκόταν κάτω από κάθε ζεύγος ανεμών και αποτελούσε τμήμα του όλου συστήματος μετάδοσης της κίνησης. Ένας άξονας διέτρεχε την κάθε συστοιχία και συνδεόταν, στο ύψος της ατμομηχανής, με τον κινητήριο τροχό της, μέσω ζεύγους τροχαλιών και ιμάντων. Δεν φαίνεται στις περιγραφές ούτε στην εικόνα 3, πώς μεταβιβαζόταν η κίνηση στην απέναντι, ως προς την πλευρά της ατμομηχανής, συστοιχία: πιθανότατα μέσω τροχών και ιμάντων στην οροφή της αίθουσας, ώστε να επιτρέπεται η διάβαση. Η ατμομηχανή ήταν οριζόντια,³⁹ 8 ίππων, μονοκύλινδρη και τοποθετημένη πάνω σε μάομαρο. Βρισκόταν μαζί με τους λέβητες σε ιδιαίτερο κτίσμα στην αυλή, προσκολλημένο στην αίθουσα, με την οποία επικοινωνούσε με κιγκλίδωμα, προφανώς για λόγους ασφαλείας.⁴⁰ Ο κινητήριος τροχός της είχε βάρος 1.500 οκάδων.

Η απευθείας σύνδεση της ατμομηχανής με τις συστοιχίες των ανεμών μαρτυρεί ότι είχε προβλεφθεί αποκλειστικά για την κίνηση του αναπηνιστηρίου. Η διάταξη αυτή, που συνηθιζόταν στα μεταξουργεία, υδροκίνητα και ατμοκίνητα, περιορίζει ασφαλώς τις απώλειες και επέτρεπε τη χρήση περιορισμένης ιπποδύναμης (που ούτως ή άλλως δεν χρειαζόταν να είναι πολύ μεγάλη), αλλά δεν είχε ευελιξία:⁴¹ η κατοπινή απόπειρα σύνδεσης αυτής της ατμομηχανής με τις νέες παραγωγικές μονάδες απέβη άκαρπη.

Ο κυλινδρικός λέβητας της ατμομηχανής (μήκους 8 μέτρων και ύψους 1 μέτρου), μαζί με τον λέβητα παραγωγής ατμού για τις λεκάνες (μήκους 9 μέτρων), ήταν εντοιχισμένοι σε βάση από τούβλα και εδράζονταν «επί σιδηρών εσχάρων», πάνω στην εστία της φωτιάς. Από τους ισολογισμούς της Εταιρείας, για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω, φαίνεται ότι η ατμομηχανή του μεταξουργείου λειτουργούσε κυρίως με ξυλοκάρβουνα, και μόνο βοηθητικά με γαιάνθρακες Κύμης. Υπήρχε και τρίτος λέβητας, ίσως βοηθητικός, μήκους 11 μέτρων.

Ολοκληρώνοντας την περιγραφή του μεταξουργείου, ας σημειώσουμε ότι ολόκληρος ο άνω όροφος της αίθουσας της αναπήνισης ήταν διαμορφωμένος για να λειτουργήσει ως βομβυκοτροφείο, με τις απαραίτητες «κρεβάτες», και ότι στον κινητό εξοπλισμό του περιλαμβάνονταν 240 κοφίνια για τη μεταφορά των κουκουλιών σε κάθε λεκάνη, ισάριθμες «σκούπες» για την ανάδευση των κουκουλιών, διάτρητες ορειχάλκινες λεκάνες, που τοποθετούνταν μέσα στις μόνιμες, εργαλεία μετρήσεων για το μετάξι, θερμόμετρα, ένα ρολόι του τοίχου, κουτάλες κ.ά.

Δικαιολογημένα το μεταξουργείο της Σηριακής Εταιρείας χαρακτηρίστηκε «μεγαλοπρεπές».⁴² Στην πραγματικότητα, έπασχε εκ γενετής από γιγαντισμό. Το βέβαιο είναι ότι ο εξοπλισμός του ήταν άρτιος και ότι, σε μια περίοδο που δεν είχε γενικευτεί ακόμη η μηχανική κίνηση στα αναπηνιστήρια, το μεταξουργείο της Αθήνας σχεδιάστηκε εξ αρχής για να αξιοποιεί τον ατμό και στην κίνηση των ανεμών.⁴³ Η επιλογή αυτή διαφεύδει, τουλάχιστον στη γενική και αξιωματική εκδοχή τους, τις υποθέσεις που έχουν κατ'επανάληψη διατυπωθεί, ότι δηλαδή οι επενδύσεις κεφαλαίων από αναπτυσσόμενες σε λιγότερο αναπτυσσόμενες χώρες αποσκοπούσαν καταρχήν στην εκμετάλλευση της φθηνής εργατικής τους δύναμης. Στον τομέα της μεταξουργίας ειδικά, το κόστος της ειδικευμένης εργασίας, που δεν αντικαταστά-

ήθηκε από την εκμηχάνιση, ήταν ανελαστικό και παντού σχετικά χαμηλό χάρη στο γεγονός και μόνον ότι επρόκειτο για γυναικεία εργασία.⁴⁴ Η εκμηχάνιση αντικατέστησε ανειδίκευτη μεν, ανδρική δε εργασία, η οποία επίσης παντού –και πάντως σίγουρα στην Ελλάδα των μέσων του 19ου αιώνα– ήταν ακριβή και κυρίως δυσεύρετη για τη βιομηχανία.⁴⁵

Για τον «σιωπηλό» αυτόν πρωταγωνιστή του μεταξουργείου της Αθήνας, δηλαδή το εργατικό δυναμικό του, ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε, όπως συμβαίνει συνήθως. Ξέρουμε μόνον ότι απασχολούσε γυναίκες και νεαρά κορίτσια. Το 1874, τα μεροκάματά τους κυμαίνονταν από 0,50 ως 1,70 δραχ.⁴⁶ Την εποχή εκείνη, όταν είχαν πλέον περιοριστεί οι εργασίες του και λειτουργούσε με 135 λεκάνες, το μεταξουργείο απασχολούσε 140 γυναίκες, από τις οποίες μόνον 2 ήταν εγγράμματες, ενώ καταγράφεται και ένα μικρό κορίτσι («παιδί», δηλαδή κάτω από 12 ετών). Στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, και εφόσον λειτουργούσε με όλο το δυναμικό του, θα πρέπει να απασχολούσε 250-260 γυναίκες, μαζί με τις βοηθούς και τις επιστάτριες.⁴⁷ Η εξεύρεση ενός τέτοιου αριθμού εργατριών στην πρωτεύουσα δεν πρέπει να ήταν δύσκολη την εποχή εκείνη, όταν είχε αρχίσει η εισροή μεταναστών και αν κρίνει κανείς από την πυκνή αναφορά στους φτωχούς της πόλης και στο πρόβλημα της επαιτείας.⁴⁸ Δεν πρέπει βέβαια να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αρκετές γυναίκες να έρχονταν και από τα γύρω χωριά της Αττικής.⁴⁹ Η εργασία δεν ήταν σταθερή όλο τον χρόνο: το μεταξουργείο εργαζόταν εντατικά τους καλοκαιρινούς και φθινοπωρινούς μήνες, από τον Ιούνιο, όταν άρχιζαν οι εργασίες συγκέντρωσης και διαλογής των κουκουλιών, ως το τέλος του χρόνου περίπου, όταν, όπως φαίνεται στους ισολογισμούς της Εταιρείας, το μεγαλύτερο μέρος της ετήσιας σοδειάς είχε απορροφηθεί. Δεν γνωρίζουμε αν το μεταξουργείο έκλεινε εντελώς τους μήνες Ιανουάριο-Μάρτιο, όπως εκείνο του Ράλλη.⁵⁰ Αλλά και αν ακόμη οι εργασίες εδώ ήταν πιο ισόρροπα κατανομημένες μέσα στον χρόνο, είναι βέβαιο ότι σπάνια απασχολούνταν ταυτόχρονα όλες οι γυναίκες που απαιτούσε η πλήρης λειτουργία του δυναμικού του: η ετήσια παραγωγή του, όπως θα δούμε, αντιστοιχούσε σε 3-4 μήνες πλήρους εργασίας. Το πιθανότερο είναι ότι η απασχόληση ήταν κυμαινόμενη, ανάλογα με τη διαθεσιμότητα και των αναπνηριστριών και της προσφερόμενης εργασίας, μια πρακτική που εφαρμοζόταν ακόμη πολλά χρόνια αργότερα, στον ευρύτερο τομέα της κλωστοϋφαντουργίας τουλάχιστον. Η δημιουργία ενός μεγάλου εργοστασίου στην Αθήνα των μέσων του 19ου αιώνα, σε έναν τομέα μάλιστα όπου η φύση της εργασίας είχε ισχυρές αγροτικές καταβολές, δεν σήμαινε απαραίτητα και την αυτόματη εγκαθίδρυση συστηματικών μορφών εργασίας βιομηχανικού τύπου, παρόλο που η συγκέντρωση τόσο εργαζομένων κάτω από την ίδια στέγη και σε ένα «μηχανικό» περιβάλλον ήταν από μόνη της μια σημαντική αλλαγή.

Όταν το μεταξουργείο εργαζόταν κανονικά, η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας ήταν 10 ώρες,⁵¹ ενώ οι συνθήκες εργασίας θα πρέπει να ήταν αρκετά επίπονες, με τη ζέστη και τους ατμούς που αναδύονταν από τα «καζάνια» κατά τη διαδικασία της αναπνήσισης.

Εκτός από τις αναπνήστριες, το μεταξουργείο απασχολούσε βέβαια και ορισμένο αριθμό ανδρών, για τις μηχανές και ποικίλες άλλες εργασίες. Ειδικότερα για τη λειτουργία των μηχανών, η εξεύρεση ειδικευμένων εργατών (θερμαστών κ.λπ.) δεν πρέπει να ήταν εύκολη υπόθεση: σύμφωνα με κατοπινή μαρτυρία του Δουροῦτη, τα δύο πρώτα χρόνια «δι'έλλειψιν εργα-

43. Παρόλο που η μηχανική κίνηση των ανεμών είχε εφαρμοστεί στο Τορίνο από το 1807 (εφεύρεση του Ferdinand Gensoul, 1804), το σύστημα άρχισε να διαδίδεται μόλις από το τέλος της δεκαετίας του 1840, όταν επικράτησαν οι σιδερένιοι ατμολέβητες, αντί για τους χαλκινούς. Τα 20 περίπου μεταξουργεία της Θεσσαλονίκης, για παράδειγμα, δεν ήταν ατμοκίνητα (Gaudry, *ό.π.*, σ. 308). Το μεταξουργείο του Α. Ράλλη στον Πειραιά (1844), αρχικά δεν είχε χρησιμοποιήσει τον ατμό ούτε για τη θέρμανση των λεκανών (αυτό φαίνεται και στην εικόνα από το εσωτερικό του, με τις χαρακτηριστικές χτιστές εστίες κάτω από κάθε λεκάνη, βλ. «Μεταξουργείον Α. Ράλλη», *Πανδώρα*, τχ. 67, τ. 3(1853), σ. 445). Ο ατμός εισάχθηκε στην εγκατάσταση το 1847 για τη θέρμανση μόνο και μόλις το 1853, όταν ο Gaudry επισκέφθηκε το εργοστάσιο, ο Ράλλης σκεπτόταν να εισαγάγει το μηχανικό σύστημα κίνησης (Gaudry, *ό.π.*, σ. 319: «M.Ralli est sur le point d'établir une machine à vapeur pour faire mouvoir ses guindres»).

44. Γυναικεία ή, σπανιότερα, παιδική: κατά τον Gaudry, *ό.π.*, σ. 203, στα μεταξουργεία της Συρίας και του Λιβάνου εργαζόνταν την ίδια εποχή κυρίως νεαρά αγόρια, 10-20 ετών.

45. Το γύρισμα των ανεμών με τη μανιβέλα δεν απαιτούσε ιδιαίτερη δύναμη, απαιτούσε όμως φυσική αντοχή και γι' αυτό ήταν ανδρική εργασία. Στο μεταξουργείο του Α. Ράλλη, οι τέσσερις άντρες που γύριζαν τις ανέμες (ανά συστοιχία των δέκα) έπαιρναν το 1853 μεροκάματο 2 δραχμών, ενώ οι αναπνήστριες έπαιρναν 1,2 (και 0,40 οι αρχαίες), βλ. «Μεταξουργείον Α. Ράλλη», *ό.π.*, σ. 449.

46. Στο Αρχείο Χ. Ζιούλα διασώζεται έντυπο απογραφικό δελτίο με τίτλο «Βιομηχανικά καταστήματα», συμπληρωμένο με αναλυτικά στοιχεία για το εργοστάσιο Δουροῦτη από τις εγγραφές φαίνεται ότι είναι του έτους 1874 και θα πρέπει να προέρχεται από την απογραφική προσπάθεια που είχε κάνει τότε ο Αλέξανδρος Μανσούλας: στο εξής: Βιομηχανικά καταστήματα 1874.

47. Σε επιστολή του προς τη βασίλισσα στις 21.2/5.3.1857, ο Α. Ροξά κάνει λόγο για «300 φτωχές οικογένειες της Αθήνας»: ο αριθμός, ίσως λίγο διογκωμένος, πρέπει να περιλαμβάνει το σύνολο του προσωπικού του μεταξουργείου (ΓΑΚ, Οθωμικό, Υπ. Εσωτερικών, φ. 252).

48. Βλ. για το θέμα αυτό, Μαρία Κορασίδου, «Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17, Δεκέμβριος 1992, σ. 385-404. Για τα βοηθήματα που μοιράζονταν στους φτωχούς της Αθήνας, βλ. και Χριστιάνα Αυτ, *ό.π.*, σ. 188 και σημείωση 299 της επιμελήτριας, σ. 264.

49. Νύξεις για την οικιακή παραγωγή μεταξίου στην Αττική «κατά τον γαλλικό τρόπον», μετά την ίδρυση του νέου κράτους, στο *Ελληνικός Ταχυδρομός*, έτος Γ', φ.26 (27 Απριλίου-9 Μαΐου 1839), σ. 102.

50. Η διακοπή των μεταξουργιών κατά τους χειμερινούς μήνες συνηθίζονταν επειδή δεν έπρεπε να γίνεται αναπνήσιση σε χαμηλές θερμοκρασίες. Ωστόσο το μεταξουργείο της Αθήνας διέθετε σύστημα θέρμανσης της αίθουσας, βλ. στον τόμο αυτό τη μελέτη της Διοστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν.

51. Τόσο υπολογίζεται η ημερήσια διάρκεια της εργασίας και στο μεταξουργείο Ράλλη («Μεταξουργείον Α.Ράλλη», *ό.π.*), ενώ για το μεταξουργείο της Αθήνας τούτο αναφέρεται στην «Εκθεση πραγματογνωμόνων» που συνέταξαν οι Ι. Μεταξάς, Ι. Κομνηνός και Κ. Νικολάου για τα ζητήματα της υδροδότησης της εγκατάστασης (βλ. πιο κάτω) στις 18.12.1860 (Αρχείο Χ. Ζιούλα, στο εξής: Εκθεση πραγματογνωμόνων, Δεκέμβριος 1860).

τών δεν είχαν τεθή εις ενέργειαν άπαντες οι λέβητες του καταστήματος».⁵² Το 1874, οι άνδρες εργάτες ήταν τρεις, από τους οποίους μόνον ο ένας εργάματος, και έπαιρναν μεροκάματα από 2,50 ως 3 δρχ. Την πρώτη δεκαετία, και σύμφωνα πάντοτε με τους ισολογισμούς της Εταιρείας, απασχολούσε και μερικούς μόνιμους (δηλαδή έμμισθους) εργάτες και υπαλλήλους, ο αριθμός των οποίων μπορεί να υπολογιστεί σε 12-15. Η παρουσία των γαλλίδων τεχνιτριών ήταν ιδιαίτερα σημαντική τα πρώτα 2-3 χρόνια, ενώ στη συνέχεια φαίνεται πως περιορίστηκε, χωρίς όμως και να διακοπεί εντελώς.⁵³ Γάλλοι μηχανικοί και τεχνίτες επίσης εργάστηκαν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη συστηματικότητα, στο μεταξουργείο· ένας μόνον από αυτούς μας είναι ονομαστικά γνωστός: λεγόταν Desgeorges, και ήταν ο μηχανικός του εργοστασίου το 1856, όταν τον κάλεσαν από τα ανάκτορα για να τοποθετήσει τη νέα αντλία στον βασιλικό κήπο,⁵⁴ ένα επεισόδιο που μαρτυρεί τον ρόλο του μεταξουργείου στη διάδοση των νέων τεχνικών συστημάτων. Τέλος, ορισμένα μεροκάματα έκαναν τα πρώτα χρόνια άνδρες κατά πάσα πιθανότητα εργάτες και στο περιβόλι του μεταξουργείου (απέναντι από την οδό Κεραμεικού), όπου φυτεύτηκαν μουριές· δεν φαίνεται όμως ότι η επιχείρηση πραγματοποιούσε συστηματική παραγωγή δικών της κουνουλίων: θα πρέπει να περιορίστηκε σε δοκιμές ποικιλιών και στην παραγωγή σπόρων, τους οποίους μάλιστα πωλούσε. Έτσι ο άνω όροφος της αίθουσας της αναπήνισης χρησιμοποιήθηκε μόνον ως χώρος αποθήκευσης και προετοιμασίας των κουνουλίων.

«Η περισσεύουσα δύναμις...»: οι επεκτάσεις

Η επέκταση σε νέους βιομηχανικούς κλάδους αποφασίστηκε στην πρώτη κιόλας γενική συνέλευση των μετόχων, τον Ιούνιο του 1855, ύστερα από πρόταση του Αθανάσιου Δουρούτη· την έγκαιρη διάγνωσή του ότι μια τέτοιου μεγέθους επένδυση δεν μπορούσε να καρποφορεί αποδοτικά με μία, κατά βάση εποχική, δραστηριότητα, ο Δουρούτης την εξέφρασε με αυτά τα λόγια: «... ως εκ της περισσεύουσας εις την ατμοκίνητον μηχανήν δυνάμεως, ωφελιμωτάτη ήθελεν είσθαι εις την εταιρείαν η σύστασις αλευρομύλου και ελαιοτριβείου».⁵⁵ Η επιλογή της αλευροβιομηχανίας, που στην αναπτυσσόμενη πρωτεύουσα βρισκόταν ακόμη τότε στο στάδιο των αλογομύλων και των υδρομύλων, αποτελεί ένδειξη της στροφής προς την εσωτερική αγορά, και μάλιστα προς ένα προϊόν πρώτης ανάγκης, που επρόκειτο να αποτελέσει το βασικότερο στήριγμα της μεταγενέστερης ελληνικής βιομηχανίας. Η όλη σύλληψη ωστόσο παραπέμπει περισσότερο στο πρότυπο της πολυδιάστατης, «αυτάρκους» παραγωγικής μονάδας του μεγάλου κτήματος, της «φάρμας» της υπαίθρου. Παραπέμπει δηλαδή στον Αντώνιο Παλπαδάκη, μια υπόθεση που ενισχύεται από τις αγορές γης που συνόδευσαν τις νέες εγκαταστάσεις.

Σύμφωνα με εξουσιοδότηση της πρώτης εκείνης συνέλευσης πράγματι, στο διάστημα από τον Σεπτέμβριο 1855 ως το τέλος του 1856 αγοράστηκαν από τη Σηριακή Εταιρεία, και εν όψει της επέκτασης, τα γειτονικά προς την ανατολική και νότια πλευρά της εγκατάστασης οικόπεδα, πέντε τον αριθμό, συνολικής έκτασης περίπου 14.000 τ.πήχεων.⁵⁶ Όμως η συσχέτιση των αγορών αυτών με τις νέες εγκαταστάσεις δημιουργεί ερωτηματικά. Ενώ το οικόπεδο του εργοστασίου υπερδιπλασιάστηκε (από 9.400 σε 23.300 τ.π.),

52. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Απόφαση αρ.534/29.6.1865 του Εφετείου Ναυπλίου.

53. Τον Νοέμβριο του 1855, ο Α. Δουρούτης αναφέρει ότι «πέντε Γαλλίδες εμισθώθησαν εκ Γαλλίας προς διδασκαλίαν των ... αναπνηστριών», καθώς και ένας Γάλλος «εργοστασιαρχής», βλ. [Α. Δουρούτη], *Καθ'ήν στιγμήν πρόκειται να συζητηθή το τελωνειακόν δασμολόγιον...*, Αθήνα, χ.χ.έ. [1856] (συλλογή υπομνημάτων χωρίς τίτλο). Τον ίδιο αριθμό αναφέρει και το δημοσίευμα της *Αθηνάς*, 24.1.1856.

54. Αρχείο Χ. Ζιούλα, επιστολή Αυλαρχείου προς τη «διεύθυνσιν της Σηριακής Εταιρείας» με ημερομηνία 26.6.1856. Την αντλία την είχε φέρει ο Ροέκ, και με δική του υπόδειξη κλήθηκε ο Desgeorges στα ανάκτορα.

55. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 24.6.1855.

56. Αρχείο Χ. Ζιούλα, συμβόλαια 1226/10.9.1855, 848/18.7.1856, 874/23.7.1856, 1373/26.10.1856 και 1526/29.11.1856, όλα του Π. Πούλου.

οι νέες οικοδομές τελικά κατέλαβαν ένα ελάχιστο τμήμα (περίπου 1.000 τ.πήχεις) από το πρώτο οικοπέδο που αγοράστηκε, προς τη βορεινή πλευρά.⁵⁷ Η τοποθέτηση του νέου συγκροτήματος, ουσιαστικά πάνω στο όριο του παλαιού οικοπέδου, εξαρτήθηκε από τη θέση της ατμομηχανής, η «περισσεύουσα δύναμις» της οποίας επρόκειτο να αξιοποιηθεί (βλ. ειμ. 2), κάτι που τελικά αποδείχτηκε ανώφελο. Συνεπώς οι αγορές γης δεν εξυπηρετούσαν μόνο τις ανάγκες των νέων εγκαταστάσεων. Η επέκταση της μονάδας στον χώρο και η τελική διαμόρφωσή της υποκρύπτουν ίσως πρότυπα σύνθετων, αυτόνομων παραγωγικών συγκροτημάτων, που συνδυάζουν αγροτική παραγωγή και μεταποίηση, απαντώνται στο πλαίσιο μεγάλων κτημάτων ή μοναστηριακών εγκαταστάσεων και προορίζονται κυρίως να εξασφαλίσουν την αυτονομία του δικού τους πληθυσμού. Τέτοια πρότυπα πρέπει να ήταν περισσότερο οικεία στον Αντώνιο Παππαδάκη από την ανατολικοευρωπαϊκή εμπειρία του, τον άνθρωπο που πραγματοποίησε άλλωστε και όλες τις αγορές ως πληρεξούσιος του Δουρούτη, και συνδυάζονται με τα σχέδια του Δουρούτη για την ανάπτυξη της σκωληκτροφίας αλλά και με τις πραγματικές ανάγκες για πρόσθετες πηγές νερού (ορισμένα οικοπέδα είχαν πηγάδια). Οι υπόλοιποι μέτοχοι δεν πρέπει να είχαν αντίληψη για την αύξηση της ακίνητης περιουσίας της εταιρείας, εν όψει μάλιστα της αυξανόμενης τιμής της γης.⁵⁸ Οποσδήποτε οι κινήσεις αυτές, αποτέλεσμα ετερόκλητων προθέσεων, δεν μαρτυρούν σαφή στρατηγική για την πορεία μιας νεοσύστατης, αστικής βιομηχανίας.

Οι νέες οικοδομές μαζί με τον εξοπλισμό των μύλων πρέπει να είχαν ολοκληρωθεί στο τέλος του 1856, όταν ο αλευρόμυλος λειτουργήσε δοκιμαστικά.⁵⁹ Οι δύο εγκαταστάσεις είχαν τοποθετηθεί σε επάλληλους χώρους, πάνω στον νοτιό άξονα της ατμομηχανής, με την οποία είχαν συνδεθεί.⁶⁰ Ο αλευρόμυλος είχε τρία ζεύγη πετρών, που είχαν έρθει από το Βέλγιο μαζί με τον αρμόδιο τεχνίτη και ήταν πλήρως εξοπλισμένος, με σιτοκαθαριστήρες, κόσκινα και μηχανικά συστήματα διοχέτευσης του σιταριού.⁶¹ Αλλά σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Δουρούτη, «η του μεταξουργείου μηχανή δεν είχαν αρκούσαν δύναμιν όπως θέση εις κίνησιν ούτε δύο πέτρας του αλευρομύλου».⁶² Η ευθύνη του λανθασμένου υπολογισμού επιρρίφθηκε στον Ροέκ, ο οποίος είχε καθοδηγήσει, καθώς φαίνεται, τις τεχνικές επιλογές. Ωστόσο το πρόβλημα δεν πρέπει να βρισκόταν μόνο στην επάρκεια της διαθέσιμης ιπποδύναμης. Η όλη αυτοσχέδια σύνδεση, που θα έγινε εκ των ενόντων, με μηχανή και λέβητες που είχαν προβλεφθεί, αρκετά δεσμευτικά όπως είδαμε, για άλλες λειτουργίες, πιθανότατα προκαλούσε απώλειες και δυσλειτουργίες. Άλλωστε η παραγγελία μιας νέας μηχανής, αποκλειστικά για τη χρήση του ατμομύλου, η οποία αποφασίστηκε στις αρχές του 1857 μαζί με την αύξηση της δυναμικότητάς του από τρία σε έξι ζεύγη πετρών, ανατέθηκε και πάλι στην εταιρεία του Ροέκ στη Λυών, πράγμα που δείχνει ότι, σε αυτή την πρώτη φάση τουλάχιστον, το σφάλμα δεν ήταν μόνο δικό του.

Στη δεύτερη φάση όμως ο Ροέκ, ο οποίος δεν εγνωρίζε καλά, όπως φαίνεται, τα τεχνικά ζητήματα των αλευρομύλων, έφερε ακέραια την ευθύνη. Πάντοτε σύμφωνα με τον Δουρούτη, η νέα μηχανή που ήρθε από τη Λυών «απέτυχε πλήρως, και δια λόγον αντίστροφον της πρώτης αποτυχίας, καθόσον [...] ο ατμόμυλος [...] απέτυχεν ως εκ της υπερμέτρου δυνάμεως της ατμοκίνητου μηχανής, δυσαναλόγου προς τας ανάγκας των νέων καταστημάτων, [η οποία] απεκαθίστα αυτήν άχρηστον ως εκ της σημαντικής καυστικής ύλης την οποίαν αλήτη».⁶³ Ο Δουρούτης κατέθεσε τελι-

57. Το πρώτο οικοπέδο που αγοράστηκε ήταν και το μεγαλύτερο (περίπου 8.000 τ.π.)· ανήκε στον Κων/νο Μπόρα, «μάγειρο των ανακτόρων», που το είχε αγοράσει από τον Πρόκες Στεν και από τους αδελφούς Μερκουράκη (Αρχείο Χ. Ζιούλα, συμβόλαιο 1226/10.9.1855 του Π. Πούλου)· το τμήμα ήταν 6.000 δρχ. (ή 0,75 δρχ. τον πήχυ).

58. Ανάμεσα στην πρώτη αγορά και τις επόμενες μεσολάβησε περίπου ένας χρόνος, ενώ οι νέες εγκαταστάσεις είχαν στο μεταξύ ολοκληρωθεί. Το πρώτο κτήριο αγοράστηκε όπως είπαμε με τιμή χαμηλότερη από 1 δρχ. τον πήχυ. Των υπολοίπων οι τιμές αγοράς κυμάνθηκαν από 1,50 έως 2,00 δρχ. τον τ.πήχυ.

59. Η πρώτη περιγραφή του στην *Αθηναίς* 24.1.1857.

60. Η σύνδεση θα πρέπει να είχε γίνει με κατάλληλα διαμορφωμένο υπόγειο οχετό, και όχι εναερίως. Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι το 1865, η νέα τότε μηχανή βρισκόταν στο ισόγειο της οικοδομής, «ολίγον βαθύτερα της επιφανείας» (Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865), δηλαδή σε ημιυπόγειο χώρο που θα είχε δημιουργηθεί στην απόληξη του άξονα μεταβίβασης της κίνησης.

61. Η εκμηχάνιση των μύλων είχε ουσιαστικά ολοκληρωθεί από τις αρχές του 19ου αιώνα, με την τελική διαμόρφωση της κατακόρυφης ροής από τον Oliver Evans.

62. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

63. Στο ίδιο.

κά μήνυση κατά του Ροέκ στα δικαστήρια της Λυών, την οποία κέρδισε τον Αύγουστο του 1858.⁶⁴ Ολόκληρο το έτος 1857 αναλώθηκε με τις άκαρπες προσπάθειες «προς θεραπείαν, ει δυνατόν, του ατμομύλου», και τελικά τον Φεβρουάριο του 1858 ο Δουρούτης πήγε ο ίδιος στη Λυών όπου, με τη βοήθεια των μετόχων αδελφών Souchon, παράγγειλε νέα μηχανή και νέους λέβητες, και βρήκε άλλον μηχανικό, τον «Παύλο Φλεσιέ», που ανέλαβε την εγκατάστασή τους στην Αθήνα.

Ο ατμόμυλος ολοκληρώθηκε τον Μάρτιο του 1859, δηλαδή τέσσερα σχεδόν χρόνια μετά την αρχική απόφαση για τη σύστασή του, ενώ φαίνεται ότι τα προβλήματά του δεν τελείωσαν εκεί, διότι σύμφωνα με μία τουλάχιστον μαρτυρία, στο τέλος του 1860 βρισκόταν και πάλι σε επισκευή.⁶⁵ Στοιχίσε συνολικά, κατά τον Δουρούτη, 270.000 δρχ. Οι περιπέτειές του οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στο «έλλειμμα τεχνογνωσίας» των διαχειριστών, αλλά και του ευρύτερου τεχνικού περιβάλλοντός τους, ένα έλλειμμα που δεν αναπλήρωνε εύκολα η μετάκληση ξένων «ειδημόνων», και πάντως επιβάρυνε σημαντικά τα οικονομικά της επιχείρησης, τα πρώτα κρίσιμα χρόνια.

Στην τελική μορφή τους, ο ατμόμυλος και το ελαιοτριβείο μας είναι γνωστά από περιγραφή του 1865.⁶⁶ Το κτίριο του ατμομύλου είχε τρεις ορόφους (επίπεδα), πάνω από το ημιυπόγειο όπου βρισκόταν η ατμομηχανή. Στον υψηλότερο όροφο υπήρχαν δύο σιτοκαθαριστήρες και τρία μηχανήματα διαχωρισμού («μπουράτα»). Το σιτάρι διοχετευόταν με σωλήνες και χωνιά στον παρακάτω όροφο, όπου βρίσκονταν έξι ζεύγη μυλολίθων και το σύστημα περιστροφής με τους σιδερένιους οδοντωτούς τροχούς. Στον ίδιο χώρο, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκονταν δύο «μπουράτα» (μηχανικά κόσκινα), όπου μεταφερόταν το προϊόν της άλεσης «δια μικρών δοχείων εκ λευκοσιδήρου συνδεδεμένα [sic] προς άλλα...», δηλαδή με τη χαρακτηριστική αλυσίδα με τα σκαφίδια· το ίδιο σύστημα πιθανότατα μετέφερε και το σιτάρι από την αποθήκη, η οποία βρισκόταν στον όροφο του διπλανού ελαιοτριβείου, στους σιτοκαθαριστήρες.⁶⁷

Στην ανατολική πλευρά του ίδιου συγκροτήματος υπήρχε, στο ισόγειο, το ελαιοτριβείο και στον όροφο αποθήκη σιταριού. Στο ελαιοτριβείο βρισκόταν η παραδοσιακής μορφής κυκλική δεξαμενή με το ζεύγος των κατακόρυφων λίθων, που περιστρέφονταν όμως μηχανικά, και τέσσερα ελαιοπιεστήρια, τα τρία ξύλινα και χειροκίνητα και το ένα σιδερένιο και ατμοκίνητο, καθώς και μια δεξαμενή θερμού ύδατος που επικοινωνούσε με τους λέβητες. Ο Δουρούτης ισχυριζόταν αργότερα ότι ήταν ο πρώτος που εισήγαγε τη βιομηχανία της ελαιουργίας (δηλαδή τα μηχανικά ελαιοτριβεία) στην Ελλάδα.⁶⁸ Η πραγματική καινοτομία εδώ ήταν το (υδραυλικό) πιεστήριο (λίγο αργότερα προστέθηκαν και άλλα δύο), διότι κατά τα άλλα, ο εξοπλισμός δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνο των υδροκίνητων ελαιοτριβείων.

Το «σιδηρουργείο» και το «ξύλουργείο» πρέπει να ήταν αρχικά ένα διπλό χειροκίνητο εργαστήριο, εγκατεστημένο σε πρόχειρο μονώροφο κτίσμα που βρισκόταν στο νοτιοανατολικό άκρο της αυλής· ήταν ουσιαστικά ένα εργαστήριο επισκευών, «εξοπλισμένο με όλα τα απαραίτητα εργαλεία».⁶⁹ Οι εργαλειομηχανές όμως, ένα μηχανικό πριόνι και ένας τόννος για κατεργασία μεταλλικών αντικειμένων, βρίσκονταν, ακόμη το 1865, μέσα στον χώρο του αλευρομύλου, στο πρώτο επίπεδο. Είναι φανερό ότι όλος ο μηχανικός εξοπλισμός των νέων εγκαταστάσεων κυριολεκτικά «στριμώχτηκε» γύρω από την ατμομηχανή, ενδεχομένως για να αποφευχθούν οι μεταφορές της κινητήριας δύναμης σε μεγαλύτερες αποστάσεις,

64. Στο ίδιο. Το δικαστήριο επιδίκασε αποζημίωση 15.000 φράγκων, πιθανόν όση ήταν η τιμή της ατμομηχανής στη Γαλλία, την οποία ο Δουρούτης δεν έκρινε επαρκή.

65. «Εύρωμεν [...] τον αλευρόμυλον επισκευαζόμενον και δύο μόνους λίθους αυτού κινουμένους...», Αρχείο Χ. Ζιούλα, Έκθεση πραγματογνωμώνων Δεκεμβρίου 1860.

66. Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865, ό.π.

67. Νύξη του όλου μηχανισμού σε παλαιότερη περιγραφή της εφημ. Αθηνά 24.1.1857: «Αλλ' η μηχανή αυτή δεν αλέθει μόνον τον σίτον· αυτή η ίδια τον καθαρίζει [...] και καθαζόμενον τον μεταφέρει εις το ανάγειον, όπου περάται πάλιν από κόσκινόν τι, και έπειτα [...] χύνεται εις τον μύλον» (η υπογράμμιση δική μου).

68. Αρχείο Χ. Ζιούλα, εγκύκλιος επιστολή Α. Γ. Δουρούτη με ημερομηνία 6.7.1873 (πρόκειται για πρόταση του Δουρούτη σχετικά με την ίδρυση νέας εταιρείας, που θα απευθυνόταν σε ποικίλους παραλήπτες· περιλαμβάνει εκτεταμένη περιγραφή του καταστήματος· στο εξής: Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873). Υπάρχει στο ίδιο Αρχείο και αντίγραφο της επιστολής αυτής (πανομιότυπο), με την ένδειξη «Αύγουστος 1874».

69. Το παράθεμα από τον *Spectateur d'Orient*, ό.π. Στην Έκθεση πλειστηριασμού 1854, αναφέρεται μόνον «εις τόννος σιδηρούς».

ύστερα από την αποτυχημένη απόπειρα σύνδεσης με τη μηχανή του μεταξουργείου. Αργότερα τα εργαστήρια του ΝΑ άκρου συμπληρώθηκαν και αυτονομήθηκαν με την τοποθέτηση, στο σημείο εκείνο, μιας τρίτης μικρής ατμομηχανής («ιππάριον»: ατμάντλια), που λειτουργούσε και ως αντλία για το παρακείμενο πηγάδι.

Η ατμομηχανή του αλευρομύλου ήταν 40 ίππων, πιθανότατα οριζόντια, με μεγάλο κινητήριο τροχό που ζύγιζε 4.000 οκάδες. Το 1865, στους τρεις ατμολέβητες του 1854 είχαν προστεθεί άλλοι τέσσερις· βρισκόνταν όλοι στο ίδιο σημείο της αυλής, και κοντά τους υπήρχαν συνολικά τρεις καπνοδόχοι, η μία χτιστή ολόκληρη και οι άλλες δύο χτιστές ως τη μέση, με απόληξη σε μορφή σιδηροσωλήνα. Η θέση τους, κοντά στο συγκρότημα των λεβήτων, φαίνεται στο σχέδιο του 1868 (εικ. 2).

Η μάχη του νερού

Το νερό ήταν ζωτικό στοιχείο για τη λειτουργία του μεταξουργείου και οι αλλεπάλληλες προσπάθειες για να εξασφαλιστεί η επάρκειά του αποτέλεσαν μία ακόμη πηγή πρόσθετων δαπανών και κόπων, και μαρτυρούν το αναμφισβήτητο πλεονέκτημα που διέθεταν οι προικισμένοι με πλούσιους υδάτινους πόρους τόποι. Όταν άρχισε να λειτουργεί το μεταξουργείο, το σύστημα παροχής και κυκλοφορίας του νερού είχε ως εξής: υπήρχαν στην αυλή τρία λιθόκτιστα πηγάδια, από τα οποία το νερό διοχετευόταν με σωλήνες σε δύο δεξαμενές, μία λιθόκτιστη στο κέντρο της αυλής⁷⁰ και μία υπερυψωμένη μεταλλική (ντεπόζιτο), που πρέπει να βρισκόταν κοντά στο συγκρότημα των λεβήτων και στην ατμομηχανή. Για την άντληση χρησιμοποιούνταν δύο ατμοκίνητες αντλίες, που βρισκόνταν επίσης κοντά στην ατμομηχανή.⁷¹ Από τις δεξαμενές, το νερό διοχετευόταν στους λέβητες και στο δίκτυο τροφοδοσίας των λεκανών.

Πολύ σύντομα όμως αποδείχτηκε ότι το διαθέσιμο νερό δεν επαρκούσε. Τα δύο από τα τρία πηγάδια της αυλής στέρεψαν γρήγορα· στο τρίτο έγιναν έργα εκβάθυνσης και διαπλάτυνσης, και μεταφέρθηκαν κοντά του οι δύο αντλίες. Στη συνέχεια η δεξαμενή συνδέθηκε με το πηγάδι του απέναντι περιβολιού, μέσω υπόγειου αγωγού με μολύβδινους σωλήνες. Τέλος ανοίχτηκαν σταδιακά τρία νέα πηγάδια, ένα στο βορειοανατολικό άκρο της αυλής, ένα εκτός του συγκροτήματος, στο παρακείμενο οικόπεδο προς την ίδια πλευρά, και ένα ακόμη στη νότια πλευρά της αυλής, τα οποία επίσης συνδέθηκαν με τις δεξαμενές. Το σύνολο των σχετικών δαπανών υπολογίστηκε σε 14.500 δρχ.⁷²

Αναμφίβολα η ανεπάρκεια του νερού θα έγινε αισθητή ιδίως από τη στιγμή που ιδρύθηκε ο ατμόμυλος. Όμως μέσα στο κλίμα της σύγκρουσης με τον Α. Ροέκ, ο Δουρούτης, ο οποίος είχε σίγουρα κάποια αδυναμία στις δικαστικές διώξεις, προσέφυγε τον Φεβρουάριο του 1859 στα δικαστήρια, ισχυριζόμενος ότι το νερό εξαρχής δεν έφτανε ούτε για το μεταξουργείο· διεκδικούσε και πάλι αποζημίωση από τον Ροέκ, με το επιχείρημα ότι ο τελευταίος είχε μεταβιβάσει το μεταξουργείο στη Σηρική Εταιρεία «υπό την ρητήν εγγύησιν της εν αυτώ υπάρξεως του αναγκαίου [...] ύδατος».⁷³ Φυσικά, μετά την προσθήκη του ατμομύλου, την αυξημένη κατανάλωση νερού και τα νέα έργα που είχαν γίνει, δεν ήταν εύκολο να αποδειχτεί αν το νερό επαρκούσε στην αρχική φάση του εργοστασίου. Η αντιδικία κράτησε

70. Στη δεξαμενή αυτή γίνονταν κάποιος καθαρισμός του νερού: «une bassine à jet d'eau [«αναβρυτήριο» μεταφράζει η Πανδώρα, ό.π.] servant à préparer l'eau pour le dévidage des cocons», βλ. *Spectateur d'Orient*, ό.π.

71. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Έκθεση πλειστηριασμού 1854: «δύο αντλίες εξ ορειχάλκου με όλα τα αναγκαία, κτισμένες πλησίον της εισόδου της αιθούσης» –δηλαδή κοντά στην ατμομηχανή– και μία «σιδηρά δεξαμενή» που βρισκόταν «επί των αντλιών» κατά την Έκθεση Πραγματογνωμόνων του Δεκεμβρίου 1860, η δεξαμενή ήταν μολύβδινη.

72. Όλες οι πληροφορίες από την «Έκθεση Πραγματογνωμόνων» των Γ. Β. Μεταξά, Κ. Ε. Ξάνθη και Κ. Νικολάου με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1860 (όπου και η εκτίμηση των δαπανών), τη δεύτερη Έκθεση Πραγματογνωμόνων του Δεκεμβρίου 1860 που αναφέρθηκε, και την απόφαση 534/29.6.1865 του Εφετείου Ναυπλίου, όλα έγγραφα του Αρχείου Χ. Ζιούλα. Από την τελευταία αυτή απόφαση φαίνεται ότι έγιναν και άλλες εκθέσεις πραγματωγνομώνων το 1863 και 1864· το δικαστήριο αναγνώρισε τελικά δαπάνη μόνον 9.000 δρχ. περίπου, ενώ ο Δουρούτης ισχυρίστηκε ότι τα πρώτα χρόνια έφερε νερό απ' έξω, αλλά δεν μπόρεσε να αποδείξει τη σχετική δαπάνη (650 δρχ.).

73. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Απόφαση 534/29.6.1865 Εφετείου Ναυπλίου.

74. Δεν είναι γνωστό αν η απόφαση 534/29.6.1865 του Εφετείου Ναυπλίου, η μόνη που διασώζεται, υπήρξε και τελεσίδικη (ως τότε, η υπόθεση είχε περάσει από το Πρωτοδικείο και το Εφετείο της Αθήνας και από τον Αρειο Πάγο): η απόφαση αυτή έκρινε τον Ροέκ υπεύθυνο για την έλλειψη ενός μέρους του πρόσθετου νερού που χρειαζόταν, και συνεπώς τον καταδίκασε να πληρώσει ένα μέρος των δαπανών για τα νέα έργα (4.198 δρχ., σὺν τόκο 12% ἀπὸ τὸ 1859): φαίνεται ὅτι εἶχε ἤδη γίνῃ συντηρητικὴ κατάσχεση τῶν 19 μετοχῶν τοῦ Ροέκ, καὶ τὸ Εφετεῖο τὴν επικύρωσε, διατάσσοντας καὶ τὴν ἐκποίησης τῆς για νὰ πληρωθῶν τα οφειλόμενα.

75. Στὴν αὐλὴ αὐτὴ εἶχε προστεθεῖ τὸ 1865 καὶ ἓνα μεγάλο ρολόι, σὲ λιθόκτιστὴ βάση ὕψους 4 μέτρων, ἀπαράτητο σύμβολο τῆς νέας σχέσης με τὸν χρόνον ποὺ ἐφερε ἡ βιομηχανικὴ ἐποχὴ.

76. Βλ. Α. Δουροῦτῃ, *Καθ' ἡν στιγμὴν...*, ὅ.π., σ. 7 (υπόμνημα 15.11.1855): τὸ μεταξουργεῖο μετέσχε μάλιστα στὴν Παγκόσμια Ἐκθεση τοῦ Παρισιοῦ τὸ 1855.

77. Στὸ μεταξουργεῖο τοῦ Λουκά Ράλλη τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἡ παραγωγικὴ ικανότητα ἀνὰ λεκάνη υπολογιζόταν σὲ 125 δράμια (για 10 ἐργάσιμες ὥρες) ἢ 400 γραμμάρια, καὶ ἡ πραγματικὴ μέση ἡμερήσια παραγωγή σὲ 75 δράμια, ἢ 240 γραμμάρια: βρισκόταν δηλαδὴ μέσα στους παραπάνω μέσους ὅρους («Μεταξουργεῖον Α. Ράλλη», ὅ.π., σ. 449). Ἡ ἀπόδοση τῶν 180 δραμῶν (577 γραμμάρων) ποὺ αναφέρεται γιὰ τὸ μεταξουργεῖο τῆς Μεσοήνης (βλ. ἐδῶ, τὴ μελέτῃ τῆς Μ.-Χ. Χατζηγιάννου), ἀνδὲν εἶναι υπερβολικὴ, θὰ ἀναφέρεται σὲ ἐντελῶς διαφορητικὸ σύστημα, με μικρότερες ἀπώλειες καὶ φυσικὰ πολὺ χονδρότερον κλωστή. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δὲν φαίνεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἐγγράφα τῆς Σηρικῆς Ἐταιρείας ποῖος ἀκριβῶς ἦταν ὁ τίτλος τοῦ μεταξιοῦ τῆς (βλ. σχετικὰ καὶ πλο κάτω, σημ. 105).

78. Κρατοῦμε ἐδῶ αὐτὴ τὴ λιγότερο εὐνοϊκὴ γιὰ τους συλλογισμοὺς μας ἐτήσια διάρκεια ἐργασίας, παρόλο ποὺ τὸ μεταξουργεῖο δὲν εἶχε καταρχὴν λόγον νὰ διακόπτεται, ὅπως εἴπαμε, γιὰ τρεῖς μῆνες, ὅπως τοῦ Ράλλη.

79. Τὸ 1873 ὁ Δουροῦτῃς υπολόγιζε συνολικὴ δυναμικότητα 15.000 χγμ γιὰ 250 λεκάνες, καὶ 7-8.000 χγμ, γιὰ τις 132 λεκάνες ποὺ διέθετε τότε τὸ μεταξουργεῖο, βλ. Ἀρχεῖο Χ. Ζιοῦλα, Ἐπιστολὴ Δουροῦτῃς Ἰουλίου 1873.

80. Ὁ «Ἰσολογισμοῖς» παρουσιάζονται ἀναλυτικότερα πλο κάτω. Ἐδῶ σημειῶνῶ ἀπλῶς ὅτι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ μεταξιοῦ περιλαμβάνονται στους λογαριασμοὺς «Μετὰξια ψιλὰ» καὶ «Μετὰξια χονδρά», ποὺ τὰ δύο πρῶτα χρόνια ἐμφανίζονται στὴν πίστωση τῶν «Ἀποτελεσμάτων ἐργασιῶν», ἐνῶ στα ἐπόμενα περιλαμβάνονται στο παθητικὸ τῶν «ἰσολογισμῶν», καὶ εἶναι καθε φορὰ ἀθροιστικοὶ ὅλων τῶν προηγούμενων ἐτῶν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἰσολογισμό τοῦ 1858. Ἔτσι ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς τοῦ κάθε ἰσολογιστικοῦ ἔτους ποὺ ἐμφανίζεται στὸν Πίνακα 4 ἔχει προκύψει μετὰ ἀπὸ τις ἀπαραίτητες ἀφαιρέσεις.

81. Στα «Ἀποτελέσματα ἐργασιῶν» τῶν ἐτῶν αὐτῶν σημειῶνεται με ἀκριβεία ὁ ὄγκος τῆς παραγωγῆς, σὲ ὀκάδες καὶ χιλιόγραμμα, ὁ ἀριθμὸς δεμάτων καὶ ἡ τιμὴ.

82. Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτικαὶ ἀπλοφοροῖαι περὶ Ἑλλάδος*, Ἀθῆνα 1867, σ. 111. Οἱ τιμές στο ἔργο τοῦ Μανσόλα ἀναφέρονται στὴν ὀκά, καὶ μετατράπηκαν ἐδῶ με βάση τὴν ἀναλογία 1 ὀκά=1,282 χγμ. Οἱ μέσοι ὅροι ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ Μανσόλα ἐμφανίζονται πολὺ μικρὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τις διαθέσιμες, γιὰ τὰ δύο πρῶτα χρόνια, τιμές τῶν βιβλίων τῆς ἐταιρείας: γιὰ τὸ 1855 π.χ., ὁ Μανσόλας δίνει 84,70-96,80 δρχ./ὀκά, δηλαδὴ μ.ὀ. 90,75 δρχ./ὀκά=70,78 δρχ./χγμ., ἐνῶ στο βιβλίο τῶν «ἰσολογισμῶν» σημειῶνεται 71,52 δρχ. Μποροῦμε συνεπῶς νὰ υποθέσουμε ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ Μανσόλα εἶναι ἐγκυρα.

ἔξι χρόνια, προκάλεσε σειρά ἐκθέσεων πραγματογνωμῶν καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ σχετικὰ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν Δουροῦτῃ ἀπόφαση τοῦ Εφετείου τὸν Ἰούνιο τοῦ 1865, ὅταν πλέον ἡ Σηρικὴ Ἐταιρεία τελοῦσε ὑπὸ διάλυση, διευκόλυνε τὴν οριστικὴ ἐκδίωξη τοῦ Α. Ροέκ ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση, χωρὶς ἀποζημίωση.⁷⁴ Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ ρῆξη με τὸν βασικότερο ἀπὸ τους ξένους μετόχους, τὴν ὁποία προκάλεσαν τεχνικὰ κυρίως ζητήματα καὶ οἱ ἀναμενόμενες δυσκολίες τῆς ἐκκίνησης, βάρυναν τὸ κλίμα καὶ ἐκρίναν ἀποφασιστικὰ τὴν τύχη τοῦ ἐταιρικοῦ σχήματος.

Με αὐτὲς τις ἀλλεπάλληλες προσθήκες καὶ ἀναδιατάξεις, τὸ μεταξουργεῖο τῆς Ἀθήνας, σὲ διαρκὴ μεταμόρφωση τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ, ἐξελίχθηκε σὲ ἓνα ἐργοστασιακὸ συγκρότημα πολλαπλῶν χρήσεων, ἓνα σύνθετο οἰκιστικὸ κύτταρο παραγωγῆς ἀλλὰ καὶ κατοικίας στὴν εἴσοδο τῆς πρωτεύουσας. Ἡ αὐλὴ τοῦ, με τὰ ἐργαστήρια, τις ἀποθήκες, τὸν σταῦλο καὶ τις κατοικίες τοῦ διευθυντῆ καὶ ορισμένων ὑπαλλήλων, τὰ πηγάδια με τις ἀντλίες, τὰ καζάνια με τις μηχανές, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἓνας χώρος γεμάτος ζωῆ, διαρκὴ κίνηση καὶ φυσικὰ ἐκκωφαντικούς θορύβους.⁷⁵ Ἡ τεχνικὴ ἐργαζομένη, οἱ τεχνικὲς δηλαδὴ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ ἐγκατάσταση στὸν χώρο, συνηθισμένες ἀσφαλῶς σὲ κάθε βιομηχανία, εἶχαν ἐδῶ τὴν πρόσθετη ἐπιβάρυνση σὲ κόπο, χρόνο καὶ δαπάνες ποὺ ἐπέβαλλε ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε προηγούμενης ἐμπειρίας.

Πρὸς τὴν δύση τῆς μεταξουργίας: Μετάξι ἢ κοουκούλια;

Τὸ μεταξουργεῖο ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ στις ἀρχές τοῦ 1855, παράγοντας ψιλὸ μετάξι κατὰ κύριο λόγο καὶ χοντρό σὲ μικρότερες ποσότητες. Ἡ ποιότητα τῆς παραγωγῆς βελτιωνόταν συνεχῶς, ἐνῶ τὸ σύνολο τῶν ἀνεμῶν τέθηκαν σὲ λειτουργία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1855.⁷⁶ Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ μέση ἡμερήσια παραγωγή κάθε λεκάνης ἀναπνησιστηρίου με τὸ σύστημα à la Chambon υπολογιζόταν σὲ 200 με 300 γραμμάρια μεταξιοῦ, ἀνάλογα με τὴ φύση τῆς μεταξοκλωστής καὶ με τὸν ἀριθμὸ τῶν ἰνῶν ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν (τὸν τίτλο τῆς).⁷⁷ Με ἀνάλογη ἀπόδοση ἀνὰ λεκάνη, ἡ συνολικὴ ἡμερήσια παραγωγή τοῦ μεταξουργεῖο τῆς Ἀθήνας θὰ ἔπρεπε νὰ κυμαίνεται ἀπὸ 48 ὠς 72 χγμ., καὶ ἡ ἐτήσια παραγωγή, γιὰ 225 ἐργάσιμες ἡμέρες,⁷⁸ ἀπὸ 10.800 ὠς 16.200 χγμ.⁷⁹

Οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν πραγματικὴ παραγωγή τοῦ μεταξουργεῖο τὴν πρῶτη δεκαετία ἀφοροῦν τὴν ἐτήσια ἀξία τῆς καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίο «Ἰσολογισμῶν» τῆς Σηρικῆς Ἐταιρείας (Πίνακας 4).⁸⁰ Ἀπὸ τὴν ἀξία θὰ υπολογίσουμε τὸν ὄγκο τῆς παραγωγῆς με βάση τὴ μέση ἐτήσια τιμὴ τοῦ μεταξιοῦ. Ἀμεσες καὶ ἐγκυρες πληροφορίες γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ ψιλοῦ μεταξιοῦ διαθέτουμε μόνο γιὰ τὰ δύο πρῶτα χρόνια, 1855-1856, ἀπὸ τὸ παραπάνω βιβλίο (71,52 καὶ 96,77 δρχ. ἀντίστοιχα).⁸¹ Γιὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια, θὰ χρησιμοποιήσουμε ἐμμεσες ἀλλὰ ἀρκετὰ ἀσφαλεῖς πληροφορίες: τις τιμές ποὺ παρουσιάζει ὁ Ἀλέξανδρος Μανσόλας στο ἔργο τοῦ (1867), οἱ ὁποῖες, κατὰ τὰ λεγόμενά τοῦ, προέρχονται ἀπὸ «πληροφορίας εὐηρηστέθῃ νὰ χορηγήσῃ ἡμῖν ἐκ τῶν βιβλίων αὐτοῦ ὁ κ. Αθ. Δουροῦτῃς». ⁸² Ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο τῶν τιμῶν τοῦ Μανσόλα κατασκευάστηκε δεικτικῶς, με βάση τὸ ἔτος 1855=100. Οἱ τιμές τοῦ μεταξουργεῖο προέκυψαν

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΑΞΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (ΜΕΤΑΞΙΑ ΨΙΛΑ ΚΑΙ ΧΟΝΔΡΑ), 1855-1864

Ημερομηνία ισολογισμών	Παραγωγική περίοδος	Μετάξια ψιλά (δρχ.)	Μετάξια χονδρά (δρχ.)
31.12.1855	1855	258.009,34	9.970,23
31.12.1856	1856	718.182,7	26.888,25
30.6.1858	1857/1858α	491.666,65	28.526,18
30.6.1859	1858β/1859α	308.504,37	12.194,72
30.6.1860	1859β/1860α	253.772,80	10.179,72
30.6.1861	1860β/1861α	269.104,50	10.975,45
30.6.1862	1861β/1862α	181.487	15.953,58
30.6.1863	1862β/1863α	5.699,05	7.202,58
30.6.1864	1863β/1864α	43.241,2*	1.736,58
31.12.1864	1864β	43.343,45	4.460,85

*Από αυτά, 3.724,95 δρχ. σε χωριστό λογαριασμό, με την ένδειξη «Organsins et trames».

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΤΙΜΕΣ ΨΙΛΟΥ ΚΑΙ ΧΟΝΔΡΟΥ ΜΕΤΑΞΙΟΥ, 1855-1864

Έτος	Τιμές κατά Μανσόλα (μέσος όρος, δρχ./χγμ.)	Δείκτης 1855=100	Τιμές ψιλού μεταξιού (δρχ./χγμ.)	Τιμές χονδρού μεταξιού (δρχ./χγμ.)
1855	70,78	100,00	71,52*	25,65
1856	95,16	134,44	96,15 [96,77*]	34,49
1857	102,5	144,81	103,57	37,15
1858	86,72	122,52	87,63	31,43*
1859	100,5	141,99	101,55	36,42
1860	109,37	154,52	110,5	39,64
1861	81,82	115,6	82,68	29,65
1862	88,72	125,35	89,65	32,15
1863	–	[125,15]	89,5	32,10
1864	88,45	124,96	89,37	32,05

* Οι τιμές από τα βιβλία της Εταιρείας

από τον δείκτη αυτόν με αφητηρία την τιμή του 1855=71,52=100 (βλ. Πίνακα 5).⁸³ Το ίδιο έγινε και για τις τιμές του χοντρού μεταξιού, για τις οποίες διαθέτουμε, από τους ισολογισμούς, μόνο τη μέση τιμή του 1858: 31,43 δρχ./χγμ.,⁸⁴ θεωρώντας ότι οι τιμές του χοντρού μεταξιού λίγο πολύ θα παρακολουθούσαν εκείνες του μεταξιού ανώτερης ποιότητας. Για το έτος 1863 ο Μανσόλας δεν δίνει καμμία τιμή, και συνεπώς χρησιμοποιείται εδώ υποχρεωτικά ο μέσος όρος των δεικτών των ετών 1862 και 1864.⁸⁵

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, η βραχυχρόνια κυκλική διακύμανση των τιμών του μεταξιού ήταν τριετής (δύο χρόνια άνοδος, ένας χρόνος πτώση), ενώ η μακροχρόνια ανοδική τάση, που είχε ξεκινήσει αρκετά πριν

83. Όπως φαίνεται στον Πίνακα, η τιμή που προκύπτει με τον τρόπο αυτόν για το 1856, εμφανίζει ελάχιστη απόκλιση από την τιμή του βιβλίου ισολογισμών (96,15 αντί 96,77): φυσικά εδώ θα κρατήσουμε τη δεύτερη, την πραγματική, για τους υπολογισμούς μας.

84. Από διάφορες αναλυτικές εγγραφές στο ενεργητικό του ισολογισμού της 30.6.1858 (χονδρά μετάξια σε διάφορους ανταποκριτές), προκύπτει μια μέση τιμή 31,43 δρχ./χγμ. που αντιστοιχεί σε 25.000 χγμ. περίπου, δηλαδή καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής χονδρών μεταξιών του χρόνου εκείνου (βλ. Πίνακα 4).

85. Οι προσεγγίσεις μας επαληθεύονται από ορισμένες αποσπασματικές πληροφορίες που δίνουν οι ισολογισμοί για τις τιμές του ψιλού μεταξιού το 1858: σε δύο αναλυτικές εγγραφές του ενεργητικού του ισολογισμού της 30.6.1858, δίνεται η αξία 9 δεμάτων «grèges» και 8 δεμάτων «organsins». Αν εφαρμόσουμε το μέσο βάρος δέματος που προκύπτει από τα αναλυτικά στοιχεία του 1855 και 1856 (94,26 χγμ.), έχουμε τιμές 78,32 δρχ./χγμ. και 107,03 δρχ./χγμ. αντιστοίχως και σταθμισμένο μέσο όρο 91,84 δρχ./χγμ., αρκετά κοντά δηλαδή στην τιμή των 87,62 δρχ./χγμ. που δίνουν οι υπολογισμοί μας. Θα κρατήσουμε εδώ αυτή την τελευταία τιμή, γιατί εκείνη τον βιβλίων αφορά μικρό σχετικά μέρος της παραγωγής (περίπου το 1/4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΟΓΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (ΜΕΤΑΞΙΑ ΨΙΛΑ ΚΑΙ ΧΟΝΔΡΑ), 1855-1864

Παραγωγική περίοδος*	“Μετάξια ψιλά”			“Μετάξια χονδρά”			Συνολικός όγκος (χγμ.)
	Αξία (δρχ.)	Μέση τιμή δρχ./χγμ.	Όγκος (χγμ.)	Αξία (δρχ.)	Μέση τιμή δρχ./χγμ.	Όγκος (χγμ.)	
1855	258.009,34	71,52	3.607,462	9.970,23	25,65	388,7	3.996,162
1856	718.182,70	96,77	7.421,465	26.888,25	34,79	779,59	8.210,055
1857/58α	491.666,65	95,6	5.142,95	28.526,18	34,29	831,91	5.974,86
1858β/59α	308.504,37	94,59	3.261,49	12.194,72	33,92	359,51	3.621,00
1859β/60α	253.772,80	106,02	2.393,63	10.179,72	38,03	267,68	2.661,31
1860β/61α	269.104,50	96,59	2.786,05	10.975,45	34,64	316,84	3.102,89
1861β/62α	181.487	86,16	2.106,39	15.953,58	30,9	516,3	2.622,69
1862β/63α	5.699,05	89,57	63,63	7.202,58	32,12	224,24	287,87
1863β/64α	43.241,2	89,43	483,52	1.736,58	32,07	54,15	537,67
1864β	43.343,45	89,37	484,989	4.460,85	32,05	139,184	624,173

* Η παραγωγή που σημειώνεται στις 30.6.1858 αντιστοιχεί σε ολόκληρο το 1857 και στο πρώτο εξάμηνο του 1858, συνεπώς είναι μεγαλύτερη από την ετήσια.

από την περίοδο που εξετάζεται εδώ, μοιάζει να εξαντλείται γύρω στο 1860/61· στα τελευταία χρόνια (1862/64), οι τιμές σταθεροποιήθηκαν σε επίπεδα σχετικά ικανοποιητικά, αλλά που σε καμία περίπτωση δεν αντιστοιχούσαν στις συνθήκες κρίσης που δημιούργησε στην Ελλάδα η πτώση της κουνουλοπααραγωγής, όπως είχε συμβεί κατά τη δεκαετία του 1850 με την κατάρρευση της γαλλικής σιροτροφίας: τα μεγέθη της παραγωγής των μικρών χωρών δεν μπορούν φυσικά να επηρεάσουν τις τιμές σε διεθνές επίπεδο.

Μπορούμε τώρα να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τον όγκο της παραγωγής (Πίνακας 6), με βάση τις μέσες ετήσιες τιμές του μεταξιού.⁸⁶ Είναι φανερό ότι το μεταξουργείο της Αθήνας ποτέ δεν αξιοποίησε ολόκληρο το δυναμικό του.⁸⁷ Μόνο το 1856 η παραγωγή, 8.200 χγμ. περίπου, πλησίασε λίγο το χαμηλότερο από τα όρια που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Από τον επόμενο χρόνο άρχισε να μειώνεται σταθερά, για να φτάσει στον κύκλο του 1859/60, δηλαδή πριν γενικευτεί η αρρώστια των κουνουλίων, στο επίπεδο των 2.660 χγμ. Η μικρή ανάκαμψη του 1860/61 δεν υποσχόταν τίποτα, γιατί από τον επόμενο χρόνο η παραγωγή και πάλι μειώθηκε, ώσπου μηδενίστηκε σχεδόν στην περίοδο 1862-1864, όταν η διάδοση της αρρώστιας κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της κουνουλοπααραγωγής. Αν εξαιρέσουμε το έτος 1856 και την περίοδο της αφορίας 1863-1864, η ετήσια παραγωγή κυμαίνεται, στρογγυλά, από 2.700 έως 4.000 χγμ. (θυμίζω ότι η παραγωγή που σημειώνεται στις 30.6.1858 αντιστοιχεί σε ενάμιση χρόνο), αντιστοιχεί δηλαδή σε εργασία 47 ως 70 ημερών των 10 ωρών (ή 2-3 μηνών), σύμφωνα με τους μέσους όρους που αναφέρθηκαν. Με άλλα λόγια, το σημαντικό αυτό σε μέγεθος εργοστάσιο ουσιαστικά υπολειπούνταν.

Το βασικότερο πρόβλημα του μεταξουργείου της Αθήνας ήταν τα κούκλια. Έχω μιλήσει και αλλού για τη βασική αυτή αντίφαση μπροστά

86. Για το 1855 και 1856, οι τιμές του Πίνακα 5 λαμβάνονται αιτούσιες. Στη συνέχεια, το ισολογιστικό έτος δεν συμπίπτει πλέον με το ημερολογιακό· επιπλέον, δεν φαίνεται ότι οι ανταποκριτές στη Λυών προαγόραζαν την παραγωγή σε προκαθορισμένες τιμές. Αντίθετα, πολλές ενδείξεις πείθουν ότι οι τιμές των πωλήσεων ακολουθούσαν τις διακυμάνσεις της αγοράς: ο Δουρούτης αναφέρει τον Σεπτέμβριο του 1856 το «τελευταίον τιμολόγιον Λουγδούνου της 10 τούτου», βλ. *Καθ' ην στιγμήν...*, ό.π., σ. 16. Επειδή οποιαδήποτε άλλη μέθοδος στάθμισης θα ήταν αυθαίρετη, προτίμησα να πάρω τον μέσο όρο των τιμών του ζειγούς των ημερολογιακών ετών που αντιστοιχούν στο κάθε ισολογιστικό έτος.

87. Διευκρινίζω συμπληρωματικά ότι αποφεύγω να «στρογγυλεύω» τους αριθμούς, γιατί αυτό εισάγει ένα πρόσθετο παράγοντα αυθαρεσίας και κυρίως δυσκολεύει τις επαληθεύσεις, αλλά αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ανάλογο βαθμό αζορίβειας, σε επίπεδο δεκαδικών υποδιαγραφών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΤΙΜΗ ΚΟΥΚΟΥΛΙΩΝ, 1855-1864

Περίοδος παραγωγής	Μετάξι (χγμ.)	Απαιτούμενα κουκούλια (χγμ.)	Αξία κουκουλιών που αναλώθηκαν ¹ (δρχ.)	Μέση τιμή (δρχ./χγμ.)	Έτος σοδειάς
1855	3.996,162	17.155,54	220.241,96	12,8	1854/55
1856	8.201,055	35.227,09	561.679,96	15,9	1855/56
1857/58α	5.974,86	25.374,28	684.133,09	27	1856/57
1858β/59α	3.621	15.536,94	209.068,55	13,5	1858
1859β/60α	2.661,31	11.415,32	201.210,11	17,6	1859
1860β/61α	3.102,89	13.304,92	242.093,17	18,2	1860
1861β/62α	2.622,69	10.971,9	186.141,54	15,5/17 ²	1861
1862β/63α	287,87	1.019,96	-	-	1862
1863β/64α	537,67	2.306,18	29.120,39	12,6	1863
1864β	624,173	2.593,26	47.124,35	18,2	1864

1. Το 1855 και 1856 η αναλωμένη αξία φαίνεται στα «Αποτελέσματα εργασιών» (άθροισμα δύο εσοδειών, 1854/55 και 1855/56 αντιστοίχως). Για τα επόμενα έτη, θεώρησα ότι στην παραγωγή του ισολογιστικού έτους αντιστοιχεί η σοδειά του ίδιου έτους (π.χ. στην παραγωγή του 1859/60 αντιστοιχεί η σοδειά του 1859). Τέλος, για τον ενάμιση χρόνο 1857/1858α, ως αναλωμένη αξία κουκουλιών θεωρήθηκε εκείνη της σοδειάς 1857 και του υπολοίπου της σοδειάς 1856 που αναγράφεται στον ισολογισμό της 30.6.1858. Καθώς οι λογαριασμοί μεταφέρονται, όπως είπαμε, σε όλους τους ισολογισμούς, τα ποσά τους υφίστανται μικρές αλλοιώσεις, προφανώς εξαιτίας των τελικών εκκαθαρίσεων των λογαριασμών με τους ανταποκριτές. Κράτησα εδώ την τελευταία αναγραφόμενη για κάθε σοδειά αξία, που πρέπει να ήταν και η πραγματική.

2. Η χαμηλότερη τιμή προκύπτει αν συνυπολογίσουμε την παραγωγή του 1862/63, δεδομένου ότι δεν φαίνεται στους ισολογισμούς αγορά κουκουλιών από τη σοδειά 1862.

στην οποία βρέθηκε ο πρώτος βιομηχανικός κλάδος της Ελλάδας.⁸⁸ Η οικιακή παραγωγή του μεταξιού αρχικά εμπόδιζε τις πρώτες απόπειρες ίδρυσης εργοστασίων. Ύστερα υποχώρησε, όταν έγινε περισσότερο συμφέρουσα, χάρη στην εξωτερική ζήτηση, η εξαγωγή των κουκουλιών αντί για την εξαγωγή μεταξιού, κάτι που συνέβη στη δεκαετία του 1850, εξαιτίας της παρατεταμένης κρίσης της γαλλικής σηροτροφίας. Την ίδια στιγμή, η μαζική πλέον εμπορευματοποίηση του κουκουλιού, μαζί με τη γενική άνοδο των τιμών όλων των μεταξουργικών προϊόντων που συμπαρέσυρε η κρίση, κατέστησαν εφικτή και ελκυστική την προοπτική της δημιουργίας εργοστασίων. Αλλά τα εργοστάσια αυτά βρέθηκαν μπροστά σε ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα: την υψηλή τιμή της πρώτης ύλης τους, ή αλλιώς τη σπανιότητά της, λόγω των εξαγωγών. Το μεταξουργείο της Αθήνας μας προσφέρει μια σπάνια ευκαιρία να εξετάσουμε διεξοδικότερα τα προβλήματά αυτά, και τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίστηκαν.

Μια βασική παράμετρος για να προχωρήσουμε στη διερεύνηση αυτή είναι η τιμή του κουκουλιού, για την οποία δυστυχώς οι ισολογισμοί της εταιρείας δεν μας προσφέρουν σχεδόν καμμία ένδειξη. Μας δίνουν όμως την αξία των κουκουλιών που αγοράζονταν από κάθε σοδειά.⁸⁹ Έτσι θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τη μέση τιμή τους, υπολογίζοντας πρώτα τον όγκο των κουκουλιών που αντιστοιχεί στην παραγωγή κάθε ισολογιστικού έτους, με βάση το δεδομένο ότι η αναλογία κουκούλια/μετάξι σε όγκο ήταν 4:1 (Πίνακας 7).⁹⁰

Η πορεία των τιμών των κουκουλιών, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 7, αποδίδει σχετικά ικανοποιητικά τις εξελίξεις στην αγορά αυτή, όπως τις ξέρουμε και από άλλες πηγές:⁹¹ από το 1855 ως το 1857, οι τιμές

88. Χρ. Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο - Εμπορική Τράπεζα, Αθήνα 1986, σ. 37-40, 72-73.

89. Στους λογαριασμούς του ενεργητικού που φέρουν την ένδειξη: «Πρόβλεψις κουκουλιών του... [έτος της σοδειάς]». Το 1855 και 1856, διαχωρίζεται το ποσό που αναλώθηκε (στα «Αποτελέσματα εργασιών») από τα αποθέματα (στο ενεργητικό του ισολογισμού). Τα επόμενα χρόνια, καθώς δεν υπάρχουν πλέον «αποτελέσματα εργασιών», όλοι οι λογαριασμοί των κουκουλιών, χωριστοί πάντοτε για κάθε σοδειά, μεταφέρονται από τον έναν ισολογισμό στον άλλο.

90. Η αναλογία αυτή ισχύει για το ψιλό μετάξι. Για το χονδρό, υπολογίστηκε μια αναλογία 3:1, ενώ προστέθηκε στο σύνολο ένα 10% για τη φύρα. Στον ισολογισμό του 1855 σημειώνεται ο όγκος των «τρύπιων» κουκουλιών (1.000 οκάδες), που αντιστοιχεί πράγματι στο 10% περίπου του όγκου που υπολογίσαμε εδώ.

91. Οι διακυμάνσεις συμπίπτουν με εκείνες που προκύπτουν από τα στοιχεία των εξαγωγών κουκουλιών για την περίοδο 1857-1866, παρά το επισφαλές αυτόν των στοιχείων, βλ. Α. Δόσιος, *Περί βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα 1871, σ.65. Φυσικά οι τιμές που υπολογίζουμε εδώ αντιστοιχούν στις πληρωμές του μεταξουργείου, όχι στις τιμές στους τόπους αγοράς. Σε τιμολόγιο αποστολής κουκουλιών που διασώζεται στο Αρχείο Χ. Ζουόλα, με ημερομηνία 11.7.1871 (του Δ. Α. Λεονταρίτη), φαίνεται ότι η τιμή αγοράς από τον τοπικό προμηθευτή επιβαρυνόταν με έξοδα διαλογής, συσκευασίας και μεταφοράς που αντιπροσώπευαν 2,3%, και με άλλα 2% επί του συνόλου, που ήταν η προμήθεια.

αυξήθηκαν δραματικά, χάρη στη μεγάλη ζήτηση που προκάλεσε η καταστροφή της γαλλικής σηροτροφίας. Ύστερα από την ύφεση του 1857/58, που συνόδευσε την εμποροχρηματική κρίση της περιόδου εκείνης,⁹² οι τιμές ανορθώθηκαν, για να παραμείνουν σε σχετικά υψηλά επίπεδα στη συνέχεια, ενώ από το 1860 η ασθένεια διαδόθηκε, καταστρέφοντας το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής στα 1861-63.⁹³ (Οι τιμές μας για τις εσοδείες 1862-1864 είναι ελάχιστα αντιπροσωπευτικές, αφού αντιστοιχούν σε αμελητέες πλέον ποσότητες). Παρ' όλα αυτά, η μέση τιμή των εσοδειών 1856 και 1857 που προκύπτει από τους υπολογισμούς μας (27 δρχ./χγμ.) δίνει την εντύπωση μιας σοβαρής ανωμαλίας, μέσα σε μία κατά τα άλλα «ομαλή» διακύμανση⁹⁴ τα πράγματα περιπλέκονται εδώ και από το γεγονός ότι η παραγωγική περίοδος (1857/1858α) αντιστοιχεί σε ενάμιση χρόνο και συμπίπτει με την αλλαγή του λογιστικού συστήματος, ενώ έχουμε και μια σοβαρή λογιστική ανωμαλία.⁹⁵

Από όλες τις υποθέσεις που μπορούν να γίνουν σχετικά με τις ανωμαλίες αυτές, η πιθανότερη είναι ότι τμήμα της εσοδείας του 1856, αλλά και του 1857, δεν μετατράπηκε σε μετάξι, αλλά έγινε αντικείμενο εξαγωγής. Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται με σαφήνεια στους ισολογισμούς, προδίδεται όμως από έμμεσες ενδείξεις.⁹⁶ Με βάση τις ενδείξεις αυτές μπορούμε να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τον όγκο της εξαγωγής σε 19.500 χγμ. περίπου, και συνεπώς να «διορθώσουμε» ανάλογα τη μέση τιμή της εσοδείας 1856/57: θα ήταν περίπου 20 δρχ./χγμ., τιμή και πάλι υψηλή και φυσικά, αφού πρόκειται για μέσο όρο, κατά εποχές ακόμα υψηλότερη. Το γεγονός ότι οι εισπράξεις από τις εξαγωγές αυτές δεν φαίνονται στους ισολογισμούς δεν μαρτυρεί υποχρεωτικά συνειδητή απόκρυψη: οι ισολογισμοί, όπως θα δούμε, δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη ακρίβεια και συστηματικότητα. Άλλωστε ο Λουδοβίκος Ροέκ είχε διατυπώσει ξεκάθαρα τη σχετική «απειλή» σε υπόμνημά του προς τη Βασίλισσα Αμαλία, τον Φεβρουάριο 1857: «... η Εταιρεία των Αθηνών», έγραφε τότε, «με εξαντλημένες τις δυνάμεις της, είναι αναγκασμένη να στερήσει την εργασία από τα φτωχά κορίτσια της Αθήνας, να στείλει όλα τα κουκούλια της στη Γαλλία και να κλείσει το μεταξουργείο, ώσπου να ευαρεστηθεί η κυβέρνηση να τακτοποιήσει το σοβαρό αυτό ζήτημα [εννοείται η αύξηση του δασμού στην εξαγωγή κουκουλιών]. Υποβιβασζόμενη στο επάγγελμα του εμπόρου, η Εταιρεία θα κερδίσει περισσότερα χρήματα και τότε πιθανόν οι κύριοι αντιπρόσωποι θα αντιληφθούν ότι με την αδιαφορία τους αφαίρεσαν το ψωμί από 300 φτωχές οικογένειες της Αθήνας για να αυξήσουν τα κέρδη μερικών εμπόρων».⁹⁷

Το μεταξουργείο δεν έκλεισε, αλλά η βιομηχανική επιχείρηση όντως μετατράπηκε, έστω προσωρινά, σε εμπορική, όταν η τιμή της πρώτης ύλης της ξεπέρασε κάποιο ανεκτό όριο, και αυτή η διαπίστωση είναι κυρίως που ενδιαφέρει εδώ. Ποιό ήταν το όριο αυτό; Από τον Πίνακα 7 αναδεικνύεται μια ανώτατη «οροφή» κοντά στις 20 δρχ./χγμ. Προφανώς το όριο εξαρτιόταν από τις τιμές του μεταξίου. Ως το 1860 τουλάχιστον, οι τιμές των κουκουλιών παρακολουθούσαν τις τιμές του μεταξίου, δηλαδή την εξωτερική ζήτηση, ενώ στο τέλος της περιόδου οι ιδιαίτερες εσωτερικές συνθήκες της ελλειμματικής παραγωγής μοιάζουν να έχουν αποσυνδέσει τα δύο μεγέθη (στην περίοδο αυτή όμως τα στοιχεία μας είναι πολύ περιορισμένα και επισφαλής) από την άλλη μεριά, η διαφορά τους (υπολογίζοντας το τετραπλάσιο της τιμής των κουκουλιών) παρουσιάζει διακυμάνσεις, κρίσιμες για τα

92. Ο Δουρούτης αναφέρθηκε στην «κρίση» αυτή στη γενική συνέλευση του 1862, βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

93. Βλ. για όλα τα θέματα αυτά, Μ. Ρηγάτος, «Η οικονομική ιστορία του μεταξίου. Από την περιφέρεια της Ευρώπης στην περιφέρεια της Ελλάδας», *Η σηροτροφία στο Σουφλί*, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, σ.15-69.

94. Η υψηλότερη τιμή που έχει εντοπιστεί στις πηγές είναι εκείνη που αναφέρει ο ίδιος ο Δουρούτης στο υπόμνημά του του Σεπτεμβρίου 1856, ο οποίος είχε και λόγους να υπερβάλλει: το κουκούλι είχε φθάσει τότε τις 30 δρχ./οκά, ή 23,4 δρχ./χγμ., ενώ οι τιμές του στη Μασσαλία κυμαίνονταν από 26-28 φράγκα/χγμ. (*Καθ' ήν στιγμήν...*, ό.π., σ. 33).

95. Στον ισολογισμό της 31.12.1856 εμφανίζεται ως υπόλοιπο (μη αναλωμένο) της εσοδείας 1856 το ποσό των 254.606,1 δρχ., ενώ ο ίδιος λογαριασμός στον ισολογισμό της 30.6.1858 καταγράφει μόνον 75.868,51 δρχ. Μας λείπει δηλαδή ένα μέρος της εσοδείας του 1856 που δεν είχε αναλωθεί στο τέλος του χρόνου και που δεν εμφανίζεται πουθενά στη συνέχεια.

96. Από το 1858 εμφανίζεται ο λογαριασμός «κουκούλια παρά Σουσών» (στη Λυών δηλαδή), ο οποίος όμως περιλαμβάνει μικροποσά που δεν δικαιολογούν εξαγωγή κουκουλιών τέτοιας έκτασης· η έμμεση ένδειξη υπάρχει στο παθητικό του 1858 και του 1859, όπου καταγράφονται αναλυτικά τα χρέη προς το Τελωνείο Πειραιώς: εκεί φαίνεται ότι η επιχείρηση χρωστά ποσά για 655 δέματα κουκουλιών (συνολικά και για τα δύο χρόνια). Από άλλες εγγραφές συνάγεται ένα μέσο βάρος δέματος περίπου 30 χιλιογράμματα. Έχουμε δηλαδή έναν συνολικό όγκο 19.650 χγμ. κουκουλιών που πλήρωσε δασμό στο Τελωνείο, δηλαδή εξάχθηκε, διότι η μεταφορά στο εσωτερικό πλήρωνε μόνο δημοτικούς φόρους, και όχι τέλη στο Τελωνείο.

97. ΓΑΚ, Οθωνικό, Υπ. Εσωτ., φ. 252, L. Roeck προς τη βασίλισσα, Αθήνα 21.2/5.3.1857 (στα γαλλικά).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΟΣΤΟΥΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, 1855-1856

Λογαριασμοί	1855		1856	
	Σύνολο (δρχ.)	Ανά μονάδα (δρχ./χγμ.)	Σύνολο (δρχ.)	Ανά μονάδα (δρχ./χγμ.)
Εργατικά ¹	17.408,5		31.157,2	
Καύσιμα ²	6.309,64		14.193,30	
Έξοδα συντήρησης & λειτουργίας ³	5.910,37		12.026,08	
Ταχυδρομικά ⁴	5.017,58		9.785,69	
Σύνολο παραγωγικού κόστους (α)	34.646,09	8,67	67.162,27	8,19
Μισθοί υπαλλήλων εργ/σίου	9.349,97		12.831,64	
Μισθός διευθυντή	6.000		6.000	
Έξοδα γραφείου & διάφορα ⁵	1.077,12		5.224,76	
Σύνολο γενικών εξόδων (β)	16.427,09	4,11	23.898,25	2,91
Φόροι και τέλη ⁶ (γ)	2.684,31	0,67	2.288	0,28
Τόκοι (δ)	8.501,77	2,13	12.376,45	1,5
ΣΥΝΟΛΟ (α+β+γ+δ)	62.259,26	15,58	105.724,97	12,88
Απόσβεση ⁷	12.160	3,04	12.160	1,48
Μικτό κόστος	72.419,26	18,62	118.884,97	14,36
Κουκούλια	220.241,96	55,11	561.670,96	68,41
ΤΙΜΗ ΚΟΣΤΟΥΣ	282.501,22	78,31	668.395,93	89,93

1. Οι λογαριασμοί «Ημερομίσθια αναπνηστριών» και «Έξοδα αναπνησιμού χονδρών μεταξίων».

2. Ο λογαριασμός «Γαιάνθρακες Κύμης».

3. Οι λογαριασμοί «Έξοδα συντηρήσεως του καταστήματος», «Έξοδα ατμοκίνητου μηχανής», «Διαλογή κουκουλιών», «Καναβάτζα σχοινιά και σπάγγου» και «Σιδηρουργείον».

4. Οι λογαριασμοί «Έξοδα αποστολής μεταξίων», «Έξοδα αποστολής χονδράδων» και «Ταχυδρομικά δικαιώματα».

5. Οι λογαριασμοί «Έξοδα γραφείου», «Διάφορα έξοδα καταστήματος» και «Έξοδα Μεταξουργείου».

6. Για τα δύο πρώτα χρόνια, «Φόρος Νοσοκομείου Αθηνών» και «Πυρασφαλιστικά δικαιώματα».

7. 8% επί του ακινητοποιημένου κεφαλαίου.

περιθώρια κέρδους του μεταξουργείου, από 16 ως 32 δραχμές, αν περιοριστούμε στην περίοδο μέχρι το 1861.

Η ανάλυση του κόστους παραγωγής στα δύο πρώτα χρόνια (Πίνακας 8) δείχνει ότι η συμμετοχή των κουκουλιών στην τιμή κόστους ξεπερνούσε το 70%, ενώ το καθαρά παραγωγικό (8,2-8,7 δρχ./χγμ.), μαζί με τα γενικά έξοδα, τους φόρους και τους τόκους, έφτανε τις 13-14 δρχ.⁹⁸ Αν προσθέσουμε την απόσβεση (που δεν υπολογιζόταν, όπως θα δούμε, στους ισολογισμούς), φθάνουμε σε ένα μικτό κόστος 14,4-18,6 δραχμών, χωρίς να υπολογίζουμε ακόμη κανένα κέρδος. Εύλογο είναι συνεπώς ο Δουρούτης να θεωρούσε ασύμφορη την αγορά κουκουλιών όταν η τιμή τους ξεπερνούσε τις 15 με 20 δρχ., με δεδομένο ότι οι τιμές του μεταξίου κυμαίνονταν μεταξύ 80 και 100 δρχ./χγμ. συνήθως. Γι' αυτό και ξεκίνησε τον αγώνα του για την αύξηση του δασμού στην εξαγωγή κουκουλιών ήδη από τον

98. Η ανάλυση δεν μπορεί να γίνει και για τα επόμενα χρόνια, γιατί οι λογαριασμοί αντιστοιχούν στη μικτή πλέον παραγωγική δραστηριότητα της επιχείρησης. Στον Πίνακα 8, η αναγωγή στη μονάδα γίνεται με βάση το σύνολο της παραγωγής (ψιλό και χονδρό μετάξι), διότι δεν είναι δυνατόν να επιμεριστούν οι διάφοροι λογαριασμοί των δαπανών. Οι αποκλίσεις από το κόστος του ψιλού μεταξίου μόνον δεν είναι σημαντικές, διότι το χοντρό μετάξι αντιπροσωπεύει και στις δύο περιπτώσεις λιγότερο από 10% του συνόλου. Ας υπενθυμιστεί ότι γύρω στα 80% υπολογιζόταν η συμμετοχή του κουκουλιού στην αξία του προϊόντος και στην παραδοσιακή αναπλήρωση, βλ. R. Tolaini, «An Italian silk firm on the international market: the Scotis of Pescia (1815-1860)», *Textile History*, 25(1994), τχ.1, σ. 80.

Φεβρουάριο του 1855, όταν οι τιμές τους είχαν ξεπεράσει τις 15 δρχ.⁹⁹

Μπροστά σε αυτή τη διεκυστίδα, ο Δουρούτης είχε δύο επιλογές. Την πρώτη την εφάρμοσε το 1857, όταν, έχοντας αγοράσει κουκούλια προφανώς σε υψηλές τιμές, ίσως και άνω των 20 δρχ. για ορισμένες παρτίδες, προτίμησε να τα εξαγάγει, εφόσον δεν κινούντο ανάλογα οι τιμές του μεταξιού. Η δεύτερη, που φαίνεται ότι εφαρμόστηκε με μεγαλύτερη διάρκεια, ήταν να μην αγοράζει κουκούλια όταν η τιμή τους ξεπερνούσε το κρίσιμο όριο: «Έχω παραγγελίαν από τον Κυρ. Αθ. Δουρούτη να του προβλέψω κουκούλια να του κοστήσουν ξηρά με όλα τα έξοδα δρχ. 20 την οκά» [=15,6 δρχ./χγμ.], έγραφε στον Μ. Ιατρό ο Σπ. Αλεξανδράκης από την Καλαμάτα, τον Ιούνιο του 1860, όταν οι τρέχουσες τιμές ήταν 27-28 δρχ.,¹⁰⁰ και γι' αυτό «... εγώ μέχρι σήμερα δεν έκαμα καμμίαν αγοράν διά το μεταξουργείον σας εν Αθήναις...».¹⁰¹ Τελικά φαίνεται πως ο Δουρούτης αγόρασε εκείνο τον χρόνο με υψηλότερες τιμές: 18,2 δρχ./χγμ. κατά μέσο όρο, σύμφωνα με τους δικούς μας υπολογισμούς, ίσως επειδή η τιμή του μεταξιού έφτασε τελικά στις 110 δρχ. Στις αρχές Σεπτεμβρίου πάντως, όταν ο Αλεξανδράκης βεβαίωνε τον Ιατρό ότι είχε κλείσει, μαζί με τον Πουλάκο από τη Σπάρτη, μια παρτίδα 579 οκάδων για λογαριασμό του Δουρούτη, «τα κουκούλια τρέχουν εις τας τιμάς 24 δρχ...» [=18,7 δρχ./χγμ.].¹⁰²

Όπως φαίνεται, ο Δουρούτης τελικά πραγματοποιούσε οριακές αγορές, είτε σε τόπους με χαμηλότερες τιμές (στην Άνδρο π.χ.) είτε προς το τέλος της καμπάνιας, όταν έπεφταν οι τιμές των κουκουλιών ή διαμορφώνονταν σε ικανοποιητικά επίπεδα οι τιμές του μεταξιού. Αλλά έτσι βρισκόταν μπροστά σε μια νέα αντίφαση: να μη βρίσκει επαρκή ποσότητα κουκουλιών, πράγμα που εξηγεί τη μείωση της παραγωγής του μεταξουργείου, και επομένως να έχει αυξημένο κόστος παραγωγής ανά μονάδα (βλ. το συγκριτικό κόστος των ετών 1855 και 1856 στον Πίνακα 8).

Μια μεγάλη βιομηχανική μονάδα που δεν πραγματοποιεί οικονομίες κλίμακας δεν μπορεί παρά να είναι προβληματική. Γενικότερα, με τέτοιες οριακές δυνατότητες απόδοσης, η μεταξουργία δεν μπορούσε να υπάρξει ως αυτοτελής βιομηχανική επιχείρηση. Είχε νόημα μόνον ως συμπληρωματική δραστηριότητα εμπορικών, κατά βάση, επιχειρήσεων, που συναλλάσσονταν ποικιλοτρόπως με τον αγροτικό χώρο, βρίσκονταν κοντά του και μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν εναλλακτικά το ευκαιριακό και εποχικό εργατικό δυναμικό του. Τέτοια ήταν η περίπτωση του μεταξουργείου Φέλς & Σία και άλλων εμπορικών επιχειρήσεων στην Καλαμάτα, στη Σπάρτη, ακόμα και στην Πάτρα: «Τα κουκούλια των μερών μας αγοράζονται προς το παρόν από το Γερμανικό σπίτι του Φέλς, από τον Γάλλο Αλέξ. Φουρνέο, Αριστείδην Πανατζόπουλον, Ιωάννην Στρούμπον και Δημήτριον Σκλαβέα...», έγραφε ο Σπυρίδων Αλεξανδράκης τον Ιούνιο 1860, τότε ακριβώς που ο ίδιος δεν μπορούσε να αγοράσει για λογαριασμό του Δουρούτη. Δεν γνωρίζουμε αν ο Δουρούτης μετείχε ατομικώς (ή σε συνεργασία με τον Ιατρό) στην αγορά κουκουλιών προς εξαγωγή. Η Σηρική Εταιρεία πάντως δεν φαίνεται να επανέλαβε, τουλάχιστον σε τέτοια κλίμακα, το εξαγωγικό πείραμα του 1857.

Αλλά και ο ίδιος ο εξοπλισμός του μεταξουργείου αξιοποιήθηκε με άλλο τρόπο. Από τους ισολογισμούς της εταιρείας φαίνεται ότι μετά το 1859, το κατάστημα αναλάμβανε πλέον τον αναπηρισμό μεταξιού για λογαριασμό τρίτων.¹⁰³ Από τις σχετικές εισπράξεις μπορούμε να υπολογίσουμε ότι η εργασία αυτή θα απασχολούσε το μεταξουργείο περίπου έναν μήνα

99. Θυμίζω ότι η τιμή των 12,8 δρχ./χγμ. που βρίσκουμε στον Πίνακα 7 είναι μέσος όρος των εσοδειών 1854 και 1855.

100. ΑΜΙ, τ. ΙΧ, φ. 1048, 14.6.1860, Αλεξανδράκης (Καλαμάτα) προς Ιατρό (Ναύπλιο). Το γεγονός ότι τα κουκούλια αγοράζονταν ξηρά δεν ήταν χωρίς συνέπειες. Η έγκαιρη αποξήρανση έχει σημασία για την ποιότητα του κουκουλιού, συνελπώς η απουσία ελέγχου (μέσω έγκαιρων προαγορών κυρίως) επί των παραγωγών ή των ενδιάμεσων που την εκτελούσαν, σήμαινε και αδυναμία ελέγχου της ποιότητας. Γι' αυτό οι αναπηριστές της Τσοκάνης π.χ. αγόραζαν όσο το δυνατόν νωρίτερα νωπά κουκούλια, και τα αποξήραιναν μόνοι τους, βλ. R. Tolaini, *ό.π.*, σ. 81.

101. ΑΜΙ, *ό.π.*, φ. 1050, 19.6.1860, *οι ίδιοι*.

102. *Ο.π.*, φ. 1074, 2.9.1860, *οι ίδιοι*.

103. Από τον ισολογισμό της 30.6.1860 εμφανίζεται στο παθητικό (εισπράξεις) ο λογαριασμός «Αναπηρισμός μεταξιών». Το ότι πρόκειται για τέτοιου είδους εργασία επιβεβαιώνεται και από τη σύγκριση των ημερομισθίων με τον όγκο της παραγωγής, που δεν εξελίσσονται παράλληλα μετά το 1860. Ο λογαριασμός αυτός (σωρευτικός) εξελίσσεται ως εξής (μετά τις σχετικές αφαιρέσεις):

Έτος	«Αναπηρισμός μεταξιών»
30.6.1860	10.660,79
30.6.1861	8.398,95
30.6.1862	12.843,55
30.6.1863	20.689,15
30.6.1864	420,4
31.12.1864	-

ακόμη το πολύ (με όλο το δυναμικό του). Ούτε αυτό ήταν φυσικά αρκετό, κι έτσι μετά το 1865, όταν έμεινε πλέον μόνος κύριος του μεταξουργείου, ο Δουρούτης περιόρισε δραστικά τον εξοπλισμό, που έμενε επί χρόνια αδρανής. Από τις 240 λεκάνες, το 1873 είχαν μείνει στο μεταξουργείο οι 132· από τις υπόλοιπες, ενδεχομένως ένα μέρος πουλήθηκε σε επαρχιακά μεταξουργεία ή διαλύθηκε, και ένα μικρό μέρος, 16 λεκάνες, μεταφέρθηκε στο μεταξουργείο της Σπάρτης, που επαναλειτούργησε για ένα διάστημα.¹⁰⁴ Έτσι ο Δουρούτης οδηγήθηκε εκεί που είχαν καταλήξει και οι μεταξουργικές επιχειρήσεις άλλων χωρών λίγο νωρίτερα, στην έξοδο δηλαδή από τον αστικό χώρο προς τη σηροτροφική ύπαιθρο.

Η βελτίωση του προϊόντος, η αναδιάρθρωση της παραγωγής και η «καθητοποίηση» ήταν μια άλλη πιθανή διέξοδος. Το μετάξι της Αθήνας, μολονότι σημαντικά καλύτερο από το οικιακό, δεν έπιανε στην αγορά της Λυών τις υψηλότερες τιμές της κατηγορίας του («soie grège», δηλαδή άστριφτη κλωστή) και φυσικά δεν συγκρινόταν με το έτοιμο νήμα των γαλλικών και ιταλικών νηματουργείων. Ο Δουρούτης φαίνεται πως επιχείρησε από νωρίς να παραγάγει ελαφρώς στριμμένο μετάξι, με μερικές «στρεπτικές μηχανές»,¹⁰⁵ ενώ το 1864 εμφανίζεται στους ισολογισμούς η παραγωγή νημάτων («organsins et trames») σε χωριστό λογαριασμό, αποτελεί όμως μικρό τμήμα του συνόλου. Η προσπάθεια αυτή, ιδιαίτερος δυσχερής και με μικρές πιθανότητες άμεσης, τουλάχιστον, επιτυχίας, θα πρέπει να δυσκολεύτηκε ακόμη περισσότερο από τις συνθήκες της ελληνικής σηροτροφίας, που δεν διέθετε εκλεκτές και, το κυριότερο, σαφώς διαχωρισμένες ποιότητες· οι συνθήκες αυτές επιδεινώθηκαν από τη στιγμή που εκδηλώθηκε η αρρώστια.¹⁰⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 1862/64 η αναλογία του χονδρού μεταξίου στη συνολική παραγωγή του μεταξουργείου είναι αισθητά υψηλότερη, ίσως εξαιτίας ακριβώς της πτώσης της ποιότητας των κουκουλιών.

Πρός το τέλος της περιόδου που εξετάζεται εδώ, ο Δουρούτης επιχείρησε να επεκταθεί και στην υφαντουργία. Το 1863 είχε ήδη εγκατασταθεί στον άνω όροφο της μεγάλης αίθουσας ένας αργαλιός για μεταξωτά, όπου «εδοκίμασαν να κατασκευάσωσι βελούδον, και η έκβασις υπερέβη πάσαν προσδοκίαν...».¹⁰⁷ Το εγχείρημα δεν φαίνεται όμως να ξεπέρασε το στάδιο των πειραματισμών.

Από την εξαγωγή κουκουλιών ως την αναπήνιση για λογαριασμό τρίτων και την απόπειρα παραγωγής νημάτων και υφασμάτων, η διαδρομή του μεταξουργείου της Αθήνας μαρτυρεί απόπειρα αγκίστρωσης στο καθαρώς βιομηχανικό έργο, παρά τις αντιξοότητες. Τη μεταξουργία που βάδιζε προς τη δύση της αντικατέστησε ουσιαστικά η αλευροβιομηχανία, που έδωσε σημαντική παράταση στη ζωή του εργοστασίου, ώσπου η αποκρυστάλλωση των οικονομικών χαρακτηριστικών του νέου κλάδου, με τη συγκέντρωσή του στα μεγάλα λιμάνια, εκδίωξαν και αυτή τη βιομηχανική δραστηριότητα από την πρωτεύουσα.

«*Η Ελλάδα έχει πλειοτέραν ανάγκην της παραγωγής ή της βιομηχανίας...*»

Η εμφάνιση της βιομηχανικής μεταξουργίας στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1850 έθεσε για πρώτη φορά επί τάπητος το ζήτημα της οικονομι-

104. Βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873. Η μείωση των λεκανών πρέπει να άρχισε μετά το 1865 και να ολοκληρώθηκε το 1869, βλ. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Περιγραφή του καταστήματος χωρίς τίτλο, ημερομηνία ή υπογραφή, με την ένδειξη «1869» στην πρώτη σελίδα (στο εξής: Περιγραφή 1869), όπου αναφέρεται ότι το μεταξουργείο είχε τότε 136 λεκάνες.

105. Εμφανίζονται στους ισολογισμούς (ενεργητικό, εξοπλισμός) από το 1856. Στην αγορά της Λυών, το «μετάξι Ανατολής» είχε τίτλο 11/13, ενώ το λεπτότερο ιταλικό μετάξι, 10/11 (3-4 κουκούλια στην κλωστή) και το άριστο γαλλικό, 8/12. Είναι πιθανό ότι το μετάξι της Σηριακής Εταιρείας βρισκόταν πιο κοντά στο παραδοσιακό της Ανατολής, αν και θα ήταν ασφαλώς πιο ομοιόμορφο και πιο λεπτό.

106. Για το χάος που επικράτησε τότε στην αγορά σπόρων και στις ποικιλίες, βλ. Φωκίωνος Β., «Σκληροτροφία», *Πανδώρα*, τ. 12 (1861-62), τχ. 268-271. Ο συγγραφέας της σειράς αυτής άρθρων μαρτυρεί ότι ανάλογες απόπειρες παραγωγής «φιλατούρας» (soie filée, νήμα) είχαν κάνει και τα μεταξουργεία της Καλαμάτας (Φελς), αλλά χωρίς επιτυχία.

107. Μ. Π.-Βρετού, *Εθνικόν Ημερολόγιον... 1864*, ό.π. Ο αργαλιός δεν αναφέρεται στη Δηλοποίηση πλειστηριασμού του 1865, ενώ στην Περιγραφή του 1869 διαβάζουμε: «...υπεράνω της αποθήκης του φρούνου [στο νοτιοδυτικό άκρο του συγκροτήματος] είναι το υφαντήριο της μετάξης και διάφορα εργαλεία υφαντικής τα οποία αφορούν προς το παρόν».

κής πολιτικής που έπρεπε να ασκηθεί εν όψει της εκβιομηχάνισης, ζήτημα που ως τότε ήταν περισσότερο θεωρητικό. Το μεταξουργείο της Αθήνας, και ειδικότερα ο Αθανάσιος Δουρούτης, έπαιξε κεντρικό ρόλο στη σχετική συζήτηση, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί αποτέλεσε τη μήτρα πάνω στην οποία διαμορφώθηκαν όλες οι κατοπινές απόψεις για τη βιομηχανία, που ρύθμισαν σε μεγάλο βαθμό τις τύχες της.

Αντιμετωπίζοντας τις δυσκολίες που αναφέρθηκαν στην αγορά των κουκουλιών, ο Α. Δουρούτης συνέταξε τρία διαδοχικά υπομνήματα για το ζήτημα αυτό: το πρώτο απευθυνόταν προς τους υπουργούς Εσωτερικών και Οικονομικών τον Φεβρουάριο 1855, ενώ το δεύτερο και το τρίτο προς το υπουργικό συμβούλιο, τον Νοέμβριο 1855 και τον Σεπτέμβριο 1856 αντιστοίχως.¹⁰⁸ Διατύπωνε ουσιαστικά τρία αιτήματα: να αυξηθεί ο εξαγωγικός δασμός στα κουκούλια, να αφεθεί ελεύθερη η εισαγωγή κουκουλιών από το εξωτερικό, και να δοθεί ατέλεια στην εξαγωγή του μεταξιού. Οι εξαγωγικοί δασμοί ήταν τότε 0,60 δρχ./οκά για τα κουκούλια και 1,5 δρχ./οκά για το μετάξι.¹⁰⁹ Το σημαντικότερο όμως μέλημά του ήταν φυσικά τα κουκούλια. Η επιχειρηματολογία του στηριζόταν ουσιαστικά στην άποψη ότι «εις αρτισύστατον κράτος πάσα βιομηχανική επιχείρησις [...] δείται υποστηρίξεως και προστασίας εκ μέρους των κυβερνώντων», την άποψη δηλαδή που είχε συστηματοποιήσει θεωρητικά ο Φρειδερίκος Λιστ και που αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα ζητήματα της οικονομικής σκέψης και πολιτικής τον 19ο αιώνα. Επικαλούμενος το παράδειγμα πλήθους ευρωπαϊκών χωρών, ο Δουρούτης συναρτούσε άμεσα την επιτυχία της «αρτιγενούς βιομηχανίας» από τα μέτρα αυτά, διευκρινίζοντας ωστόσο ότι δεν ζητούσε «προνόμια ή εξαιρετικές διατάξεις», αλλά «απλώς την εφαρμογή των νόμων»: μετά τη μεγάλη αύξηση των τιμών των κουκουλιών, έλεγε, ο δασμός τους δεν αντιστοιχούσε πλέον στο 6% της αξίας τους, που λαμβανόταν συνήθως ως βάση για τον υπολογισμό του δασμού σε όλα τα εξαγόμενα προϊόντα.

Είναι φανερό από τα γραφόμενα στα υπομνήματα αυτά ότι ο Δουρούτης παρακλόυθουσε από κοντά τις συζητήσεις που γίνονταν σε κυβερνητικό επίπεδο και ενημερωνόταν για τις προτάσεις που κυκλοφορούσαν σχετικά: η Σηρική Εταιρεία, όπως είδαμε, είχε επαφή με τους πολιτικούς, με το παλάτι και με ισχυρούς κοινωνικούς παράγοντες. Έτσι την άποψή του ότι «το συμφέρον της σηρικής εταιρείας ταυτίζεται εντελώς με το καλώς εννοούμενον συμφέρον ολοκλήρου της κοινωνίας μας», που διατυπωνόταν αξιωματικά ως αυτονόητο στο πρώτο υπόμνημά του, υποχρεώθηκε να την υποστηρίξει αναπτύσσοντας την κατάλληλη επιχειρηματολογία στα επόμενα: το «αυτονόητο» ήταν στην πραγματικότητα επίμαχο ζήτημα για την ελληνική κοινωνία, που αντιμετώπιζε ήδη –και θα εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει για πολλά χρόνια– το δίλημμα: αγροτική ή βιομηχανική ανάπτυξη, χωρίς να κατορθώσει να δώσει σαφή απάντηση.

Το ζήτημα τελικά συζητήθηκε στη Βουλή τον Οκτώβριο του 1856, όταν ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, υπουργός Οικονομικών από τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου, εισήγαγε προς ψήφιση με τη διαδικασία του κατεπείγοντος νομοσχέδιο με το οποίο αυξανόταν ο εξαγωγικός δασμός στα κουκούλια από 0,60 σε 0,70 δρχ./οκά και δινόταν ατέλεια στην εξαγωγή του μεταξιού «κατά τον ιταλικόν και γαλλικόν τρόπον».¹¹⁰ Το ότι η προτεινόμενη αύξηση (16,7%) ήταν ασήμαντη, ο Κουμουνδούρος το παραδεχόταν: «η προσθήκη των 10 λεπτών δεν δύναται να βλάβη τους παραγωγούς, διότι

108. Και τα τρία δημοσιεύτηκαν στο φυλλάδιο *Καθ' ην στιγμήν...*, ό.π.

109. *Καθ' ην στιγμήν...*, ό.π., σ. 8. Για την εξέλιξη της φορολογίας και των δασμών ως τις αρχές της δεκαετίας του 1850, βλ. Γ. Μητροφάνης, *Η φορολογία της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα, 1828-1862*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών), Αθήνα 1992, σ. 184-198.

110. Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη συνεδρίαση της 16 Οκτωβρίου 1856: συζητήθηκε και ψηφίστηκε στην επόμενη, της 18ης Οκτωβρίου: βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Τρίτη Σύνοδος, Τετάρτη Βουλευτική Περίοδος, τ.3, Αθήνα 1856, σ. 1313-1314 και 1332-1342, από όπου όλα τα παραθέματα.

σήμερον το κουκούλι τιμάται αντί δρ. 40 εκάστη οκά, ότε δε το τέλος ωρίσθη εις 60 λεπτά, ετιμάτο μόνον αντί δρ. 12. Εν ώ δε η αύξησις του φόρου είναι τοσούτον ασήμαντος, συντελεί συγχρόνως και εις την υποστήριξιν των καταστημάτων...».

Στην ουσία, η πρόταση του υπουργού Οικονομικών ήταν αντίθετη με τη βαθύτερη φιλοσοφία του. Ο Κουμουνδούρος ήταν πιστός θιασώτης της ελευθερίας του εμπορίου, και μάλιστα με την πιο αρχετυπική, τη Σμιθόνια εκδοχή της φιλελεύθερης θεωρίας, που θεωρούσε το «αόρατο χέρι» αυτόματως ευεργετικό για όλους. Δεν υπήρχαν γι' αυτόν αντικρουόμενα συμφέροντα: «Ό,τι ωφελεί τους πρώτους παραγωγούς [...] είναι η υπερτίμησις των κουκουλιών και της μετάξης [...] τα καταστήματα, προκαλούντα τον συναγωνισμόν, συντελούν εις την υπερτίμησιν...». Αυτό νομιμοποιούσε καταρχήν την υποστήριξη των καταστημάτων. Ωστόσο ο Κουμουνδούρος δεν ήταν δογματικός· στη δική του συνείδηση επιπλέον, η βιομηχανία σήμαινε ανώτερο στάδιο ανάπτυξης: «Διατί η Ελλάς να παράγη ατελή μόνον και πρωτότυπα [=πρωτογενή] προϊόντα; Έως πότε θέλετε να ευρισκώμεθα εις την αρχαϊκήν εκείνην κατάστασιν [...]; [Εγώ] τουναντίον ασπάζ[ομαι] την νέαν εποχήν, καθ' ήν τα έθνη οφείλουν να κατεργάζωνται και τελειοποιούν τα προϊόντα των, ουχί λόγω επιδείξεως, αλλά και συμφέροντος...». Συνεπώς δεχόταν, παρά τις πεποιθήσεις του, να κάνει μια μικρή παραχώρηση προς την κατεύθυνση της προστασίας, επειδή η βιομηχανία έπρεπε να αντιμετωπίσει τον σκληρό ευρωπαϊκό ανταγωνισμό: «Εν Ευρώπη [ο βιομήχανος] πληρόνει [τόκο] 4% [...] Εν Ευρώπη έχουσι τας μηχανάς προχείρους [...] Εκεί υπάρχουσι μηχανικοί [...] Εν Ευρώπη τα ημερομίσθια εισί πολύ ευθηνότερα [...] Πώς λοιπόν θέλετε να συναγωνισθώσι τα εν Ελλάδι καταστήματα μ' εκείνα της Ευρώπης;»

Ο Κουμουνδούρος ακολουθούσε εδώ πιστά την επιχειρηματολογία του Α. Δουρούτη, την οποία δεν πρέπει να γνώριζε μόνον από τα υπομνήματα. Οι σχέσεις του με τον Κωνσταντίνο Δουρούτη, οι οποίες τεκμηριώνονται τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1870, πιθανότατα ήταν πολύ παλαιότερες.¹¹¹ Χαρακτηριστικά, όταν ερωτήθηκε στη Βουλή γιατί προωθούσε εσπευσμένα τα μέτρα για το μετάξι και τα κουκούλια, εφόσον λίγο νωρίτερα είχε καταθέσει το τελωνειακό νομοσχέδιο, ο Κουμουνδούρος, ενώ στην αρχική αγόρευση του είχε αναφερθεί συγκεκριμένα στα «δύο βιομηχανικά καταστήματα των ΚΚ. Ράλλη και Δουρούτη», στη δευτερολογία του επιχείρησε αντιπερισπασμό: αναφέρθηκε μόνο στις προτάσεις κάποιου εμπόρου από την Άνδρο.¹¹² Αλλά προσωπικές σχέσεις και, ενδεχομένως, αμοιβαίες εξυπηρετήσεις δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τα κυρίαρχα ρεύματα της σκέψης ούτε τα όρια που έθεταν στον πολιτικό οι πραγματικοί συσχετισμοί δυνάμεων –το συντριπτικό βάρος του αγροτικού τομέα, σε εποχή μάλιστα που σοβούσε ακόμη η μεγάλη σταφιδική κρίση.

Οι αντιρρήσεις που εκφράστηκαν στη Βουλή εναντίον της πρότασης Κουμουνδούρου δεν αφορούσαν τόσο το ζήτημα «φιλελευθερισμός ή προστατευτισμός», όσο το δίλημα «αγροτική παραγωγή ή βιομηχανία». Αν και ήταν περιορισμένες, οπωσδήποτε απηχούσαν ευρύτερα αποδεκτές απόψεις. Αντιρρήσεις εξέφρασαν κυρίως ορισμένοι βουλευτές της Λακεδαιμόνος, κάτι αναμενόμενο, αλλά και ο βουλευτής του Πανεπιστημίου Σπυριδών Πήλικας. Ο συντηρητικός νομικός διατύπωσε μάλιστα αρχαϊκές, ακόμη και για την Ελλάδα της εποχής, απόψεις φυσιοκρατικής απόχρωσης, λέγοντας ότι «η Ελλάς δια μόνης της παραγωγής δύναται να ευδοκιμήση και

111. Το 1872 ο Κ. Δουρούτης είχε πάρει κάποιο δάνειο από την ΕΤΕ με την εγγύηση του Κουμουνδούρου και εγγραφή υποθήκης σε κτήματα του τελευταίου, κάτι που μαρτυρεί προχωρημένες ήδη σχέσεις. Στην περίοδο 1879-1881, οι Σπυριδών και Γεώργιος Δουρούτης, γιοί του Αθανάσιου και κληρονόμοι του θείου τους Κωνσταντίνου, που είχε τότε πεθάνει άτεκνος, διατηρούσαν ακόμη ανοιχτό λογαριασμό με τον Κουμουνδούρο (προεξοφλούσαν συναλλαγματικές της αποδοχής του στη Γενική Πιστωτική Τράπεζα). Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι ο Κωνσταντίνος Δουρούτης ήταν κατά κάποιο τρόπο ο ιδιώτης-τραπεζίτης του Κουμουνδούρου, ο οποίος πέθανε άλλωστε καταχρεωμένος: «Η Τράπεζα γιγνώσκει τα μεγάλα χρέη άπερ εκληρονομήσαμεν παρὰ του πατρός μας», έγραφαν τα παιδιά του Κουμουνδούρου στην ΕΤΕ μετά τον θάνατο του πατέρα τους. Τα σχετικά έγγραφα στο ΙΑ/ΕΤΕ, Χ/ΙΔ («Τίτλοι δανειών»), φ.41· το παράθεμα από επιστολή των υιών Κουμουνδούρου προς την ΕΤΕ με ημερομηνία 1 Νοεμβρίου 1884.

112. «Εις έμπορος εξ Άνδρου [...] σκοπόν έχει να συστήση εν Άνδρω κατάστημα μεταξοκλωστήας, αλλ' έμποδίζεται [...] ενώσθω δεν δοθώσι πλεονεκτήματά τινα εις τα εν Ελλάδι καταστήματα [...]. Ιδού λοιπόν ο λόγος όστις [με] ηνάγκασε να επιστεύω [...] καθόσον επρόκειτο να αποκτήσωμεν εν νέον βιομηχανικόν κατάστημα».

ουχί δια των βιομηχανικών καταστημάτων». ¹¹³ Αλλά το βασικότερο επιχείρημα όλων όσοι πήραν τον λόγο, ότι δηλαδή προτεραιότητα είχε η προστασία της αγροτικής παραγωγής, όπως και η γενικότερη αμφισβήτηση της σκοπιμότητας της βιομηχανίας, την οποία διατύπωσε και πάλι ο Πήλικας, ¹¹⁴ ήταν απόψεις που υποστηρίχθηκαν κατ' επανάληψη και από τον Τύπο: ¹¹⁵ η πεποίθηση ότι η Ελλάδα ήταν «φύσει» αγροτική και ναυτική χώρα έμελλε να επιδείξει μεγάλη αντοχή στον χρόνο. ¹¹⁶

Έτσι παρόλο που το νομοσχέδιο ψηφίστηκε επί της αρχής με 73 ψήφους υπέρ, 3 κατά και μία αποχή ¹¹⁷, στη συζήτηση κατ' άρθρο ο Κουμουνδούρος, πρόθυμος να αμβλύνει τις εντυπώσεις, δέχτηκε αμέσως την τροποποίηση, που πρότεινε κάποιος βουλευτής, να εκλείψει η διευκρίνηση ότι απαλλασσόταν του εξαγωγικού δασμού μόνο το μετάξι «κατά τον γαλλικόν και ιταλικόν τρόπον», ώστε να επωφεληθεί του μέτρου και η οικιακή μεταξουργία. Τέτοιες ασκήσεις ισορροπίας δεν μπορούσαν να οδηγήσουν σε μέτρα ιδιαίτερω εννοϊκά για τη βιομηχανία. ¹¹⁸ Εξάλλου και αυτά τα λειψά μέτρα ήταν προσωρινά. Το δασμολόγιο που ψηφίστηκε λίγο αργότερα, το 1857, προσανατολίστηκε προς την πλήρη απελευθέρωση των εξαγωγών, θεσπίζοντας τη σταδιακή μείωση όλων των εξαγωγικών δασμών, κατά 20% κάθε δύο χρόνια, ώστε να καταργηθούν εντελώς μέσα σε δέκα χρόνια (άρθρο 5). ¹¹⁹ Σύμφωνα με αυτή τη ρύθμιση, το 1861 ο δασμός στα κονκούλια είχε φτάσει στις 0,42 δρχ./οκά. ¹²⁰

Λίγο αργότερα, το 1863, με αφορμή μια άλλη συζήτηση στη Β' Εθνοσυνέλευση σχετικά με την αλλαγή του συστήματος εισπραξής του εγγείου φόρου στα κονκούλια, ¹²¹ ο Παύλος Καλλιγιάς, πληρεξούσιος Αττικής τότε, διατύπωσε πιο καθαρά την αντίθεση που δεν ήθελε να παραδεχτεί ο Κουμουνδούρος: «Ηξεύρω ότι υπάρχουν δύο αντίθετα συμφέροντα διαμαχόμενα προ πολλού χρόνου, το συμφέρον της σκωληκοτροφίας και το συμφέρον των μεταξοκλωστικών καταστημάτων...». Και ο Καλλιγιάς ήθελε να είναι συμβιβαστικός: «...νομίζω ότι πρέπει να συμβιβασόμε αμφοτέρω τα συμφέροντα...», δηλώνοντας όμως ταυτόχρονα την προτίμησή του στον κανόνα της πλειοψηφίας: «Αναλόγως της πληθούς ήτις ασχολείται με την σκωληκοτροφίαν, λέγω ότι το συμφέρον των σκωληκοτρόφων είναι ανώτερον». Ο Κουμουνδούρος, υπουργός Οικονομικών και πάλι, επέμεινε κατηγορηματικά στις ιδέες του: «...ο κ. Καλλιγιάς απατάται [...] Όχι, Κύριοι, η σκωληκοτροφία ανεπτύχθη [...] αφού ο βόμβυξ ¹²² ετιμήθη [...] προς 15 και 20 δρχ. την οκά [...] και η διατίμησις του βόμβυκος αρχίζει σχεδόν από την εποχήν καθ' ήν τα καταστήματα ήρχισαν συσταινόμενα εν Ελλάδι, διότι τοιουτοτρόπως ο συναγωνισμός των αγοραστών επηύξησεν επομένως η ύπαρξις των καταστημάτων, τα συμφέροντα των καταστημάτων εν γένει, δεν είναι βεβαίως εις αντίφασιν με τα συμφέροντα των σκωληκοτρόφων...». Η μικρή λεπτομέρεια που λησμονούσε ο Κουμουνδούρος, αλλά που δεν βροθήκε και κανένας να του την υπενθυμίσει, ήταν ότι η «διατίμησις» [= ανατίμηση] δεν προκλήθηκε από την εσωτερική ζήτηση των «καταστημάτων», αλλά από την εξωτερική. Σε αυτό το μέτωπο όμως, οι απόψεις του διατυπώθηκαν και πάλι σαφέστερα στη συζήτηση εκείνη: «Αν επιβάλλετε αυτόν τον φόρον ¹²³ δια να εμψυχώσετε τα βιομηχανικά καταστήματα [...] τότε θα καθιερώσετε έν σύστημα προστασίας, και [...] υπέρ τοιούτου συστήματος δεν είμαι». Διατύπωσε μάλιστα το επιχείρημα που έμελλε να στηρίξει και αργότερα όλες τις ανάλογες απόψεις εναντίον του προστατευτισμού: «Βεβαίως [...] άνευ αυτής της προστασίας αυτά τα κατα-

113. «Απορώ μάλιστα», του απάντησε ο Κουμουνδούρος, «πώς ο βουλευτής Πανεπιστημίου ηθέλησε να διαιρέση την παραγωγήν από τα βιομηχανικά καταστήματα».

114. «Πρόοδος και ευδαιμονία των βιομηχανικών καταστημάτων δεν σημαίνει πρόοδος και ευδαιμονία της κοινωνίας», είπε ο Πήλικας· η φράση αυτή ίσως απηχεί απόψεις του Sismondi, τον οποίο ο Πήλικας επέκει να είχε ακούσει όταν σπούδαζε στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, βλ. *Απομνημονεύματα...*, ό.π., σ. 5 («Πρόλογος του εκδότου»).

115. Στα υπομνήματα του Δουρουτή είχε ήδη απαντήσει η εφημερίδα *Φιλόπατρις* της 6.10.1856, υποστηρίζοντας την εξαγωγή κονκούλιων. Ανάλογες απόψεις στο Φωκίωνος Β., ό.π.

116. Βλ. σχετικά Χρ. Χατζημωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, τ.2, Ρέθυμνο 1986, σ. 330-368.

117. Οι αρνητικές ψήφοι ήταν του Σ. Πήλικα, του Σταματίου Δοκού, βουλευτή Ύδρας, και του Σ. Κοπαντίτσα, βουλευτή Λακεδαιμονίας, ενώ απείχε ένας άλλος βουλευτής της ίδιας επαρχίας, ο Εμμ. Μελετόπουλος.

118. Ήδη στο δεύτερο υπόμνημά του, ο Δουρουτής είχε διευκρινίσει ότι δεν θεωρούσε ικανοποιητική την αύξηση του δασμού σε 0,80 δρχ. που συζητιόταν τότε και ζητούσε γενναία αύξηση σε 1,50 δρχ., άν όχι πλήρη απαγόρευση των εξαγωγών.

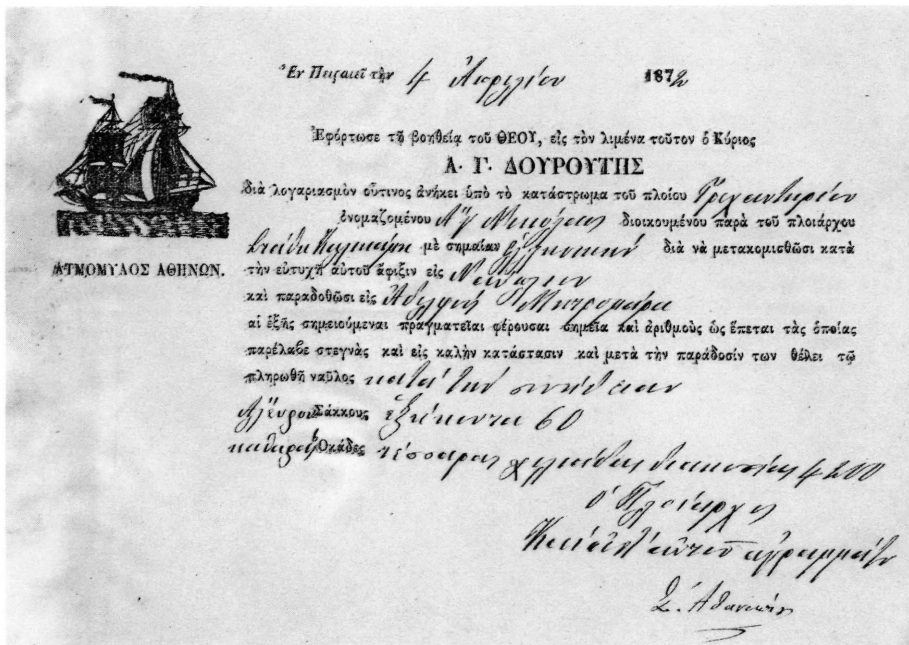
119. Νόμος της 10 Ιουνίου 1857, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 19/5.7.1857.

120. Σχετική εγκύκλιος στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, φ. 63/13.10.1861.

121. Ο φόρος αυτός (7%) εισπραττόταν ακόμη με το σύστημα της εννοκίας (από το 1851, βλ. Γ. Μητροφάνης, ό.π.). Την πρόταση για αλλαγή του συστήματος και καθιέρωση σταθερού χρηματικού φόρου εισπραττόμενου στα τελωνεία κατά την εξαγωγή κατέθεσε στη Β' Εθνοσυνέλευση ο πληρεξούσιος Καλαμάτας Κωνσταντίνος Δαγρές. Βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, φ. 77-78, Συνεδρίαση 95η της 6ης Μαΐου 1863, σ. 613-621, από όπου και τα παραθέματα.

122. Στο πρωτότυπο «βάμβυξ» κατ' επανάληψη, προφανώς από σφάλμα στην ανάγνωση των στενογραφημένων πρακτικών της συνεδρίασης.

123. Τη στιγμή εκείνη είχε προταθεί να επιβληθεί έγγειος φόρος 1,4 δρχ./οκά, εισπραττόμενος στα τελωνεία μαζί με τον εξαγωγικό δασμό (0,42 δρχ.), το σύνολο θα έφτανε τις 1,80 δρχ., ποσό που ο Κουμουνδούρος θεωρούσε υπέρογκο. Στο συγκεκριμένο ζήτημα που ασχολούσε τη συνεδρίαση, ο Κουμουνδούρος ήταν αντίθετος με την αλλαγή του συστήματος εισπραξής του φόρου, με το επιχείρημα ότι κάθε φόρος στην εξαγωγή αποτελούσε περιοριστικό μέτρο του εμπορίου· συμφωνούσε βέβαια ότι το σύστημα των εννοκιαστών ήταν αρχαϊκό, αλλά υποστήριζε ότι η μόνη λύση ήταν η καθιέρωση στρεμματικής φορολογίας. Τελικά το ζήτημα παραπέμφθηκε στη σύνταξη του φορολογικού νόμου.

7. Φορτωτική του «Ατμόμυλου Αθηνών», 4 Απριλίου 1872. 60 σάκκοι αλεύρι (4.200 οκάδες) φορτώνονται στον Πειραιά, στο τρεχαντήρι «Άγιος Νικόλαος» του πλοιάρχου Στάθη Καλικάμη, με προορισμό το Ναύπλιο· παραλήπτες οι αδελφοί Μητρομάρα, ναύλος «κατά την συνήθειαν». (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 15.5X20 εκατοστά).

στήματα έζησαν, και τούτο οφείλεται εις την ευφυΐαν των διευθυνόντων [...] εις την λιτότητα με την οποίαν διεξάγεται αυτή η εργασία· διότι αληθώς, Κύριοι, εις την Ευρώπην τα έξοδα είναι πολύ ολιγώτερα, αλλ' έν είδος σπατάλης άγνωστον εις την Ελλάδα λαμβάνει χώραν εκεί, ήτις κάμνει ώστε όλα τα καταστήματα τα Ευρωπαϊκά τα θελήσαντα ν'ανεγερθώσι εν Ελλάδι, απέτυχον...». Η «λιτότητα», δηλαδή τα περιορισμένα ποσοστά κέρδους και οι χαμηλοί ρυθμοί συσσώρευσης, ήταν ακριβώς ο μηχανισμός χάρη στον οποίο η βιομηχανία δεν επρόκειτο να γίνει ο ηγετικός, δυναμικός τομέας της ελληνικής οικονομίας.

Ο κυρίαρχος φιλελευθερισμός από τη μια, ο φιλο-αγροτισμός από την άλλη· η μάχη του κοινωνικού κύρους (με το οποίο ήταν άλλωστε συναρτημένη η «σπατάλη» που κατέκρινε ο Κουμουνδούρος) ήταν ήδη χαμένη για τη βιομηχανία, και ίσως αυτό ήταν σημαντικότερο από την έλλειψη προστασίας μέσω εξαγωγικών δασμών. Είναι άλλωστε αμφίβολο κατά πόσον το μεταξουργείο της Αθήνας θα επωφελείτο από μια τέτοια προστασία, παρόλο που η κρίση στην αγορά των κουκουλιών υπήρξε αποφασιστική για τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Αργότερα, μετά το 1866, με την ανάκαμψη της σηροτροφίας και σε ομαλότερες συνθήκες αγοράς, τα μεταξουργεία αναπτύχθηκαν και πάλι, αλλά φυσικά στην επαρχία, όχι στην πρωτεύουσα.

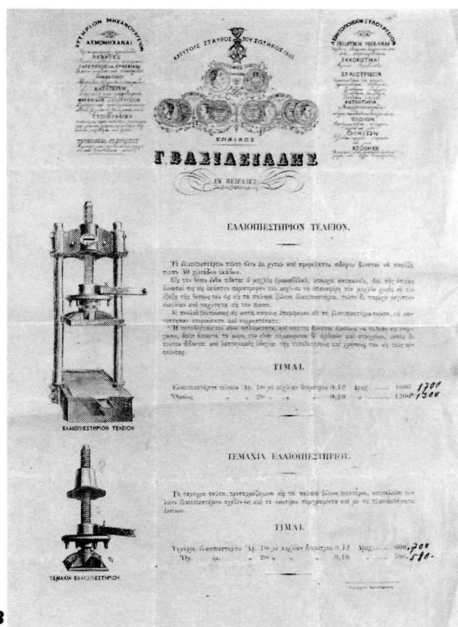
Ο «Ατμόμυλος Αθηνών»

Από το 1860 κιόλας, η αλευροβιομηχανία αποτελούσε πλέον τη βασική δραστηριότητα του «μεταξουργείου» της Αθήνας.¹²⁴ Οι «Ισολογισμοί» της εταιρείας μας δίνουν πληροφορίες μόνο για το ύψος των καθαρών εισπράξεων του μύλου, μετά την αφαίρεση της πρώτης ύλης και των ημερομισθίων.¹²⁵ Η εξέλιξη των σχετικών λογαριασμών φαίνεται στον Πίνακα 9.

Ο αλευρόμυλος, όπως φαίνεται στον Πίνακα, άρχισε να εργάζεται κανονικά από το 1860· η πρόσκαιρη πτώση της παραγωγής το 1861/62 ίσως

124. Από ένα λιτό έγγραφο που διασώζεται στο Αρχείο Χ. Ζιούλα (φορτωτική με ημερομηνία 4.4.1872) φαίνεται ότι ο αλευρόμυλος απέκτησε και δικό του όνομα: «Ατμόμυλος Αθηνών», με σήμα ένα ιστιοφόρο (βλ. εικόνα 7).

125. Στους λογαριασμούς του παθητικού με την ένδειξη «Πώλησις αλεύρων», που από το 1860 μετονομάζεται σε «Κέρδη ατμομύλου», και «Αλεσιτικά». Από την κίνηση του λογαριασμού «Σίτου προβλήψις» του ενεργητικού είναι φανερό ότι δεν ακολουθήθηκε εδώ το ίδιο σύστημα, όπως στο μεταξουργείο, αλλά ότι στους ισολογισμούς καταγράφονται μόνο τα αποθέματα (ενεργητικό) και οι καθαρές εισπράξεις (παθητικό).

8. Διαφημιστικό μονόφυλλο του μηχανουργείου Βασιλειάδη (Πειραιάς), της εποχής 1871-1875. Διαφημίζεται το εικονιζόμενο ελαιοπιεστήριο από χυτό και σφυρήλατο σίδηρο· εικονίζονται και εξαρτήματα που που μπορούν να προσαρμόζονται σε ξύλινα πιεστήρια. Κάτω δεξιά: «Τυπογραφείον Εκατόχειρος» (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 40Χ30 εκατοστά).

126. Αρχείο Χ. Ζιούλα, λυτό έγγραφο με την ένδειξη «Αγορά σίτου δι' Ατμόμυλον από Φεβρουαρίου μέχρι Δεβρίου του 1859» αναφέρεται η ημερομηνία (της αγοράς ή παραγγελίας), ο όγκος και το τίμημα, η προέλευση και το όνομα του εμπόρου-πωλητή.

127. Από τα «Αποτελέσματα εργασιών» του έτους 1856.

128. Οι πιθανοί συνδυασμοί προκύπτουν εφαρμόζοντας τιμές σίτου από 35 ως 36 λεπτά/οκά και ποσό εισπραχθέν από 4 έως 7 λεπτά ανά οκά.

129. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873. Ο μύλος εξακολουθούσε τότε να έχει έξι ζεύγη πετρών, είχε όμως αλλάξει η ατμομηχανή του το 1869, με σημαντική οικονομία στα καύσιμα.

130. Οι πιστώσεις αυτές εμφανίζονται στο ενεργητικό των «ισολογισμών» από το 1859 σε ενιαίο λογαριασμό με τίτλο «Χρεώσιμα ατμόμυλου», χωρίς άλλες διευκρινίσεις (βλ. εδώ, πιο κάτω, Πίνακα 10). Στο Αρχείο Χ. Ζιούλα διασώζονται τα ίχνη κάποιας κατάσχεσης ενός αρτοποιείου, που προκάλεσε το 1866 από κοινού ως δανειστής οι Α. Δουρούτης και Αμβρόσιος Βαφιαδάκης (βλ. απόφαση 595/19.3.1866 του Πρωτοδικείου Αθηνών). Στο ίδιο αρχείο διασώζονται αποκόμματα δελτίων αποστολής και παραλαβής αλεύρων του έτους 1865, από τα οποία φαίνεται ότι η εταιρεία έστειλε αλεύρι στην Καλαμάτα.

131. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Περιγραφή 1869: «...2 φούρνοι αρτοποιίας αργούντες προς το παρόν οι οποίοι χρησιμοποιούν δι' αποθήκην». Βιομηχανικά καταστήματα 1874: το αρτοποιείο «αργεί».

οφείλεται σε νέα τεχνικά προβλήματα που ανέκυψαν τότε και απαιτήσαν νέες επισκευές, όπως είδαμε. Σημαντικό μέρος των εισπράξεων προερχόταν από άλεση για λογαριασμό τρίτων: η εργασία αυτή ξεκίνησε από τον πρώτο κιόλας χρόνο της δοκιμαστικής λειτουργίας και το μερίδιό της στο σύνολο εμφανίζει αυξητικές τάσεις. Μια μακρά παράδοση των μύλων συνεχιζόταν στα εργοστάσια, και άλλωστε συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

Μόνο κατά προσέγγιση μπορούμε να υπολογίσουμε τον όγκο της παραγωγής του μύλου, με βάση ελάχιστες και έμμεσες ενδείξεις. Γνωρίζουμε μόνον ότι το 1859, από τον Φεβρουάριο ως τον Δεκέμβριο, η εταιρεία αγόρασε συνολικά 1.227.102,352 οκάδες σιτάρι, κυρίως από τη Ρωσία (Ταϊγανίου), αλλά και από την Τουρκία και τη Συρία.¹²⁶ Η μέση τιμή που προκύπτει από τις αγορές αυτές είναι 35,8 λεπτά την οκά. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι ακαθάριστες εισπράξεις του πρώτου έτους (4.894,02 δρχ.) αντιστοιχούν σε αγορά σίτου αξίας 4.198,19 δρχ.¹²⁷ Τέλος, γνωρίζουμε ότι το 1873, ο Δουρούτης υπολόγιζε τις δαπάνες λειτουργίας του μύλου σε 3 λεπτά ανά οκά σιταριού και τα καθαρά κέρδη του (τα αλεστικά) σε 4 λεπτά ανά οκά. Αν επιχειρήσουμε τις διαδοχικές προσεγγίσεις που επιτρέπουν οι πληροφορίες αυτές, καταλήγουμε στους αριθμούς που φαίνονται στην τελευταία στήλη του Πίνακα 9 και που υποδεικνύουν τα ελάχιστα και μέγιστα όρια κατανάλωσης πρώτης ύλης.¹²⁸ Ο ατμόμυλος κατανάλωνε συνεπώς, στρογγυλά, περίπου 1-2 εκατομμύρια οκάδες σιταριού, δηλαδή δεν είχε ακόμη αναπτύξει, ως το 1864 τουλάχιστον, όλο το δυναμικό του, το οποίο ο Δουρούτης υπολόγιζε το 1873 σε 3-4 εκατομμύρια οκάδες.¹²⁹

Δεν έχουμε ενδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο η επιχείρηση κινήθηκε στην αγορά του σιταριού. Στις αγορές του 1859 αναφέρονται συνολικά 27 προμηθευτές, ανάμεσα στους οποίους 4 πλοίαρχοι και μερικοί από τους πιο γνωστούς σιτεμπόρους του Πειραιά (Ν. Μελετόπουλος, Αδελφοί Μουτζόπουλοι, Μαύρος & Λάμπρου, κ.ά.), ενώ πληρώθηκαν μεσιτικά που αντιστοιχούσαν στο 0,5% της συνολικής αξίας. Ωστόσο κανένας από τους προμηθευτές αυτούς δεν εμφανίζεται στους ατομικούς λογαριασμούς των ισολογισμών της εταιρείας. Η ανάλυση των ισολογισμών που ακολουθεί επιτρέπει την υπόθεση ότι στην αγορά του σιταριού μεσολαβούσε ο Κωνσταντίνος Δουρούτης: αυτός ήταν ο πιο γνωστός και με τη μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια έμπορος, που θα είχε εύκολα πίστωση από τους σιτεμπόρους του Πειραιά. Από την άλλη μεριά, οι πιστώσεις που παραχωρούσε η εταιρεία στους αγοραστές αλεύρων –ανάμεσά τους αρτοποιοί της Αθήνας αλλά και έμποροι της επαρχίας¹³⁰– παρουσιάζουν έντονα αυξητική τάση η οποία μαρτυρεί τη διεύρυνση των εργασιών και της πελατείας, μια διεύρυνση όμως που, όπως θα δούμε, δεν ήταν επαρκής.

Η «καθετοποίηση» της παραγωγής επιχειρήθηκε και στην περίπτωση του αλευρομύλου. Το 1866, μετά τη διάλυση της Σηριακής Εταιρείας, εγκαταστάθηκε στη ΝΔ πλευρά του εργοστασίου (βλ. εικ. 2) ένα αρτοποιείο, με δύο φούρνους και ένα μηχανικό ζυμωτήριο. Η εγκατάσταση δεν λειτουργήσε όμως με αδιάκοπο και συστηματικό τρόπο: δύο τουλάχιστον φορές, το 1869 και το 1874, μαρτυρείται ότι το αρτοποιείο αργούσε.¹³¹ Στην άκρη της πρωτεύουσας ακόμη, είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να ανταγωνιστεί τους παραδοσιακούς φούρνους της πόλης, ενώ από την πλευρά ο μύλος επιβαρυνόταν με έξοδα μεταφοράς του σιταριού από το λιμάνι, .

Ας σημειωθεί τέλος ότι στην πρώτη αυτή δεκαετία της Σηριακής εταιρείας που κυρίως μας απασχολεί εδώ, το ελαιοτριβείο εμφανίζεται ως μία

Πίνακας 9
ΕΙΣΠΡΑΞΕΙΣ ΑΤΜΟΜΥΛΟΥ, 1856-1865

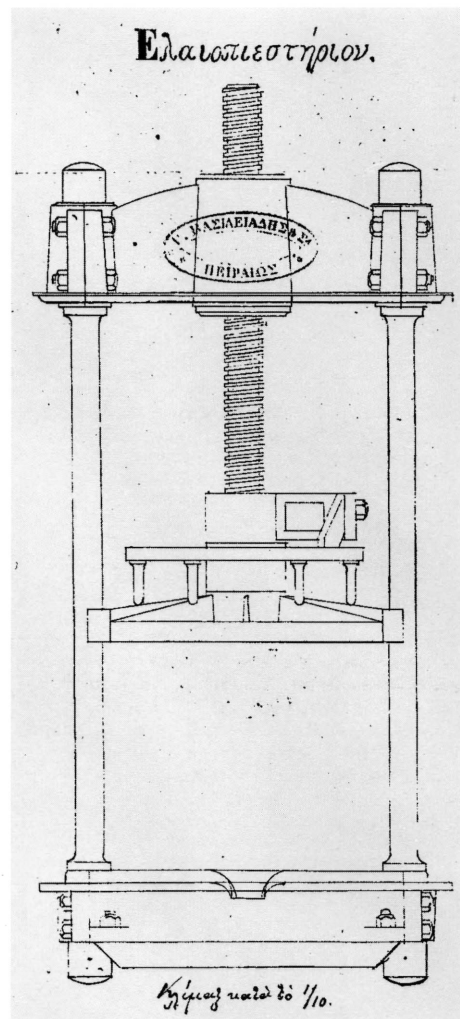
Ημερομηνία ισολογισμού	Καθαρές εισπράξεις	Αλειστικά (δρχ.)	Σύνολο (δρχ.)	Κατανάλωση σίτου (εκατομ. οκάδες)
31.12.1856			108,86	
30.6.1858	2.003,19	–	2.003,19	
30.6.1859	5.153,35	13.983,49	19.138,84	
30.6.1860	68.593,72	14.196,73	82.790,45	1,2–2,07
30.6.1861	47.750,86	29.536,34	77.287,2	1,1–1,93
30.6.1862	26.842,14	12.363,06	39.205,2	0,56–0,98
30.6.1863	53.328,39	18.398,52	71.726,91	1,02–1,79
30.6.1864	43.885,35	51.551,3	95.436,65	1,36–2,38

περιθωριακή και με μεγάλα χάσματα δραστηριότητα, τουλάχιστον σύμφωνα με τους ισολογισμούς της εταιρείας (βλ. πιο κάτω, Πίνακα 16). Προφανώς εργαζόταν αποκλειστικά για λογαριασμό τρίτων, κρατώντας «ποσοστόν τι ελαίου προς ανταμοιβήν της εργασίας» σύμφωνα με κατοπινή μαρτυρία του Δουρούτη,¹³² άλλη μια μακρά παράδοση που συνεχίστηκε στο εργοστασιακό σύστημα. Το δυναμικό του ελαιοτριβείου διπλασιάστηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας 1860, με την προσθήκη ενός ακόμη ζεύγους πετρών και δύο νέων υδραυλικών πιεστηρίων, ένα τουλάχιστον από τα οποία είναι πιθανό ότι κατασκευάστηκε στο μηχανουργείο Βασιλειάδη.¹³³ Στην ίδια μαρτυρία του ο Δουρούτης ισχυριζόταν ότι η μηχανική εγκατάσταση και τα βελτιωμένα πιεστήρια εξασφάλιζαν καλύτερες αποδόσεις αλλά όχι καλύτερη ποιότητα λαδιού, που εξαρτιόταν άλλωστε και από την ποιότητα των ελαίων, με αποτέλεσμα να παράγονται «έλαια μικράν έχοντα αξίαν». Και οι δύο μονάδες με άλλα λόγια, αποτέλεσμα του αναπροσανατολισμού της επιχείρησης προς την εσωτερική αγορά και προς άμεσης ανάγκης προϊόντα, δεν πρέπει να άφηναν αξιόλογα περιθώρια κέρδους.

Οι “Ισολογισμοί” της Σηρικής Εταιρείας

Το μοναδικό ακέραιο και με συνέχεια λογιστικό τεκμήριο που διασώθηκε από το αρχείο της Σηρικής Εταιρείας είναι ένα κατάστιχο που φέρει στην ετικέτα του εξωφύλλου τον τίτλο «Ισολογισμοί της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος/Από του έτους 1855 μέχρι» και περιλαμβάνει ετήσιους «ισολογισμούς» από το 1855 ως το 1864.¹³⁴ Τα δύο πρώτα χρόνια (1855 και 1856), οι «ισολογισμοί» χρονολογούνται στις 31 Δεκεμβρίου, ενώ στα επόμενα «κλείνουν» στις 30 Ιουνίου, αρχίζοντας από το 1858 (συνεπώς ο «ισολογισμός» της 30.6.1858 καλύπτει ενάμιση χρόνο). Φυσικά δεν πρόκειται για πραγματικούς ισολογισμούς όπως τους εννοούμε σήμερα. Πρόκειται για ένα είδος ανακεφαλαίωσης λογαριασμών, που δεν υπακούει σε αυστηρούς κανόνες και που αναμιγνύει το ετήσιο ισοζύγιο μιας παραδοσιακής εμπορικής επιχείρησης με την απογραφή περιουσιακών στοιχείων και τους λογαριασμούς εκμετάλλευσης μιας παραγωγικής μονάδας. Πιο συγκεκριμένα, οι «ισολογισμοί» περιλαμβάνουν:

α) Λογαριασμούς που ακολουθούν τη λογική των σύγχρονων ισολογισμών, καταγράφουν δηλαδή το λογιστικό υπόλοιπο, πιστωτικό ή χρεωστι-

9. Σχέδιο (όψη) του ελαιοπιεστηρίου της εικ. 8, που συνόδευε επιστολή του μηχανουργείου Βασιλειάδη προς τον Αθαν. Δουρούτη, 19.1.1867. Στο κάτω μέρος: «Κλίμαξ κατά το 1/10» (Αρχείο Χ. Ζιούλα, διαστ. σχεδίου 22Χ10,5 εκατοστά).

132. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Επιστολή Δουρούτη Ιουλίου 1873.

133. Αρχείο Χ. Ζιούλα, επιστολή Ν. Γ. Βέργου («εντολή Γ. Βασιλειάδη») προς Α. Δουρούτη, 19.1.1867: η επιστολή πληροφορούσε για τις τιμές των ελαιοπιεστηρίων: 1.200 δρχ. για το μικρό, βάρους 800 οκάδων και 1.600 για το μεγάλο, 1.000 οκάδων.

134. Οι “Ισολογισμοί” μου παραδόθηκαν από τον κ. Ζιούλα σε φωτοαντίγραφο και έτσι δεν έχω άμεση εικόνα του πρωτοτύπου. Πρόκειται πάντως για δεμένο κατάστιχο, όπου οι ισολογισμοί είναι γραμμένοι με τον κλασικό τρόπο (αριστερά το ενεργητικό -“Χρεώσται”-, δεξιά το παθητικό -“Δανεισται”), σε συνεχή ροή, και πιθανόν από το ίδιο χέρι, “καλλιγραφικά” όμως τα πρώτα δύο χρόνια, πιο βιαστικά και πρόχειρα τα επόμενα.

The image shows two pages of a handwritten ledger. The top page is numbered '15' and the bottom page is numbered '10'. Both pages contain multiple columns of text and numbers, typical of a double-entry bookkeeping system. The handwriting is in Greek. The columns include dates, descriptions of transactions, and monetary values. The bottom page has a prominent diagonal line separating the two main sections of the ledger.

10. Δύο σελίδες από το βιβλίο ισολογισμών της Σηρικής Εταιρείας (Αρχείο Χ. Ζιούλα, φωτοαντίγραφο, διαστ. βιβλίου 36X26 εκατοστά).

135. Όλοι οι λογαριασμοί φέρουν έναν αριθμό, που πρέπει να αντιστοιχεί σε σελίδα του Καθολικού. Σε μία περίπτωση μάλιστα («Αποτελέσματα» 1855) υπάγχει σχετική παραπομπή: «Σελ. Καθολ. 78». Ας σημειωθεί ακόμη ότι το καταστατικό της εταιρείας (άρθρο 21) επέβαλε την υποχρέωση να τηρούνται τα βιβλία της εταιρείας με τη διπλογραφική μέθοδο.

136. «Οι λογαριασμοί δείχνουν καθαρά ότι τα εργοστάσια αυτά διευθύνονταν από εμπόρους και για εμπόρους» (... were run by merchants for merchants), λέει ο Alfred Chandler, *The Visible Hand. The managerial revolution in American business*, Cambridge Mass., 1977, σ. 69–70, μιλώντας για την Αμερική του 1830.

137. Στεφάνου Αλοοτ. Παπιά, *Σύντομος πραγματεία περί καταστοχογραφίας και εμπορικής λογιστικής*, Αθήνα 1855: βελτιωμένη επανέκδοση του έργου του ίδιου, *Εγχειρίδιον διπλογραφίας η Σύντομος διδασκαλία...* Αίγινα 1831. Οι βελτιώσεις αφορούν την αποσαφήνιση ορισμένων εννοιών (π.χ. συστηματοποίηση της ασαφέστατης αναφοράς της πρώτης έκδοσης στις συναλλαγματικές, τις ομολογίες και τις “υποδοχές” με την εισαγωγή της γενικευτικής έννοιας “χρηματικά γραμμάτια” –παθητικά και ενεργητικά), την εισαγωγή νέων κατηγοριών λογαριασμών (π.χ. Λογαριασμός καθυστερήσεων) και την οπωσδήποτε σαφέστερη περιγραφή του ισολογισμού και της απογραφής, με παραπομπή στους αντίστοιχους γαλλικούς όρους (*bilan* και *inventaire*). Για τα ελληνικά εμπορικά εγχειρίδια, βλ. Τ. Σλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της βενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικόλαου Παπαδόπουλου*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1991, σ. 9–65. Η βοήθεια του Τριαντάφυλλου Σλαβενίτη στην περιήγησή μου στα εμπορικά εγχειρίδια ήταν φυσικά πολύτιμη, και τον ευχαριστώ θερμά.

138. “Ζυγισταθμία” ονομάζει τον ισολογισμό ο Αθανάσιος Φαλλίδας, βλ. σχετικά Γ. Παπαγεωργίου, *Ο εκανηχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλος 18ου - αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα 1990, σ. 83, 127, 150 κ.ε.φ. και ιδίως 176–177, όπου υπόδειγμα μηνιαίας “Ζυγισταθμίας”. Βλ. ακόμη Σ. Α. Παπιά, *Εγχειρίδιον...* ό.π., σ. 62–66, και του ίδιου, *Σύντομος πραγματεία...* (βελτιωμένη επανέκδοση), ό.π., σ. 81 κ.ε.φ.

κό, των αντίστοιχων μερίδων του Καθολικού,¹³⁵ στο τέλος του ισολογιστικού έτους. Τέτοιοι είναι κυρίως οι λογαριασμοί πελατών, οι λογαριασμοί κεφαλαίου και ακινητοποιήσεων, και ορισμένοι λογαριασμοί αποθεμάτων.

β) Λογαριασμούς δαπανών και εσόδων, οι οποίοι κανονικά ανήκουν στα αποτελέσματα χρήσεων: αγορές πρώτων υλών, ημερομίσθια, έξοδα λειτουργίας κ.λπ. στο ενεργητικό, εισπράξεις από πωλήσεις στο παθητικό· τα δύο πρώτα χρόνια, οι εν λόγω λογαριασμοί παρουσιάζονται σε χωριστό απόσπασμα, που φέρει τον τίτλο “Αποτελέσματα εργασιών της Σηρικής Εταιρείας της Ελλάδος του έτους 1855 και 1856” και ισοσκελίζεται και για τα δύο χρόνια μαζί. Τα επόμενα χρόνια αναμιγνύονται με τους άλλους λογαριασμούς και είναι σωρευτικοί (δηλαδή σε κάθε ισολογισμό μεταφέρονται και τα ποσά του προηγούμενου). Ας σημειωθεί ακόμη ότι υπάρχει διαφορά στο σύστημα καταγραφής μεταξύ μεταξουργείου και αλευρομύλου: για το πρώτο περνούν στους ισολογισμούς τα συνολικά ποσά αγοράς κουκουλιών και εισπράξεων από πωλήσεις μεταξιού, ενώ για τον δεύτερο, καταγράφονται μόνο τα αποθέματα σιταριού στο τέλος της χρήσης και οι καθαρές εισπράξεις από την πώληση αλεύρων.

γ) Λογαριασμούς που σήμερα εντάσσονται στην ανάλυση του λογαριασμού «Κέρδη και Ζημίες»: φόροι, τόκοι, διανεμόμενα κέρδη κ.λπ. Και αυτοί οι λογαριασμοί είναι σωρευτικοί μετά το 1858, ενώ τα πρώτα δύο χρόνια οι περισσότεροι έχουν ενσωματωθεί στα «Αποτελέσματα εργασιών».

Φαίνεται λοιπόν ότι σε μία πρώτη φάση, οι διαχειριστές της Σηρικής Εταιρείας επιχειρήσαν, έστω και με ατελή τρόπο, το βασικό αυτό διάβημα που αποτέλεσε την πιο σημαντική καινοτομία των λογιστικών της βιομηχανίας, δηλαδή τον υπολογισμό του κόστους παραγωγής. Δεν γνωρίζουμε γιατί η πρακτική αυτή εγκαταλήφθηκε μετά το 1858 – ίσως επιχειρήθηκε αρχικά με την υπόδειξη των Γάλλων μετόχων, αλλά η «τεχνογνωσία» της σχετικής πρακτικής δεν αφομοιώθηκε. Ούτε γνωρίζουμε άλλωστε πώς εργαζόταν το λογιστήριο της επιχείρησης· σίγουρα κάποιος από τους υπαλλήλους θα είχε τη θέση του ταμιά· ίσως ένας ακόμη εκτελούσε καθήκοντα παραδοσιακού γραμματικού. Το πιθανότερο όμως είναι ότι ο ίδιος ο Δουρούτες έπαιξε διπλό ρόλο, του επιχειρηματία και του διαχειριστή, κάτι που συνέβαινε με τους περισσότερους βιομήχανους του 19ου αιώνα σε όλο τον κόσμο.

Οπωσδήποτε η ανάγκη να αποδίδουν τα λογιστικά τεκμήρια νέου τύπου πληροφορίες, όπως το κόστος παραγωγής, η ανάλυσή του για κάθε είδος εργασίας και οι διαφορετικές πηγές του κέρδους, συνειδητοποιήθηκε με αργούς ρυθμούς, και μόνο προς το τέλος του 19ου αιώνα το σύγχρονο λογιστικό σύστημα σταθεροποιήθηκε και γενικεύθηκε στη βιομηχανία. Στα μέσα του αιώνα, επικρατούσε ακόμη η εμπορική λογική στα λογιστικά όλων των επιχειρήσεων ακόμη και στις πιο αναπτυγμένες χώρες,¹³⁶ ενώ στο πιο πρόσφατο, για την εποχή που μας απασχολεί, ελληνικό εμπορικό εγχειρίδιο (1855) δεν φαίνεται να έχει ακόμη συνειδητοποιηθεί η ιδιαιτεριότητα της βιομηχανικής επιχείρησης.¹³⁷

Δεν είναι λοιπόν περίεργο που στα μέσα του 19ου αιώνα το μεταξουργείο της Αθήνας δεν διέθετε το νεότερο λογιστικό σύστημα μιας βιομηχανικής επιχείρησης. Εντύπωση δημιουργεί ωστόσο η αίσθηση ότι δεν υπάρχει εδώ ούτε η τεχνογνωσία ενός κλασικού ισολογισμού («μπιλάντσο») την οποία ωστόσο δίδασκαν όλα τα εμπορικά εγχειρίδια της εποχής.¹³⁸ Η συνολική εικόνα που δίνουν οι «ισολογισμοί» της Σηρικής Εταιρείας είναι μια

εικόνα ακαταστασίας και ατυπικότητας. Οι λογαριασμοί διαδέχονται ο ένας τον άλλο χωρίς λογικό ειρμό, αλλάζουν τίτλους, ορισμένοι εμφανίζονται άλλοτε αναλυτικά και άλλοτε συγκεντρωμένοι σε ενιαίο λογαριασμό, ενώ είναι φανερό ότι οι «ισολογισμοί» αυτοί δεν δίνουν απολύτως καμμία πληροφορία για την οικονομική κατάσταση της επιχείρησης. Το συνολικό ύψος του ενεργητικού και του παθητικού βαρύνεται περιττά με διπλή αναγραφή των λογαριασμών του κεφαλαίου,¹³⁹ δεν υπάρχει καμμία διάκριση για το είδος των ενεργητικών ή πιστωτικών χρεών (βραχυπρόθεσμα–μακροπρόθεσμα), δεν τηρείται χωριστός λογαριασμός για τα καθυστερούμενα, ενώ υπάρχουν, όπως είδαμε, διαφορετικές πρακτικές στις ποικίλες δραστηριότητες της εταιρείας.

Πέρα από τις ατομικές αδυναμίες ή, ενδεχομένως, και σκοπιμότητες, η κατάσταση αυτή αντανακλά, υποθέτω, τα επιχειρηματικά έθιμα μιας εποχής όπου η αναγκαιότητα και η πρακτική του ετήσιου ισολογισμού δεν θα πρέπει να είχαν γενικευτεί, παρά τις παροτρύνσεις των εγχειριδίων. Άλλωστε στα ίδια τα εγχειρίδια, τουλάχιστον τα παλαιότερα, το «μπιλάντζιο» ορίζεται ως «ένα σφάλισμα όλων των λογαριασμών», που έχει κύριο σκοπό τον έλεγχό τους,¹⁴⁰ χωρίς να δίνεται έμφαση στην περιοδικότητά του.¹⁴¹ Τα γνωστά μέχρι σήμερα και μελετημένα εμπορικά αρχεία επιτρέπουν σοβαρές αμφιβολίες για το κατά πόσον οι Έλληνες έμποροι της εποχής εφάρμοζαν με κάποια συστηματικότητα την ίδια τη διπλογραφική μέθοδο.¹⁴² Όσοι κρατούσαν κατάστιχα, θα γνώριζαν εμπειρικά αν χάνουν ή κερδίζουν παρακολουθώντας τις επιμέρους πράξεις τους, τον λογαριασμό της «κάσας» και ενδεχομένως την εξέλιξη του λογαριασμού «κέρδη και ζημίες», εφόσον τον τηρούσαν.¹⁴³ Συνολικές αποτιμήσεις της περιουσιακής κατάστασης της επιχείρησης θα πρέπει να γίνονταν κατά διαστήματα, κυρίως με αφορμή τις αλλαγές στα εταιρικά σχήματα (τις «συντροφίες»), κάθε φορά δηλαδή που θα χρειαζόταν να υπολογιστούν και να επιμεριστούν τα συνολικά κέρδη.¹⁴⁴

Μερικά σκόρπια φύλλα που διασώθηκαν από κάποιο κατάστιχο σχετικό με το περιβόλι του μεταξουργείου πείθουν ότι ο Δουρουτής κρατούσε αναλυτικές σημειώσεις για κάθε κατηγορία δαπανών.¹⁴⁵ Όλοι οι λογαριασμοί της δεύτερης κατηγορίας (δαπάνες και εισπράξεις) πιθανότατα προκύπτουν από ανάλογα αναλυτικά κατάστιχα, που λανθάνουν. Στην περίπτωση των κουκουλιών π.χ. είναι εμφανές ότι κρατιόταν χωριστή μερίδα για κάθε εσοδεία. Σίγουρα θα τηρούντο με προσοχή και οι ατομικοί λογαριασμοί των συναλλασσομένων με τη Σηριακή Εταιρεία –αυτό ήταν η πιο αναγκαία και από παλιά γνωστή εμπορική πρακτική–, ενώ δεν έχουμε καμμία ένδειξη για το πώς τροφοδοτείτο ο λογαριασμός «Κέρδη και Ζημίες».¹⁴⁶ Αλλά τόσο ο τρόπος σύνταξης των «ισολογισμών», όσο και η απροθυμία του Δουρουτή να τους επιδείξει, όπως θα δούμε πιο κάτω, μαρτυρούν ότι δεν υπήρχε κανένα σύστημα ούτε απαραβίαστη περιοδικότητα για τη σύνταξή τους: είναι πολύ πιθανό ότι οι μετά το 1858 «ισολογισμοί» συντάχθηκαν εκ των υστέρων. Τελικά η διαχείριση μοιάζει να στηρίζεται περισσότερο σε μια προσεκτική παρακολούθηση ξεχωριστών συναλλαγών και επιχειρηματικών πεδίων, παρά σε μια συγκριτική ανάλυση εισροών και εκροών μιας ενιαίας επιχείρησης, με ανασυγκρότηση του πραγματικού κόστους και ενσωμάτωση όλων των παραμέτρων του.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι ο Δουρουτής δεν ε γνώριζε την κατάσταση της επιχείρησης. Την ε γνώριζε όμως περισσότερο εμπειρικά και,

139. «Κεφάλαιον» (304.000 δρχ.) και «Ιδιοκτήται μεταξουργείου» (152.000) στο παθητικό, «Μεταξουργείου Αθηνών» (152.000) και «Μετοχαι αντιπροσωπεύουσαι την αξίαν του καταστήματος αρ.1/152» (152.000) στο ενεργητικό.

140. Βλ. *Εμπορική Οδηγία ήτοι Ακριβής και σαφούς διδασκαλία...*, Τεργέστη 1793, σ. 53· εδώ δεν διευκρινίζεται με σαφήνεια η περιοδικότητα, αν και υπάρχει συνείδηση ότι «το μπιλάντζιο δείχνει την κατάσταση όλων των επιχειρημάτων του Πραγματευτού [...] όσοι μέλλουν να λάβουν [...] όσοι έχουν να δώσουν» (σ. 56).

141. Στο εγχειρίδιο του Θωμά Δημητρίου, *Σκριτούρα Δόπλια ήτοι Η τάξι των πραγματευτάδων καταστίων*, Βιέννη 1794, σ. 16, διακρίνεται το «Μηνιατικόν Βιλάντζο», που έχει κυρίως ως στόχο τον έλεγχο των αναλυτικών «παρτίδων», από το «χρονικό», το οποίο «είναι ολίγο δύσκολον, και γίνεται μόνον μίαν φοράν τον χρόνον ή όταν θέλει μία συντροφία να λογαριασθή τέλεια» (η υπογράμμιση δική μου).

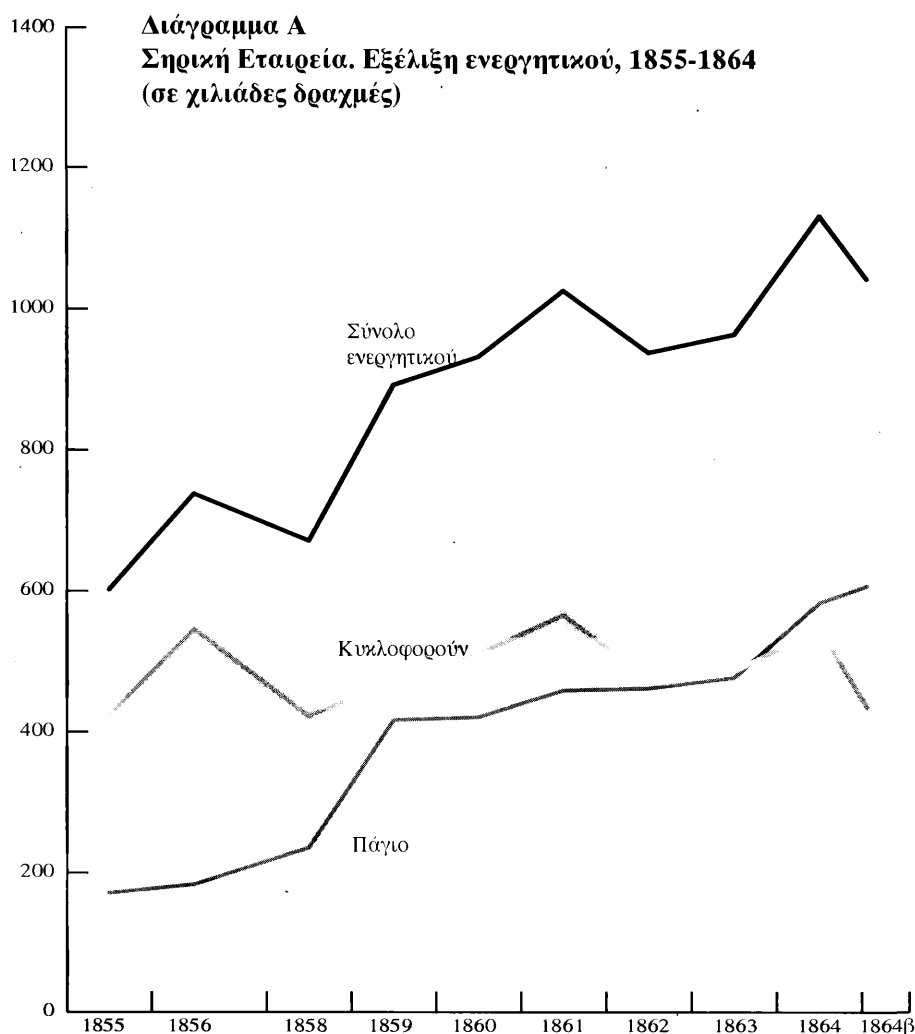
142. Τα αρχεία αυτά περιλαμβάνουν συνήθως πρόχειρα ή «Καθημερινά» βιβλία, κατάστιχα αντιγράφων επιστολών και βιβλία ατομικών λογαριασμών με διπλή είσοδο, «Δούνα» και «Λαβείν». Τέτοια είναι η περίπτωση του Αρχείου Μιχαήλ Ιατρού, για παράδειγμα, όπου δεν απαντάται κανενός είδους «μπιλάντσο». Στο αρχείο της οικογένειας Μπατή που μελέτησε ο Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μικονιάτες έμποροι και πλοικτήτες*, Αθήνα 1993, που δεν διασώζεται ακέραιο, υπάρχει βέβαια μνεία στο «λίμπρο μπίστρο ντάρε αβέρ» (σ. 16), φαίνεται όμως ότι οι «εξακαθάρσεις» ή τα «μπαλάντσα» αφορούσαν συγκεκριμένες πράξεις (όπως ένα ταξίδι πλοίου) ή ατομικούς λογαριασμούς, ή τις ανανεώσεις της «συντροφίας» (βλ. π.χ. σ. 31, 55, 181–182). Βλ. ακόμη Β. Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζήπαναγιώτη, τ.Α, Χατζήπαναγιώτης-Πολίτης*, Αθήνα 1973: το αρχείο αυτό περιέχει μόνον απλά κατάστιχα για τις καθημερινές πράξεις.

143. Λογαριασμός του Καθολικού (Μαεστόρο) όπου, θεωρητικά τουλάχιστον, μεταφέρονταν από όλες τις επιμέρους «παρτίδες», τα κέρδη (ή οι ζημιές) από εμπορικές πράξεις, τόκους, «προβιζιόνες», από συναλλακτικά μέσα και νομισματικές διακυμάνσεις («κέρδος μονέδων από το γύρος των καμβιάλων», «κέρδος από παρτίδα άτζιου» κ.λπ.).

144. «Ατελείς ισολογισμούς» ονομάζει αυτές τις αποτιμήσεις η Μαρία Χριστίνα Χατζήνωάννου, *Ο εμπορικός οίκος Γερούση 1823–1870* (δακτυλιωμένη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1989, σ. 205.

145. Πρόκειται για φύλλα τετραδίου σε δύο αντίγραφα, που καλύπτουν την περίοδο 1855–1863. Οι καταγραφές φέρουν ημερομηνία και περιγραφή της εργασίας, μαζί με το ποσό της αντίστοιχης δαπάνης. Από το 1860 οι καταγραφές γίνονται πιο συνοπτικές: αναγράφεται μόνο η ένδειξη «δια [αριθμός] ημερομίσθια». Τα αθροίσματα στο τέλος κάθε χρόνου (σφραγιστά) έχουν μεταφερθεί αυτούσια στους «ισολογισμούς», στον λογαριασμό του ενεργητικού «Περιβόλιον μεταξουργείου».

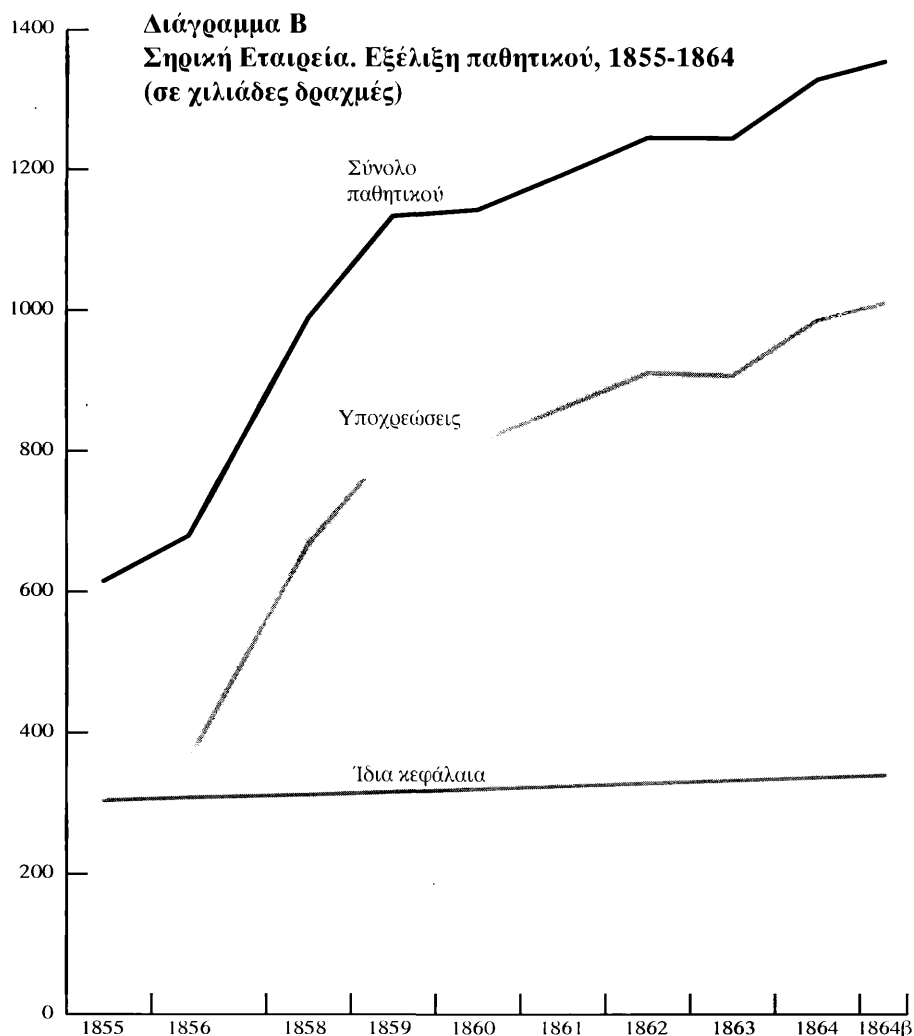
146. Με διαφορετικό τίτλο, ο λογαριασμός εμφανίζεται και στα «αποτελέσματα» και στο ενεργητικό του ισολογισμού το 1855. Στα επόμενα χρόνια, όπου δεν έχουμε, όπως είπαμε, χωριστά «αποτελέσματα εργασιών», εμφανίζεται απλώς στο ενεργητικό (Ζημία) ένας λογαριασμός «Κέρδη και Ζημίες» –με σωρευτικό αποτέλεσμα.

το κυριότερο, δεν διέθετε ούτε τη γενικότερη κουλτούρα ούτε τα τεχνικά εφόδια που θα του επέτρεπαν να “αντικειμενοποιεί” ορισμένες σχέσεις και να χειρίζεται με περισσότερη ακρίβεια έννοιες και ποσά. Ήταν κι αυτό ένας από τους λόγους, κι ίσως όχι ο λιγότερο σημαντικός, που καθιστούσε ατελέσφορο το εταιρικό σχήμα της επιχείρησης.

Παρά τις ατέλειές τους, οι «ισολογισμοί» της Σηρικής Εταιρείας μας επιτρέπουν, ύστερα από την κατάλληλη επεξεργασία, να αποκτήσουμε κάποια εικόνα για την εξέλιξη της επιχείρησης. Στον Πίνακα 10, οι ποικίλοι λογαριασμοί των «ισολογισμών» έχουν ομαδοποιηθεί σύμφωνα με τις αρχές που ακολουθεί το σύγχρονο ισολογιστικό σύστημα. Απομονώθηκαν δηλαδή οι λογαριασμοί που ανήκουν πράγματι σε έναν ισολογισμό, από τους λογαριασμούς εξόδων και εισπράξεων και από την ανάλυση κερδών και ζημιών.

Ο Πίνακας 10 και τα διαγράμματα Α και Β αποτυπώνουν με σαφήνεια το ουσιαστικό πρόβλημα της Σηρικής Εταιρείας: η αύξηση του ενεργητικού οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην αύξηση του παγίου κεφαλαίου και δεν συνοδεύεται από ανάλογη διεύρυνση των εργασιών (κυκλοφορούν κεφά-

λαιο). Αντίστοιχα, η αύξηση του παθητικού προέρχεται αποκλειστικά από την αύξηση των δανείων πόρων. Με άλλα λόγια, οι νέες επενδύσεις έγιναν αποκλειστικά με δάνεια κεφάλαια και δεν προκάλεσαν ανάλογη αύξηση της δραστηριότητας της εταιρείας. Η σταθερά ελλειμματική κατάσταση της είναι η λογική συνέπεια των παραπάνω. Ο μόνος ισολογισμός που εμφανίζει ενεργητικό ισοζύγιο είναι της 31.12.1856 –ήταν η μόνη χρονιά που η εταιρεία παρουσίασε κέρδη και έδωσε μέρισμα στους μετόχους της. Όλοι οι κατοπινοί ισολογισμοί εμφανίζουν παθητικό έλλειμμα που κυμαίνεται από 170 ως 320 χιλιάδες δραχμές.

Στην πραγματικότητα βέβαια, η «λογιστική» κατάσταση της εταιρείας ήταν αισθητά καλύτερη, κι αυτό για τον απλούστατο λόγο ότι ήταν υποτιμημένο στους «ισολογισμούς» το πάγιο κεφάλαιό της. Το μεταξουργείο αγοράστηκε, όπως είδαμε, σε τιμή ευκαιρίας. Για τα νέα οικόπεδα, οι «ισολογισμοί» καταγράφουν το τίμημα της αγοράς τους στα 1855–56: αλλά έκτοτε, οι τιμές τους αυξήθηκαν. Το 1860, η «Εκθεσις εκτιμήσεως» των Μεταξά, Μανιτάκη και Αραβαντινού αποτιμούσε τη συνολική αξία του ακινήτου μαζί με τα μηχανήματα σε 611.628 δραχ., ενώ την ίδια εποχή ο ισο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΗΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ: ΕΞΕΛΙΞΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΩΝ, ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΡΑΧΜΕΣ*

Λ/σμοί 12.55 12.56 6.58 6.59 6.60 6.61 6.62 6.63 6.64 12.64

A. ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ

1. Ακίνητοποιήσεις (πάγιο)

Οικοδομές & μηχανήματα¹ 168 181 232 410 410 442 444 460 565 588

Κινητά εργαλεία & επίπλα² 2 2 2 4 7 12 12 12 12 12

Περιβόλι & Σκοληκ/φία 2 1 2 4 4 5 5 5 5 6

Σύνολο (1) 172 184 236 417 421 459 462 477 583 607

2. Έξοδα

εγκαταστάσεως 8 8 12 - - - - - - -

3. Κυκλοφορούν

3.1. Αποθέματα

Μετάξια, κονκούλια & σπόρος³ 348 441 228 28 61 139 80 1 41 [53;]

Άλευρα, σίτος⁴ - - - 94 75 72 90 188 258 118

Ελιές, έλαια⁵ 0,2 2 0,1 - 0,1 - 2 4 1 5

Καύσιμα⁶ - 1 3 15 8 27 26 18 15 13

Υλικά⁷ 4 3 5 13 15 28 28 37 44 46

Σύνολο (3.1) 351 447 236 149 159 265 227 249 361 236

3.2. Απαιτήσεις (πραγματοποιήσιμο)

Χρεωστικοί λογ/σμοί 70 100 184 271 223 189 133 60 47 53

Χρεώστες ατμούλου - - - 21 74 86 98 158 119 124

Άλλες απαιτήσεις⁸ - - - 17 17 17 17 17 17 17

Σύνολο (3.2) 70 100 184 310 315 292 237 235 183 194

3.3. Διαθέσιμα

Ταμείο & Γραμ. εισπρακτέα 2 - 1 16 38 9 12 2 4 5

Σύνολο κυκλοφο/τος (3) 423 546 422 475 511 566 476 486 547 435

ΣΥΝΟΛΟ

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ 602 738 671 892 932 1026 938 964 1131 1042

B. ΠΑΘΗΤΙΚΟ

1. Ίδια κεφάλαια

Μετοχικό κεφ. 304 304 304 304 304 304 304 304 304 304

ΠΙΝΑΚΑΣ 10 (ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Λ/σμοί	12.55	12.56	6.58	6.59	6.60	6.61	6.62	6.63	6.64	12.64
Αποθεματικά ⁹	3	14	18	21	24	27	30	33	36	38
Σύνολο (1)	307	318	322	325	328	331	334	337	340	342
2. Δάνειοι πόροι (υποχρεώσεις)										
2.1. Μεσοπρόθεσμες (;)										
ΕΤΕ	43	22	48	20	47	202	234	229	228	301
Δανειστές διάφοροι ¹⁰	22	57	127	166	250	5	81	49	58	57
Αν. λ/σμοί	135	190	407	413	287	445	413	419	415	386
Σύνολο (2.1)	200	268	581	599	585	653	728	697	701	745
2.2. Βραχυπρόθεσμες										
Γραμμάτια πληρωτέα	108	93	80	199	205	196	169	167	270	258
Λοιπά βραχ. χρέη ¹¹	3	4	9	12	26	15	15	45	17	10
Σύνολο (2.2.)	111	96	89	211	232	211	185	212	287	267
Σύνολο (2)	311	365	670	810	816	864	913	909	988	1012
ΣΥΝΟΛΟ										
ΠΑΘΗΤΙΚΟΥ	618	682	992	1136	1145	1195	1247	1246	1329	1354
Ισοζύγιο	-16	56	-321	-244	-213	-169	-309	-282	-198	-312

* “Στρογγύλεμα” προς την πλησιέστερη χιλιάδα. Οι αθροίσεις αντιστοιχούν στα πραγματικά ποσά και όχι στα “στρογγυλεμένα” του πίνακα.

1. Οι λογ/σμοί: “Μεταξουργείον Αθηνών”, “Επισκευή μεταξουργείου”, “Οικοδομές αλευρομύλου και ελαιοτριβείου”, “Μηχανή αλευρομύλου”, “Μηχανή ελαιοτριβείου” (οι τρεις τελευταίοι εμφανίζονται ενοποιημένοι από το 1859 και έπειτα, στον λογ/σμό “Ατμόμυλος και ελαιοτριβείου” που το 1864 μετονομάζεται σε “Μέτοχοι δια την αξίαν ατμομύλου και ελαιοτριβείου”), “Αύξησις ατμομύλου και ελαιοτριβείου”, “Οικόπεδα παρά τω Μεταξουργείω” και “Εξοδα φρεάτων”.

2. Οι λογ/σμοί: “Εργαλεία καταστήματος”, “Στρεπτικά μηχαναί”, “Κιούπια ελαίου”, “Υλικό ατμομύλου”, “Επιπλα και λοιπά αναγκαία”.

3. Οι λογ/σμοί: “Μετάξια παρά...” ή “Χονδράδες παρά...”, με το όνομα κάποιου ανταποκριτή. Για τα κουκούλια, οι λογ/σμοί: “Κουκούλια εν τη αποθήκη”, “Κουκούλια παρά...” (ανταποκριτές) και “Κουκούλια τρύπια”, καθώς και: “Πρόβλεψις κουκουλιών...” της επόμενης σοδειάς, που θεωρητικά δεν έχουν αναλωθεί ακόμη (π.χ. στον ισολογισμό της 30.6.59, ο λογ/σμός “Πρόβλεψις κουκουλιών του έτους 1859”). Αυτό φυσικά από το 1858 και έπειτα (ισολογισμοί Ιουνίου). Για τον ισολ/σμό της 31.12.64, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πώς επιμερίζεται ο λογαριασμός “Πρόβλεψις κουκουλιών του έτους 1864”, κι έτσι δεν τον έχουμε περιλάβει. Τέλος, οι λογ/σμοί: “Σπόρος κουκουλιών”, “Κουκουλόσπορος εν τη επαρχία” κ.λπ.

4. Οι λογ/σμοί “Σίτου πρόβλεψις”, “Άλευρα εις αποθήκην” και, από το 1860, “Πώλησις αλεύρων”.

5. Οι λογ/σμοί “Έλαια εις αποθήκην”, “Έλαια προς πληρωμήν αγοράς ελαίων”, “Έλαια παρά...” (ανταποκριτές), “Πρόβλεψις ελαίων” και “Ξύγια εν τη αποθήκη”. Ισχύει και εδώ το σύστημα που εφαρμόστηκε στον ατμόμυλο.

6. Οι “ισολογισμοί” περιλαμβάνουν δύο λογαριασμούς ξύλων, έναν σωρευτικό και έναν με τη σαφή ένδειξη ότι πρόκειται για το απόθεμα της επόμενης χρήσης. Ο δεύτερος έχει υπολογιστεί εδώ. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τους γαιάνθρακες, όπου υπάρχει ένας μόνο λογαριασμός, με κυμαινόμενα (όχι σωρευτικά)

ποσά. Υποθέτω ότι οι γαιάνθρακες χρησιμοποιούνταν κυρίως στη μηχανή του αλευρομύλου και συνεπώς ακολουθούν τη λογική της καταγραφής μόνο των αποθεμάτων.

7. Οι λογαρημοί “Σάκκοι κοικουλιών”, “Σάκκοι αλευρομύλου”, “Καναβάτζα, σχοινιά και σπάγγοι”. Οι λογαρημοί αυτοί εξελίσσονται σωρευτικά από το 1858 και έπειτα, ενώ στα δύο πρώτα χρόνια ένα μέρος τους εντάσσεται στα “Αποτελέσματα”, ως έξοδα της παραγωγής. Τα υλικά αυτά είναι εν μέρει αναλώσιμα, αλλά για τα επόμενα χρόνια δεν γίνεται διάκριση μεταξύ αναλωμένων και αποθεμάτων, συνεπώς υποχρεωτικά οι λογαρημοί μεταφέρονται εδώ αυτούσιοι.

8. Ο λογαρησμός «Αγωγή κατά Ροέκ περί υδάτων».

9. Οι λογαρημοί “Αποθεματικών κεφάλαιον” και “Κάτοχοι μετοχών αντιπροσωπευουσών την αξίαν του καταστήματος”, δηλαδή τα έκτακτα και τακτικά αποθεματικά αντιστοίχως (ο δεύτερος λογαρησμός συγκεντρώνει το 2% επί των 152 μετοχών που επέβαλλε το καταστατικό).

10. Χωρίς άλλη διευκρίνηση.

11. Οι λογαρημοί του παθητικού “Δημοτικός φόρος Πειραιώς”, “Δικαίωμα μώλου”, “Δημοτικός φόρος Αθηνών” και “Τελωνείον Πειραιώς”, δηλαδή όλα τα χρέη προς το Δημόσιο.

λογησμός (30.6.1860) παρουσίαζε ένα σύνολο παγίου 421.000 δρχ. Στη συνέχεια η αξία του παγίου προσαρμόστηκε σταδιακά, όπως φαίνεται, στις εκτιμήσεις αυτές.¹⁴⁷

Αλλά η υψηλή πραγματική αξία των ακινήτων, που επέτρεπε στη Σηρική Εταιρεία να επιβιώνει, ουσιαστικά επειδή διέθετε σοβαρή δανειοληπτική ικανότητα, δεν αλλάζει την ουσία του προβλήματος: η οικονομική κατάσταση της επιχείρησης ήταν μονίμως ελλειμματική, όσο επισφαλές κι αν είναι οι αριθμοί μας και όσες ελλείψεις κι αν έχουν διάφοροι λογαρημοί του ενεργητικού (ιδίως τα αποθέματα). Η υψηλή και σταθερά αυξανόμενη συμμετοχή των ακινητοποιήσεων στο ενεργητικό (Πίνακας 11), ακόμη και με την υποτιμημένη λογηστική αξία τους, απλώς προδικάζει το μέλλον της επιχείρησης: τη μετατροπή της δηλαδή σε ακίνητη ιδιοκτησία υψηλής αξίας στο κέντρο της επεκτεινόμενης πρωτεύουσας.

Η δυσχερής οικονομική θέση της επιχείρησης φαίνεται από τη σύγκριση του κυκλοφορούντος (ρευστοποιήσιμου) ενεργητικού της με τις υποχρεώσεις της. Οι ελλείψεις γνώσεις μας για το είδος των παθητικών πιστώσεων δεν επιτρέπουν ακριβείς υπολογισμούς των δεικτών ρευστότητας. Ωστόσο όλες οι δυνατές προσεγγίσεις δίνουν αρνητικά αποτελέσματα. Ο λόγος του συνόλου του κυκλοφορούντος κεφαλαίου προς τις βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις (δείκτης γενικής ρευστότητας, current ratio) βρίσκεται σε ανεκτά επίπεδα (άνω του 2) μόνο στην περίπτωση που θα θεωρήσουμε ότι όλες οι πιστώσεις ανοιχτού λογαρησμού, συμπεριλαμβανομένου του λογαρησμού της ΕΤΕ,¹⁴⁸ και οι πιστώσεις των «διαφόρων», ήταν πιστώσεις με προθεσμίες άνω του έτους. Το ίδιο ισχύει και για τον δείκτη περιορισμένης ρευστότητας (liquid ratio). Αλλά η παραδοχή αυτή είναι μάλλον απίθανη: η διάκριση του Πίνακα 10 μεταξύ βραχυπρόθεσμων και «μεσοπρόθεσμων» πιστώσεων, που στοχεύει μόνο να ξεχωρίσει τις πιστώσεις ποικίλων προθεσμιών από τα ληξιπρόθεσμα γραμμάτια, είναι καταχρηστική. Αν στις πιστώσεις που χαρακτηρίζουμε εκεί «βραχυπρόθεσμες» συμπεριλάβουμε μία μόνον από τις κατηγορίες των άλλων λογαρησμών, όλοι οι δείκτες κινούνται εντός της «κόκκινης ζώνης».

Αυτή η μόνιμη κρίση ρευστότητας ήταν πιθανόν ο αμεσότερος τρόπος με τον οποίο ο Δουρούτης αντιλαμβανόταν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η επιχείρησή του και που τον έκαναν να ζητά, ήδη από το 1857, την αύξηση του κεφαλαίου της, δηλώνοντας στη συνέλευση του 1862 ότι «η θέσις εις ήν ευρισκομαι προ τόσοσιν ήδη χρόνου είναι επισφαλής» και «αν δεν ρυθμίσωμεν τα της Εταιρείας μας, εγώ δεν δύναμαι πλέον να εξακολουθή-

147. Το 1865, το μεταξουργείο εκτιμήθηκε από τον δημαρχιακό πάρεδρο Παναγή Αντωνιάδη σε 550.000 δρχ. και το περιβόλι σε 40.000 (Δηλοποίηση πλειστηριασμού 1865). Στο μεταξύ, είχε γίνει μια «λαθροχειρία» στους ισολογησμούς της εταιρείας: το 1864, όλοι σχεδόν οι λογαρημοί των νέων κατασκευών και οικοπέδων συγκεντρώθηκαν σε έναν, με την ένδειξη: «Μέτοχοι δια την αξίαν του αλευρομύλου... κ.λπ.». Ένα μέρος δηλαδή του παγίου κεφαλαίου μετατράπηκε σε οφειλόμενο... Την παρατυπία αυτή, που ήταν συνέπεια των όσων «συμφωνήθηκαν» στη συνέλευση της 21.1.1860 (βλ. εδώ, πύο κάτω), δεν την πήρα φυσικά υπόψη μου στους παρπάνω υπολογισμούς.

148. Δεν κατόρθωσα να βρω κανένα ίχνος της Σηρικής Εταιρείας στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των ερευνητών του Αρχείου Ζήση Συνοδινού και Ζιζής Σαλίμπα, τους οποίους και ευχαριστώ. Είναι πιθανό ότι λόγω της μακρόχρονης εκκρεμότητας μεταξύ ΕΤΕ και της οικογένειας Δουρούτη (λόγω του υποθηκωμένου ακινήτου), όλος ο σχετικός φάκελλος βρίσκεται σε κάποια άλλη, εκτός Αρχείου, υπηρεσία της τράπεζας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΑ (%)

Κατηγορίες ενεργητικού	1855	1856	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864*
Πάγιο	28,6	24,9	35,2	46,7	45,2	44,8	59,3	49,5	51,5
Αποθέματα	58,3	60,6	35,2	16,7	17,1	25,9	24,2	25,9	31,9
Απαιτήσεις	11,6	13,5	27,4	34,6	33,7	28,5	25,3	24,3	16,2
Διαθέσιμα	0,3	-	0,1	1,8	4,1	0,9	1,3	0,2	0,4

* 1864: ισολογισμός 30 Ιουνίου.

σω το έργον...». Η αύξηση κεφαλαίου δεν έγινε ποτέ, με αποτέλεσμα να μειώνεται σταθερά η συμμετοχή των ιδίων κεφαλαίων στο σύνολο του παθητικού (Πίνακας 12 και διάγραμμα Β).

Οι λογαριασμοί της Σηρικής Εταιρείας μαρτυρούν την ύπαρξη ενός εξω-τραπεζικού πιστωτικού συστήματος, που δεν στηριζόταν μόνο στις εμπορικές δοσοληψίες, αλλά ήταν οπωσδήποτε άμεσα συναρτημένο με τις προσωπικές σχέσεις. Ώς το 1860, και ιδιαίτερα μετά τις ζημιές του 1857/58, η εταιρεία αντλούσε σημαντικές πιστώσεις από διάφορους δανειστές (που δεν κατονομάζονται όλοι στους «ισολογισμούς»). Ο Δουρούτης κατονόμασε ορισμένους στη γενική συνέλευση του 1862: «Εις την εποχήν της εμπορικής κρίσεως [εννοεί την περίοδο 1857–58]... εις τα δεινάς περιστάσεις εις άς ευρέθη [η εταιρεία]... χάρις εις την συνδρομήν ήν εχορήγησεν αφενός ο συνέταιρος ημών κ. Α. Παλπαδάκης και οι συγγενείς μας Μ. Ιατρός και Κ. Γ. Δουρούτης, αφετέρου δε οι συνέταιροί μας και ανταποκριταί και Αδελφοί Σουσών, ηδυνήθη να αποφύγη τους επαπειλούντας... κινδύνους». Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης και οι αδελφοί Σουσών είχαν το μεγαλύτερο μερίδιο στις πιστώσεις ανοιχτού λογαριασμού· συνεπώς από τις υπόλοιπες πιστώσεις που δεν εξειδικεύονται («Διάφοροι δανεισταί») το μεγαλύτερο μέρος πρέπει να προερχόταν από τον Αντώνιο Παλπαδάκη και τον Μιχαήλ Ιατρό, αλλά ενδεχομένως και από τρίτους. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 10, η αύξηση του πιστωτικού ορίου στον λογαριασμό της ΕΤΕ το 1861 (από 50 σε 250 ή και 300 χιλιάδες) χρησίμευσε στην ουσία για να εξοφληθούν αυτοί οι «διάφοροι δανειστές», των οποίων το μερίδιο δεν ξεπέρασε στη συνέχεια ποτέ τις 60 χιλιάδες, ενώ παρέμεινε σε πολύ υψηλά επίπεδα η συμμετοχή των πιστώσεων ανοιχτού λογαριασμού. Εξάλλου στον ισολογισμό του 1859 φαίνεται ότι οι Κ. Δουρούτης, Μ. Ιατρός και Α. Παλπαδάκης εδάνειζαν την εταιρεία και μέ βραχυπρόθεσμα γραμμάτια (συνολικού ύψους περίπου 150.000 δραχ. για το έτος εκείνο).

Η κατανομή των πιστώσεων (Πίνακας 13) δείχνει ότι οι βασικοί μέτοχοι διατηρούσαν ανοιχτούς λογαριασμούς με την Εταιρεία, είτε μέσω εμπορικών δοσοληψιών είτε χωρίς τέτοιες δοσοληψίες (αυτή πρέπει να είναι περίπτωση των Μαυροκορδάτου και Χατζηπέτρου), οι οποίοι είχαν σταθερά πιστωτικό υπόλοιπο μετά το 1858 (βλ. συγκριτικά και τον Πίνακα 14) και αποτελούσαν σημαντικό μέρος των δάνειων πόρων της. Οι λογαριασμοί αυτοί δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τη γνωστή πρακτική ευρωπαϊκών βιομηχανικών εταιρειών (αλλά και ελληνικών αργότερα), να αφή-

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ ΠΑΘΗΤΙΚΟΥ ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΑ (%)

Κατηγορίες παθητικού	1855	1856	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864
Ίδια κεφάλαια	49,7	46,6	32,5	28,6	28,6	27,3	26,8	27,0	25,6
Δάνειοι πόροι	51,3	53,4	68,5	71,4	71,4	72,7	73,2	73,0	74,4

νουν οι μέτοχοι τα κέρδη τους μέσα στην επιχείρηση, σε τοκοφόρους λογαριασμούς, για να ενισχύουν τα αποθέματά της σε ρευστό, γιατί η Σηριική Εταιρεία δεν απέφερε κέρδη, τουλάχιστον όχι τέτοιας κλίμακας. Με άλλα λόγια οι μέτοχοι, που δεν κατάφεραν να συμφωνήσουν για να αυξήσουν τα κεφάλαια της επιχείρησης, ουσιαστικά τη δανειοδοτούσαν. Στην πραγματικότητα αυτό ισχύει ως το 1858: στην κρίση του 1857–1858 πράγματι, φαίνεται πως υπήρξε ευρύτερη κινητοποίηση και των οικογενειακών πόρων (αδελφοί Δουρούτη, Μ. Ιατρός), στους οποίους εύλογα θα εντάξουμε και τον γαμπρό των Δουρούτη, Ιωάννη Σπηλιωτάκη, και των πόρων των άλλων Αθηναίων μετόχων. Από εκεί και πέρα όμως η στήριξη με πιστώσεις ανοιχτού λογαριασμού ουσιαστικά έγινε στενά οικογενειακή υπόθεση, και μάλιστα όλο και περισσότερο υπόθεση ενός μόνον ανθρώπου, του Κωνσταντίνου Δουρούτη. Ο μεγάλος αδελφός αναδεικνύεται εδώ σε κεντρικό πρόσωπο για τις τύχες της Σηριικής Εταιρείας: αυτός ήταν ίσως ο πιστότερος οπαδός του οράματος για την εδραίωση της βιομηχανίας στην Ελλάδα.

Είναι πολύ πιθανό ότι οι πιστώσεις του Κωνσταντίνου Δουρούτη μετά το 1859 αφορούσαν την αγορά σιταριού, με την οποία ξέρουμε ότι σχετιζόταν,¹⁴⁹ και τούτο γιατί δεν βρίσκουμε, στην κατηγορία των πιστώτων από το εξωτερικό, κανένα λογαριασμό που να σχετίζεται, εμφανώς τουλάχιστον, με το σιτεμπόριο. Η μερίδα του λέοντος από τις εξωτερικές πιστώσεις ανήκει στους αδελφούς Σουσών, στη Λυών δηλαδή (που εκπροσωπεί ο οίκος «Degrand & Pignatel» τον πρώτο χρόνο). Αλλά και οι υπόλοιπες πιστώσεις (από Μασσαλία, Παρίσι, Λονδίνο, Αγκώνα και Τύνιδα) σχετίζονται με το μετάξι –άλλωστε η παρακμή της μεταξουργικής δραστηριότητας της Εταιρείας εξηγεί και την προοδευτική συρρίκνωση των λογαριασμών αυτής της κατηγορίας.

Η συγκριτική ανάγνωση των πινάκων 13 και 14 αποκαλύπτει έναν μηχανισμό μετακύλισης πιστώσεων από το εξωτερικό (κυρίως από τη Γαλλία) προς την ελληνική επαρχία –αλλά και προς τον ευρύτερο χώρο των Ελλήνων εμπόρων–, τουλάχιστον μέχρι το 1861/62, μέσω της Σηριικής Εταιρείας, η οποία θα επωφελείτο από τη διαφορά των επιτοκίων. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι, αν εξαιρέσουμε τον Ροέκ, οι υπόλοιποι οφειλέτες της εταιρείας στο εξωτερικό (Πίνακας 15) ήταν σχεδόν αποκλειστικά έλληνες έμποροι σε λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου (Θεσσαλονίκη, Βόλο, Χίο και Ρέθυμνο). Οι οφειλέτες της εταιρείας στην ελληνική επαρχία ήταν κατά κύριο λόγο οι προμηθευτές της σε πρώτες ύλες, στους οποίους πρέπει συνεπώς να υποθέσουμε ότι χορηγούσε προκαταβολές. Η γεωγραφία των χρεωστικών αυτών λογαριασμών καλύπτει ένα δίκτυο από 45 άτομα (ενώ στους πιστωτικούς λογαριασμούς αυτής της κατηγορίας εμφανίζονται μόνον 26) σχεδόν σε όλη την Ελλάδα: ολόκληρη την Πελοπόννησο, την Εύβοια, στη Χαλκίδα, την Άμφισσα αλλά και στο Καρπενήσι, στην Άνδρο, στην Τήνο και στη Σύρο. Οι πυκνότερες συναλλαγές εντοπίζονται φυσικά

149. Ήδη από την εποχή της εγκατάστασης στην Κέρκυρα, βλ. στον τόμο αυτόν τη μελέτη της Μ.-Χ. Χατζηϊωάννου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΙΣΤΩΤΙΚΩΝ ΑΝΟΙΧΤΩΝ ΛΟΓ/ΣΜΩΝ (ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΡΧ.)*

Κατηγορίες πιστωτών	1855	1856	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864α	1864β
Ανταποκριτές επαρχιών	3	16	14	12	11	7	11	28	18	21
Αθηναίοι μέτοχοι & συγγενείς ¹	26	34	158	177	210	198	252	312	360	280
από τους οποίους:										
Κ.Δουρούτης	26	20	53	105	161	139	204	260	310	215
Α. Δουρούτης, Μ. Ιατρός & Ι. Σπηλιωτάκης	-	-	75	57	47	58	46	47	50	63
Λογαριασμοί πιστωτών εξωτερικού	105	139	236	224	66	240	150	79	38	85
από τους οποίους										
Αφοί Σουσών	-	118	226	218	38	237	150	10	34	81
ΣΥΝΟΛΟ	135	190	407	413	287	445	413	419	415	386

* Στρογγύλεμα στην πλησιέστερη χιλιάδα.

1. Κ. Δουρούτης, Α. Δουρούτης, Μ. Ιατρός, Ι. Τσάτσος, Δ. Μαυροκορδάτος, Χ. Παραμιθιάτης και Ι. Χατζηπέτρος. Ο μόνος μη μέτοχος που εντάξαμε στην κατηγορία αυτή, επειδή δεν πρέπει να είχε εμπορικές δεσοληψίες με τη Σηρική Εταιρεία, είναι ο Ι. Σπηλιωτάκης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΧΡΕΩΣΤΙΚΩΝ ΑΝΟΙΧΤΩΝ ΛΟΓ/ΣΜΩΝ (ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΡΧ.)*

Κατηγορίες οφειλετών	1855	1856	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864α	1864β
Ανταποκριτές Επαρχιών	5	51	94	150	148	161	110	48	35	51
Αθηναίοι μέτοχοι ¹	51	8	-	8	1	17	12	10	10	1
Χρεώστες εξωτερικού	14	41	90	113	73	11	0,1	1	0,6	0,6
από τους οποίους										
Α. Ροέκ	13	36	70	70	70	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	70	100	184	271	223	189	122	60	47	53

* Στρογγύλεμα στην πλησιέστερη χιλιάδα

1. Ι. Τσάτσος ("Τσάτσος & Γκινάκας" το 1855), Μ. Ιατρός και Α. Δουρούτης.

στην Καλαμάτα, τη Σπάρτη και την Άνδρο, τις κύριες αγορές από όπου η εταιρεία προμηθευόταν κονκούλια, αλλά και στη Σύρο, όπου έστειλε τμήμα της παραγωγής της σε μετάξι. Με δυο λόγια, η Σηριική Εταιρεία έπαιρνε προκαταβολές από τους πελάτες της στη Λυών (ουσιαστικά από τους αδελφούς Σουσιών) και χορηγούσε προκαταβολές στους εσωτερικούς προμηθευτές και πελάτες της.¹⁵⁰

Αν η εταιρεία διέυρνε σημαντικά τις πιστώσεις της προς τους προμηθευτές της, και μάλιστα στη δύσκολη περίοδο 1857–60 (η διόγκωση των χρεωστικών λογαριασμών την περίοδο αυτή μάλλον προδίδει τις δυσκολίες των επαρχιών, μια συνέπεια της κρίσης του 1857–58, παρά τη διέυρνηση των εργασιών της Σηριικής Εταιρείας), ωστόσο φαίνεται πως χειριζόταν με προσοχή τις πιστώσεις αυτές: τα ατομικά χρεωστικά υπόλοιπα είναι συνήθως πολύ μικρά, κάτω των 10.000 δρχ., σπάνια ξεπερνούν τις 20.000, ενώ μόνον ο λογαριασμός του σταθερού προμηθευτή –και παλαιού συνεργάτη του Ιατρού– από το Γύθειο, του Π. Πουλάκου, προσεγγίζει μία φορά (το 1861) τις 50.000 δρχ.

Επιστρέφοντας στην αρχική ανισορροπία που διαπιστώσαμε στους ισολογισμούς της Σηριικής Εταιρείας, το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποίο βαθμό αυτή οφείλεται σε πρωτογενές έλλειμμα, στα αρνητικά δηλαδή αποτελέσματα της ίδιας της παραγωγικής μονάδας. Στον Πίνακα 15 επιχειρείται η ανασυγκρότηση των αποτελεσμάτων αυτών με βασικό οδηγό τα δύο «Αποτελέσματα εργασιών» του 1855 και 1856 που διαθέτουμε.¹⁵¹

Στο σύνολο της δεκαετούς περιόδου, το μεταξουργείο της Αθήνας αποδεσμεύει, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας, περίπου 25.000 δρχ. καθαρά κέρδη. Το ποσό αυτό αντιπροσωπεύει μόλις 8,2% επί του καταβεβλημένου κεφαλαίου (304.000), ή ποσοστό 0,8% τον χρόνο, ποσοστό ελάχιστο, δεδομένου ότι οποιαδήποτε άλλη τοποθέτηση κεφαλαίων θα μπορούσε να αποφέρει τουλάχιστον το δεκαπλάσιο ετησίως. Οι ελλείψεις που ασφαλώς έχουν οι υπολογισμοί μας (θα πρέπει ειδικότερα να μειωθεί το ύψος των ζημιών του 1857/58, αφού δεν περιλαμβάνει τα «άδηλα» έσοδα από την εξαγωγή κονκούλιών) δεν αλλοιώνουν ουσιαστικά το συμπέρασμα αυτό. Πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι στους παραπάνω αριθμούς δεν έχει υπολογιστεί, μετά το 1858, ο μισθός του Α. Δουρουτή (6.000 δρχ. ετησίως σύμφωνα με το καταστατικό),¹⁵² όπως δεν έχουν εξάλλου υπολογιστεί ούτε τα μερίσματα (που δεν δίνονταν). Με άλλα λόγια, το μεταξουργείο της Αθήνας ίσα-ίσα έβγαζε τα έξοδά του, για το σύνολο της περιόδου που μας απασχολεί, και αν δεν εμφανίζει πρωτογενές έλλειμμα στην παραγωγική δραστηριότητά του, πάντως δεν επέτρεψε καμία συσσώρευση (δηλαδή καμία αυτοχρηματοδότηση), πέραν του ασημαντού τακτικού αποθεματικού που επέβαλλε το καταστατικό. Το σύνολο δηλαδή των νέων επενδύσεων πραγματοποιήθηκε με δάνεια κεφάλαια και συνεπώς τα ισολογιστικά ελλείμματα που δείχνουν οι υπολογισμοί μας δεν είναι μακριά από την πραγματικότητα.

Η περιορισμένη, σχεδόν μηδενική, αποδοτικότητα του εργοστασίου οφείλεται ουσιαστικά στο μέγεθός του –με δεδομένη τη σταθερή μείωση της κύριας παραγωγικής δραστηριότητας–, σε δυσλειτουργίες τεχνικής φύσης αλλά και στην κακή διαχείριση. Η μεταξουργική δραστηριότητα απέδωσε αξιοσημείωτα κέρδη μόνο το 1856 και το 1858/59, δύο χρονιές κατά τις οποίες ήταν σχετικά μειωμένη η τιμή των κονκούλιών (Πίνακας 7), ενώ στη συνέχεια η νέα δραστηριότητα, η αλευροβιομηχανία, αν και απέφερε αυξα-

150. Ανάλογες προκαταβολές χορηγούσε ο οίκος Βοιτοχ της Λυών στην ιταλική εταιρεία Scotis, βλ. R. Tolaini, *ό.π.*, σ. 96. Οι τρεις, σταθερά χρεωστικοί, λογαριασμοί Συριανών εμπόρων (αγοραστών του μεταξίου) στους ισολογισμούς της Σηριικής Εταιρείας ήταν των Αποστολόπουλου, Στεργίου και Ρούσου.

151. Πιο συγκεκριμένα, απομονώθηκαν από τους «ισολογισμούς» μετά το 1858 όλοι οι λογαριασμοί που περιλαμβάνονται στα «Αποτελέσματα...» του 1855 και 1856. Οι λογαριασμοί αυτοί είναι όλοι σωρευτικοί μετά το 1858, και φυσικά έχουν γίνει εδώ οι απαραίτητες αφαιρέσεις. Συμπεριλήφθηκαν όμως εδώ και μερικοί άλλοι λογαριασμοί, που βρίσκονται στο ενεργητικό των «ισολογισμών» της εταιρείας, όπως εκείνοι που αφορούν φόρους, τέλη, πυρασφαλιστικά και δικαστικά δικαιώματα κ.λπ..

152. Ο μισθός του Δουρουτή εμφανίζεται σε χωριστό λογαριασμό μόνο τα δύο πρώτα χρόνια (στα «Αποτελέσματα»). Δεν φαίνεται αν στη συνέχεια έχει συνυπολογιστεί (ως χρέος της εταιρείας) στον ανοιχτό λογαριασμό του, ο οποίος έχει πάντοτε πιστωτικό υπόλοιπο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΧΡΗΣΕΩΣ ΣΗΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ, 1855-1864

Λογαριασμοί	1855	1856	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864
A. ΚΑΘΑΡΕΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΙΣ¹									
1. Μεταξουργείου	31	160	[6] ²	110	58	32	10	25	12
2. Ατμομύλου	-	0,2	2	19	83	77	39	72	95
3. Ελαιοτριβείου	-	0,8	-	-	0,1	-	0,7	3,4	1
Σύνολο A (1+2+3)	31	161	[8]	130	141	110	50	100	108
B. ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ									
4. Λειτουργίας και συντήρησης ³	11	29	59	27	57	45	84	54	41
5. Γενικά έξοδα ⁴	5	12	5	4	4	2	11	4	2
6. Μισθός Δουρούτη	6	6	-	-	-	-	-	-	-
7. Εκτακτα	-	-	-	-	26 ⁵	-	-	-	-
B. Σύνολο B (4+5+6+7)	22,5	47	64	31	62	47	95	58	43
Γ. ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΑ ΚΕΡΔΗ/ΖΗΜΙΕΣ									
(A-B)	8,3	115	[-57]	98	63	62	-45	42	66
Δ. ΦΟΡΟΙ, ΤΟΚΟΙ Κ.ΛΠ.									
8. Φόροι, τέλη κ.λπ. ⁶	-	0,5	3	1	6	2	1	3	2
9. Τόκοι	8,5	12	35	12	44	32	66	28	[;] ⁷
10. Απόσβεση δαπανών προηγ. χρήσεως ⁸	-	22							
Δ. ΚΑΘΑΡΑ ΚΕΡΔΗ/ΖΗΜΙΕΣ									
(Γ-Δ)	-0,2	80	[-94]	85	13	29	-113	11	[63]
11. Τακτ. αποθεματ.	-	3	3	3	3	3	3	3	3
12. Μη υπολογισμένες δαπάνες ⁹	16	8,3							
E. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΑΘΑΡΑ ΚΕΡΔΗ ΠΡΟΣ ΔΙΑΘΕΣΗ/ ΖΗΜΙΕΣ ΠΡΟΣ ΑΠΟΣΒΕΣΗ									
	-16	68	[-97]	82	10	26	-116	8	[60]

1. Μεταξουργείο: Από το άθροισμα όλων των λογαριασμών εισπράξεων του παθητικού ("Μετάξια ψιλά", "Μετάξια χονδρά", "Χονδράδες μεταξίων", "Κουκούλια τρύπια", "Κουκούλια παρά Σουσών", "Αναπνησιμός μεταξίων") έχουν αφαιρεθεί όλοι οι λογαριασμοί παραγωγικών δαπανών του ενεργητικού, όσοι μπορούν με σαφήνεια να αποδοθούν στο μεταξουργείο: "Πρόβλεψις κουκουλιών του [το έτος της σοδειάς που αφορά τον κάθε παραγωγικό κύκλο]", "Διαλογή κουκουλιών", "Ημερομίσθια αναπνησιωτών", "Ξύλου πρόβλεψις" και "Έξοδα μεταξουργείου".

Ατμόμυλος: οι λογαριασμοί του παθητικού "Πώλησις αλεύρων" (από το 1860 "Κέρδη ατμομύλου") και "Αλεστικά".

Ελαιοτριβείο: οι λογαριασμοί του παθητικού: "Ελαίων πώλησις" ή "Αποτελέσματα εργασιών ελαιοτριβείου".

2. Οι αριθμοί του 1857/58 είναι ιδιαίτερα αμφίβολοι γιατί στις δαπάνες για κουκούλια υπολογίστηκε μόνο το ποσό που σύμφωνα με τους δικούς μας υπολογισμούς (βλ. κεφ. περί παραγωγής) αναλώθηκε για την παραγωγή, και φυσικά δεν έχουν προστεθεί στις εισπράξεις οι άγνωστές μας έτσι κι αλλιώς εισπράξεις από την εξαγωγή κουκουλιών.

3. Όλοι οι λογαριασμοί του ενεργητικού που αφορούν μισθούς ("Μισθοί εργατών και υπαλλήλων", που από

το 1859 αντικαθίσταται από δύο χωριστούς λογ/σμούς: “Προσωπικόν μεταξουργείου” και “Προσωπικόν καταστήματος”) καθώς και ο λογ/σμός “Έξοδα και μισθοί Γάλλων δια το μεταξουργείον”, που βαρύνει κυρίως τα έτη 1855–58. Ακόμη, οι λογ/σμοί “Ξυλουργείον”, “Σιδηρουργείον”, “Έξοδα συντηρήσεως του καταστήματος” και “Έξοδα ατμομηχανής”.

4. Οι λογ/σμοί (πάντοτε του ενεργητικού) “Διάφορα έξοδα καταστήματος” και “Έξοδα γραφείου”, οι λογ/σμοί εξόδων μεταφοράς (“Έξοδα αποστολής μεταξίων”, “... χονδράδων” κ.λπ., και ενουκίων (“Ενοίκιον αποθήκης εις Σπάρτην”, “... εις Πειραιά”).

5. Ο λογ/σμός του παθητικού “Δίκη Κόκκαλη” (καθυστερούμενες οφειλές προς απόσβεση).

6. Οι λογ/σμοί του ενεργητικού “Φόρος Νοσοκομείου Αθηνών”, “Δημοτικός φόρος Αθηνών”, “Τελωνείον Πειραιώς”, “Πυρασφαλιστικά δικαιώματα”, “Δικαστικά τέλη” κ.λπ.

7. Ανωμαλία στην κίνηση του λογαριασμού του έτους 1864.

8. Ένα μέρος των δαπανών που δεν είχαν συμπεριληφθεί στα «Αποτελέσματα» του 1855, αποσβέστηκαν το 1856. Επίσης, αποσβέστηκε ένα μέρος των «εξόδων εγκατάστασης» και του λογαριασμού «Περιβάλλον Μεταξουργείου».

9. Πρόκειται για τους λογαριασμούς δαπανών που δεν έχουν συμπεριληφθεί στα «Αποτελέσματα» αλλά στο ενεργητικό του ισολογισμού, βλ. σημ. 147.

νόμμενα έσοδα, δεν έλυσε το πρόβλημα της υπολειτουργίας του μεταξουργείου, αφού οι εισπράξεις του ατμομύλου σε μεγάλο βαθμό απορροφήθηκαν από τις δαπάνες λειτουργίας και τα γενικά έξοδα. Στις δαπάνες αυτές περιλαμβάνονται οι μισθοί του μόνιμου προσωπικού και των άλλων εργαζομένων (εκτός αναπηνιστριών), μόνιμων ή έκτακτων (το σχετικό ποσό κυμαίνεται από 18 ως 30.000 δρχ. ετησίως)· η επιχείρηση απασχολούσε δηλαδή τουλάχιστον 10 μόνιμους υπαλλήλους (λογιστήριο, φύλαξη, επιστασία, θερμαστές κ.λπ.) και συνολικά, μαζί με τους έκτακτους, περίπου 12-15 άτομα (φορτωτές, χτίστες και άλλοι έκτακτοι εργάτες). Το σύνολο των δαπανών λειτουργίας και συντήρησης φτάνει ορισμένες χρονιές σε υπέρογκα ύψη, όπως το 1861/62 (84.000 δρχ. περίπου): εμφανίζονται τότε ιδιαίτερα αυξημένα τα «έξοδα ατμοκινήτου μηχανής» (36.500 δρχ. το 1861/62), τα έξοδα του ξυλουργείου, του σιδηρουργείου και της συντήρησης· χωρίς να είμαστε σίγουροι για την «ειλικρίνεια» των λογαριασμών αυτών, είναι βέβαιο ότι προδίδουν τεχνικά προβλήματα και δαπανηρές εργασίες επισκευών.

Τέλος, οι ανωμαλίες της διαχείρισης αποκαλύπτονται ανάγλυφα στα πρώτα δύο χρόνια, χάρη στα «Αποτελέσματα εργασιών». Όπως φαίνεται στον Πίνακα 15, τα «Αποτελέσματα» δεν περιλαμβάνουν το σύνολο των πραγματικών δαπανών του κάθε έτους, παραπέμποντας –και όχι πάντοτε με σαφήνεια– ένα μέρος τους προς απόσβεση στο επόμενο έτος. Έτσι τα «Αποτελέσματα του 1856» για παράδειγμα εμφανίζουν καθαρά κέρδη προς διάθεση περίπου 80.000 δρχ., ενώ στην πραγματικότητα τα κέρδη ήταν μόνο 68.000 δρχ. Γίνεται και πάλι φανερό ότι ο Δουρούτης δεν είχε σαφή εικόνα για το ποιο ήταν το πραγματικό, συνολικό κόστος λειτουργίας του εργοστασίου. Επιπλέον, τα κέρδη του 1856 ουσιαστικά εξανεμίστηκαν. Είτε γιατί ο ίδιος επιθυμούσε να πείσει για την αποδοτικότητα της επιχείρησης είτε γιατί πείστηκε από τους μετόχους, ο Δουρούτης μοίρασε εκείνο τον χρόνο 63.840 δρχ. σε μερίσματα (210 δρχ. ανά μετοχή, για τα δύο χρόνια, δηλαδή 10,5% τον χρόνο), κράτησε άλλες 4.560 δρχ. για τον εαυτό του ως πρόσθετη αμοιβή 6% επί των καθαρών κερδών, και άφησε μόνον 7.600 δρχ. ως έκτακτο απόθεμα (ήταν άλλωστε η μόνη χρονιά που έμεινε τέτοιο απόθεμα). Δεν είναι λοιπόν περιεργό που ο λογαριασμός του ταμείου εμφανίζει τη χρονιά εκείνη μηδενικό υπόλοιπο (βλ. Πίνακα 10). Βεβαίως στη

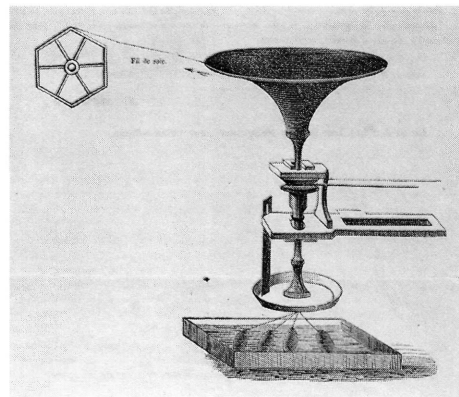
συνέχεια, μετά το μικρό μάθημα του 1857/58, η εταιρεία δεν ξαναμοίρασε μέρισμα· όπως φαίνεται άλλωστε στον Πίνακα 15, τα κέρδη ορισμένων ετών απλώς αποσβένουν τις ζημιές των υπολοίπων. Αλλά στερήθηκε μια σοβαρή δυνατότητα αυτοχρηματοδότησης και η σταθερή πλέον πρακτική της να εργάζεται, να επενδύει μάλιστα, με δάνεια κεφάλαια επιβάρυνε σημαντικά τη διαχείριση με τόκους οι οποίοι απορροφούσαν μονίμως πάνω από το 50% των ακαθάριστων κερδών.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της στρατηγικής της επιχείρησης: το γεγονός δηλαδή ότι προεξοφλήθηκαν τα οφέλη της νέας επένδυσης, χωρίς μάλιστα να έχει σωστά υπολογιστεί, όπως είδαμε, το πραγματικό κόστος της. Στην ήδη πολυδάπανη εγκατάσταση προστέθηκε μια δαπανηρή επένδυση που δεν αντιστάθμιζε τα ελλείμματα: πρόκειται για μια επιχειρηματική στρατηγική τολμηρή μεν και αρκετά διορατική, αλλά που δεν συνοδευόταν από την αναγκαία διαχειριστική σωφροσύνη ή «νοικοκυροσύνη». Το δείγμα γραφής της Σηρικής Εταιρείας δεν ήταν ιδιαιτέρως ελκυστικό· η διάλυσή της ήταν αναπόφευκτη.

Η αύξηση του κεφαλαίου που δεν έγινε: το τέλος της Σηρικής Εταιρείας

Η αύξηση του κεφαλαίου απασχόλησε όλες τις γενικές συνελεύσεις των μετόχων της Σηρικής Εταιρείας από τον Αύγουστο του 1857 και έπειτα, χωρίς όμως να πραγματοποιηθεί ποτέ. Οι σχετικές συζητήσεις και αποφάσεις μαρτυρούν ότι οι διαχειριστικές αδυναμίες και οι ασαφείς ιδέες για τις ανάγκες μιας βιομηχανικής επιχείρησης δεν ήταν αποκλειστικότητα του υπεύθυνου διαχειριστή, του Αθανάσιου Δουρούτη, όπως και ότι οι σχέσεις των περισσότερων ετερόρρυθμων μετόχων με την επιχείρηση αυτή ήταν τουλάχιστον αμφιθυμικές.

Στην πρώτη συνέλευση, της 24ης Ιουνίου 1855, που αποφάσισε την οικοδόμηση του αλευρομύλου, ο Δουρούτης, αισιόδοξος ακόμη για το μέλλον της επιχείρησης, δεν πρότεινε ανάλογη αύξηση κεφαλαίου. Αλλά η απόφαση της συνέλευσης εκείνης σχετικά με τον τρόπο χρηματοδότησης και το καθεστώς της νέας επένδυσης περιέχει τόσες ασάφειες ώστε δημιουργούνται ερωτηματικά κατά πόσον οι μέτοχοι είχαν επίγνωση του είδους των σχέσεων τους με την εταιρεία. Αποφασίστηκε συγκεκριμένα «να προκαταβληθώσι παρά της Εταιρείας» τα έξοδα για την ίδρυση του ατμομύλου, «να κρατηθή ξεχωριστή μερίς και ακριβής σημείωσις» των εξόδων αυτών και, κατά τη λήξη της εταιρείας, δηλαδή σε δέκα χρόνια, «να υποχρεούνται [οι μέτοχοι] να πληρώσωσι εις την εταιρείαν τα έξοδα ταύτα [...] και να λαμβάνωσι ούτω [...] την ιδιοκτησίαν» του ατμομύλου.¹⁵³ Με ποιά χρήματα θα «προκατέβαλλε» τα έξοδα η εταιρεία; Από τα διαθέσιμά της και/ή τα κέρδη της, δηλαδή από χρήματα των μετόχων; Μα τότε, γιατί θα πλήρωναν οι μέτοχοι κατά τη λήξη; Ή μήπως από δάνεια κεφάλαια;¹⁵⁴ Αλλά ποιός θα χορηγούσε το δάνειο, πώς θα αποπληρωνόταν, και ποιά θα ήταν η τύχη των καθαρών κερδών (μετά την αφαίρεση των τόκων); Καμμία διευκρίνηση δεν υπάρχει στα σχετικά πρακτικά. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι, ενώ κρατήθηκε πράγματι «ακριβής σημείωσις» για τις δαπάνες της νέας επένδυσης, δεν φαίνεται να έγινε κάτι τέτοιο ούτε για την πηγή των χρημάτων ούτε για τον τρόπο εξυπηρέτησης των σχετικών δανείων. Στην πραγματικότητα, όπως είδαμε, η νέα επένδυση πραγματο-

11. Σχέδιο λεκάνης αναπήνισης με τα εξαρτήματά της και την ανέμη. Υπομνηματισμός στα γαλλικά, χωρίς άλλη ένδειξη (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 12Χ22 εκατοστά).

153. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 24.6.1856.

154. Η απόφαση αφήνει να εννοηθεί κάτι τέτοιο, ορίζοντας ότι «αντί των τόκων των προκαταβληθεισών [η εταιρεία] θέλει απολαμβάνει τους καρπούς των εργασιών τούτων καθ' όλην την διάρκειαν αυτής», μια διατύπωση όμως εξίσου ασαφής.

ποιήθηκε με δάνεια κεφάλαια ποικίλης προέλευσης, βραχυπρόθεσμα κυρίως, ανάμεσα στα οποία και δάνεια των μετόχων· αυτά τα τελευταία αποπληρώθηκαν το 1860 με αύξηση του δανεισμού από την ΕΤΕ. Εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι ήδη από την πρώτη αυτή απόφαση των μετόχων είναι εμφανείς οι πρωτότυπες, ομολογουμένως, παρεμβάσεις στον θεσμό της ετερόρρυθμης εταιρείας.¹⁵⁵

Δύο χρόνια αργότερα, οι προοπτικές της επιχείρησης είχαν εντελώς ανατραπεί, και ο Δουρούτης εμφανίστηκε στη συνέλευση της 8ης Αυγούστου 1857 δηλώνοντας ότι «καθίσταται απολύτως αναγκαίον να εκδοθώσι νέα μετοχαί», με το δικαιολογητικό ότι δαπανήθηκαν περίπου 120.000 δρχ. για τον ατμόμυλο «και επομένως ηλαττώθη επαισθητώς το εν χρήμασι κεφάλαιον της Εταιρείας».¹⁵⁶ Η πρόταση έγινε δεκτή από όλους τους παρόντες,¹⁵⁷ χωρίς όμως να προσδιοριστούν τα καθέκαστα της έκδοσης των νέων μετοχών· αποφασίστηκε μόνον ότι το ποσό τους «θέλει είσθαι ίσον τη κατ'ακριβείαν υπολογισθησομένη υλική δαπάνη [...] μέχρι της εντελούς καταρτίσεως [του μύλου]» και δόθηκε προθεσμία ως τις 30 Σεπτεμβρίου στους κατόχους των μετοχών της ιδιοκτησίας να δηλώσουν ότι δεσμεύονταν να αγοράσουν τις νέες μετοχές.

Πέρασαν όμως δύο χρόνια απραξίας, αφού καθυστερούσε, όπως είδαμε, η «εντελής κατάρτισις» του ατμομύλου. Ύστερα από ένα άτυπο «συμβούλιο» των Αθηναίων μετόχων τον Απρίλιο του 1859,¹⁵⁸ το οποίο ανανέωσε την απόφαση και προσδιόρισε το ύψος της έκδοσης σε 696 μετοχές ονομαστικής αξίας 1.000 δρχ., και ύστερα από ένα άπρακτο ταξίδι του Δουρούτη στη Γαλλία, η γενική συνέλευση της 31 Ιουλίου 1859 συζητούσε και πάλι το θέμα. Και ενώ είχε διαμορφωθεί ομοφωνία ως προς την ονομαστική αξία (1.000 δρχ.) και τον χαρακτήρα των νέων μετοχών (θα ήταν ονομαστικές και ισότιμες με τις μετοχές της ιδιοκτησίας), το θέμα «σκάλωσε» στον προσδιορισμό της πραγματικής αξίας τους· ο Παύλος Καλλιγιάς συγκεκριμένα, ο οποίος εκπροσωπούσε τον Α. Ροέκ, δήλωσε ότι «δεν δύναται να εκφρασθή πριν ιδή τον ισολογισμόν της εταιρείας...», με αποτέλεσμα να αναβληθεί και πάλι η οριστική απόφαση έως ότου παρουσιαστεί στους μετόχους ο ισολογισμός του έτους (της 30ής Ιουνίου).

Η μικρή αυτή λεπτομέρεια, ποιά θα ήταν δηλαδή η πραγματική αξία των νέων μετοχών, αναδείχτηκε σε κομβικό πρόβλημα που τελικά ανέτρεψε τα σχέδια περί έκδοσης μετοχών με τους κλασικούς όρους της κεφαλαιαγοράς. Και τούτο διότι μοιραία έφερε στην επιφάνεια την πραγματική κατάσταση της εταιρείας. Ισολογισμός δεν εμφανίστηκε, παρά μόνον ίσως σε έναν ακόμη πιο περιορισμένο κύκλο μετόχων (Κ. Δουρούτη, Α. Παπαδάκη και Ι. Τσάτσο), οι οποίοι πραγματοποίησαν, μαζί με τον Α. Δουρούτη, νέο άτυπο συμβούλιο τον Οκτώβριο του 1859 και, «ωρίμως σκεφθέντες», κατέληξαν ότι «η έκδοσις νέων μετοχών κατά τα προαποφασισθέντα δεν ήθελεν φέρει ουδέν αποτέλεσμα, καθότι ήθελεν είσθαι αδύνατον ως εκ των ζημιών, τας οποίας υπέστη η Εταιρεία, να πωληθώσιν αι νέα μετοχαί εις τρίτους...».¹⁵⁹ Συνεπώς δεν έμενε άλλη λύση παρά να καλύψουν οι ίδιοι οι μέτοχοι την αναγκαία αύξηση του κεφαλαίου.

Από εκείνη τη στιγμή ως τις αρχές του 1862,¹⁶⁰ ο Δουρούτης συγκάλεσε τέσσερις ακόμα γενικές συνελεύσεις και έκανε άλλα δύο ταξίδια στη Γαλλία, στην προσπάθειά του να πείσει όλους τους μετόχους να συμβάλουν στην αύξηση του κεφαλαίου. Δεν φαίνεται να συνειδητοποιούσε, παρά την κλίση του προς τα νομικά ζητήματα, ότι δεν είχε καμία δυνατότητα

155. Όπως είναι γνωστό, στις εταιρείες αυτές ο διαχειριστής, μόνος υπεύθυνος με το σύνολο της περιουσίας του, είναι απολύτως ελεύθερος να διαχειρίζεται τα κεφάλαια της εταιρείας όπως νομίζει, να δανείζεται στο όνομά της κ.λπ., αρκεί να δίνει λογαριασμό στους μετόχους και φυσικά να εξασφαλίζει κέρδη· αυτό το τελευταίο είναι το μόνο που ενδιαφέρει τους μετόχους, οι οποίοι ευθύνονται μόνο κατά το ύψος της συμμετοχής τους. Η παραπάνω απόφαση εγκαινιάζε έναν όντως πρωτότυπο συνδυασμό ατομικής, ουσιαστικά, και εταιρικής επιχείρησης, μια επιχείρηση εντός της επιχείρησης κατά κάποιο τρόπο, την οποία μάλιστα οι μέτοχοι δεσμεύονταν να αγοράσουν εκ των υστέρων...

156. Αρχείο Χ. Ζιούλα, Πρακτικά Συνέλευσης 8.8.1857. Ίσως είναι περιττό να επισημανθεί ότι με τη διατύπωση αυτή ομολογείται ουσιαστικά ότι οι επενδύσεις έγιναν με τα κεφάλαια των μετόχων...

157. Στη συνέλευση αυτή αντιπροσωπευόταν το σύνολο σχεδόν των μετόχων, ανάμεσα στους οποίους ο Ροέκ και οι άλλοι Γάλλοι μέτοχοι, βλ. Πίνακα 1.

158. Παρόντες οι: αδελφοί Δουρούτη, Μ. Ιατρός, Α. Παπαδάκης, Ι. Τσάτσος και Δ. Μαυροκορδάτος. Η σχετική μαρτυρία στα Πρακτικά της Συνέλευσης της 21.1.1862.

159. Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

160. Το τελευταίο σχετικό τεκμήριο που διασώζεται είναι τα Πρακτικά της Συνέλευσης της 21.1.1862, ενώ όπως είπαμε (βλ. σημ. 22), όλα τα πρακτικά κατατέθηκαν στη συνέχεια στο Πρωτοδικείο, δεν γνωρίζουμε όμως πώς χρησιμοποιήθηκαν.

τα να τους εξαναγκάσει. Εμφάνισε αλλεπάλληλα σχέδια, πρώτα με την απειλή ότι «οι μέτοχοι πρέπει να παραδεχθώσι το προκείμενον σχέδιον [...] άλλως να διαλυθή η Εταιρεία» (συνέλευση 24.1.1860), ύστερα με την υπόδειξη να «κινηθή αγωγή» εναντίον των μετόχων που δεν το παραδέχονταν (συνέλευση 29.4.1861) και τέλος, αφού έκρινε ότι η αγωγή «χρηίζει χρόνου πολλού μη συμβιβαζομένου με τας ανάγκας της εταιρείας»,¹⁶¹ με την πρόταση «να καταβάλη η Εταιρεία [το μερίδιο των μετόχων που δεν παραδέχονταν το σχέδιο] δια λογαριασμόν των και να υπολογίση τον νόμιμον τόκον» (!) (συνέλευση 15.5.1861). Φυσικά, όταν κοινοποιήθηκε η τελευταία αυτή απόφαση στους Γάλλους μετόχους, εκείνοι δεν της αναγνώρισαν καμμία νομιμότητα.¹⁶² Στο μεταξύ, το προτεινόμενο προς κάλυψη ποσό είχε μειωθεί από τις 696.000 δρχ. («συμβούλιο» Απριλίου 1859), στις 304.000 (συμβούλιο Οκτωβρίου 1859) για να καταλήξει στις 270.000 δρχ., όσο υπολογίζονταν τελικά τα έξοδα των νέων επενδύσεων (συνέλευση 29.4.1861).

Αλλά όσο πιο πιεστικός εμφανιζόταν ο Δουρούτης, τόσο πιο διστακτικοί γίνονταν οι μέτοχοι. Η εντύπωση που σχηματίζεται από τα πρακτικά των συνελεύσεων είναι ότι οι συνεχείς αναβολές και αναστολές οφείλονταν σε κάποιο είδος ψυχολογίας της ομάδας, έναν σιωπηρό και κοινά αποδεκτό όρο του τύπου «ή όλοι ή κανένας». Σε όλες τις γνωστές μας συνελεύσεις πράγματι, οι προτάσεις του Δουρούτη εξασφάλιζαν καταρχήν τη συμφωνία της μεγάλης πλειοψηφίας των μετόχων. Άλλωστε ορισμένοι από τους βασικούς μετόχους (Τσάτσος, Παππαδάκης), είχαν ήδη καταβάλει τα χρήματα που τους ζητούνταν με τη μορφή των πιστώσεων ανοιχτού λογαριασμού στην εταιρεία.¹⁶³ Ο Κωνσταντίνος Δουρούτης από την άλλη μεριά χειριζόταν εν λευκώ τις 18 μετοχές που εκπροσωπούσε. Έτσι στην κρίσιμη συνέλευση της 21.1.1860, η πρόταση περί υποχρεωτικής αύξησης του κεφαλαίου (κατά 304.000 δρχ.) συγκέντρωσε τη συναίνεση 227 μετοχών από το σύνολο των εκπροσωπούμενων 265. Ωστόσο κατά παράδοξο τρόπο, η συνέλευση εκείνη έκρινε τελικά ότι «και ο αριθμός ούτος δεν αρκεί προς πραγματοποιήσιν του σχεδίου».

Η όλοι, ή κανένας: σωστότερα, ή μαζί με τους Γάλλους ή καθόλου. Οι 38 μετοχές που μειοψήφισαν στη συνέλευση εκείνη αντιστοιχούσαν σε μέρος της γαλλικής συμμετοχής, και φαίνεται πράγματι ότι η αρνητική στάση των Γάλλων υπήρξε ο καταλυτικός παράγοντας που παρέλυε τη δυναμική της ομάδας. Ο Λ. Ροέκ, σε ρήξη με την εταιρεία, αλλά και ο Α. Τιεμπώ¹⁶⁴ αγωνούνταν τη συμμετοχή τους στην αύξηση του κεφαλαίου. Περισσότερο ακόμη φαίνεται πως μετρούσε η επιφυλακτικότητα των αδελφών Souchon, που είχαν 33 ανώνυμες μετοχές στα χέρια τους και ήταν οι βασικότεροι πιστωτές εξωτερικού της εταιρείας. Οι Σουσαν πρόφανώς εγνώριζαν τη δυσχερή οικονομική θέση της επιχείρησης και ήταν εκείνοι που επέμεναν περισσότερο να δούν τους ισολογισμούς της. Στο τελευταίο ταξίδι του στη Γαλλία, που έγινε τον Μάιο 1860 ύστερα από εντολή της συνέλευσης της 13ης Μαρτίου, ως ύστατη προσπάθεια για να αποφευχθεί η διάλυση της εταιρείας, ο Δουρούτης επέδειξε τελικά τον ισολογισμό της 30.6.1859 σε όλους τους Γάλλους μετόχους, αλλά χωρίς να εξασφαλίσει τη συναίνεσή τους.¹⁶⁵

Ένα σημείο στο οποίο επικεντρώθηκε η διαφωνία των Γάλλων μετόχων αποκαλύπτει σημαντικές αποκλίσεις στις αντιλήψεις των δύο πλευρών. Βασικό στοιχείο των προτάσεων του Δουρούτη από τον Οκτώβριο του 1859 και έπειτα, ήταν η εξομοίωση όλων των μετοχών με τις αρχικές «της ιδιοκτησίας», πράγμα που σήμαινε εξασφάλιση δικαιωμάτων στο ακί-

161. Πρακτικά Συνέλευσης 21.1.1862.

162. Στο ίδιο, όπου παρατίθεται απαντητική επιστολή των Λ. Ροέκ και Α. Τιεμπώ.

163. Δεδομένη θεωρείτο επίσης η συναίνεση του Μανροκοράτου, ο οποίος δεν παρίστατο στις συνελεύσεις από τον Ιανουάριο του 1860 και έπειτα, αλλά όταν ο εκπρόσωπός του Γ. Ζωχλιός δήλωνε ότι δεν είχε σχετική εξουσιοδότηση από τον εντολέα του, ο Α. Δουρούτης έσπειρε να δηλώσει ότι αναλάμβανε στο όνομά του το μερίδιο του Μανροκοράτου (βλ. Πρακτικά Συνελεύσεων 24.1.1860 και 21.1.1862).

164. Ο Τιεμπώ είχε αγοράσει τις μισές ονομαστικές μετοχές του Ροέκ.

165. Φαίνεται μάλλον ότι στη συνάντηση αυτή οι Σουσαν, οι οποίοι στο προηγούμενο ταξίδι του Δουρούτη είχαν δεχτεί να πάρουν μόνο 17 νέες μετοχές, υπαναχώρησαν και στο σημείο αυτό.

νητο και υποχρεωτική αποθεματοποίηση του 2% ετησίως για όλες τις μετοχές. Το στοιχείο αυτό ήταν πιθανότατα το δέλεαρ που εξασφάλιζε την καταρχήν συναίνεση των Ελλήνων μετόχων, και ιδίως του σημαντικότερου από αυτούς, του Α. Παππαδάκη, αλλά δεν φαίνεται να συγκινούσε ιδιαίτερα του αδελφούς Σουσών. Οι τελευταίοι ενδιαφέρονταν προφανώς περισσότερο για την αποδοτικότητα της επιχείρησης και με το επιχείρημα ότι οι ζημιές του ατμομύλου δεν έπρεπε να επιβαρύνουν όλες τις μετοχές, αλλά μόνον τις ονομαστικές, ουσιαστικά δεν δέχονταν την εξομοίωση, ενώ στην τελευταία συνάντησή τους με τον Δουρούτη ζήτησαν να συνταχθεί νέο καταστατικό πριν από οποιαδήποτε ενέργεια, προφανώς για να μπει κάποια τάξη στη χαοτική κατάσταση που είχαν δημιουργήσει οι πρωτότυπες ερμηνείες των θεσμών από ελληνικής πλευράς.

Η άρνηση των Γάλλων πρέπει να επηρέαζε και τον ίδιο τον Δουρούτη, που δεν πρότεινε ποτέ να προχωρήσουν οι Έλληνες μέτοχοι έστω και χωρίς τη συμμετοχή των πρώτων, και μάλιστα δέχτηκε κατ' επανάληψη να πάρει στο όνομά του τις νέες μετοχές που αναλογούσαν στους Σουσών, ελπίζοντας ίσως ότι κάποτε θα τους έπειθε. Επηρέαζε ακόμη περισσότερο τους άλλους μετόχους: στην τελευταία γνωστή μας συνέλευση (21.1.1862), οι Ι. Τσάτσος και Α. Παππαδάκης συντάχθηκαν ανοιχτά με το αίτημα των αδελφών Σουσών, ζητώντας προκαταβολικά νέο καταστατικό. Έτσι στη συνέλευση εκείνη, η τελική πρόταση του Δουρούτη, δηλαδή να καταβάλουν υποχρεωτικά όλοι οι μέτοχοι τα έξοδα του ατμομύλου (270.000 δρχ. ή περίπου 890 δρχ. ανά μετοχή), με την αόριστη απειλή δικαστικών διώξεων εναντίον εκείνων που δεν θα συμφωνούσαν, συγκέντρωσε μόνον 177 ψήφους.

Τι μεσολάβησε στο διάστημα από τη συνέλευση του Ιανουαρίου 1862 ως την απόφαση για τη διάλυση της εταιρείας δεν γνωρίζουμε. Πάντως το 1865 η Σηριική Εταιρεία τελούσε πλέον υπό διάλυση (είχε άλλωστε παρέλθει η δεκαετία από την ίδρυσή της) και είχαν οριστεί ως εκκαθαριστές της οι Α. Δουρούτης και Ι. Τσάτσος.¹⁶⁶ Την ίδια εποχή περίπου, προφανώς σε μια προσπάθεια να διατηρήσει η οικογένεια Δουρούτη τον έλεγχο της εγκατάστασης, ο Κωνσταντίνος Δουρούτης προσέφυγε στα δικαστήρια για το «οφειλόμενον [προς αυτόν] χρέος [της εταιρείας] εκ δραχμών 215.069,61 και τους τόκους αυτών από 31 Δεκεμβρίου 1864». Με την απόφαση αρ. 516 της 12ης Ιουνίου 1865 του Πρωτοδικείου Αθηνών έγινε αναγκαστική κατάσχεση του εργοστασίου και διατάχθηκε πλειστηριασμός, ο οποίος ορίστηκε καταρχήν για τις 19 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, σύμφωνα τουλάχιστον με την πρώτη σχετική δηλοποίηση που δημοσιεύτηκε στις 7 Αυγούστου. Ο ίδιος ο Κ. Δουρούτης πρόσφερε ως πρώτη τιμή 280.000 δρχ. για το μεταξουργείο και 40.000 δρχ. για το περιβόλι, ενώ τα δύο ακίνητα είχαν εκτιμηθεί σε 550.000 και 40.000 δρχ. αντιστοίχως.

Δεν κατόρθωσα να εντοπίσω ίχνη της εκτέλεσης αυτού του πλειστηριασμού. Είναι πιθανό να αναβλήθηκε, γιατί την εποχή εκείνη εκκρεμούσαν δύο δίκες μεταξύ της Σηριικής Εταιρείας και των Γ. Σαρρή και Χρ. Σίγγελ, που διεκδικούσε μέρος του ακινήτου. Πάντως με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η ιδιοκτησία του ακινήτου περιήλθε τελικά στην οικογένεια Δουρούτη.

Από τη Σηριική Εταιρεία στην «Αθανάσιος Δουρούτης & Σία»

Μετά τη διάλυση της Σηριικής Εταιρείας η επιχείρηση συνέχισε τις εργασίες της για δέκα ακόμη χρόνια με την επωνυμία «Αθανάσιος Δουρούτης & Σία»,

¹⁶⁶ Όλες οι πληροφορίες που ακολουθούν από τη Δηλοποίηση πλειστηριασμού του 1865.

δηλαδή ως μια απλή ομόρρυθμη εταιρεία, η οποία δεν έχει αφήσει δυστυχώς κανένα ίχνος. Δεν είναι επίσης γνωστό αν και πώς αποζημιώθηκαν οι υπόλοιποι μέτοχοι, ούτε αν κάποιος από αυτούς συμμετείχε στο νέο σχήμα.¹⁶⁷

Η οικογενειακή επιχείρηση προχώρησε σε αναδιάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και αναπροσαρμογή της εγκατάστασης. Μείωσε περίπου στο μισό το δυναμικό του μεταξουργείου, διπλασίασε το δυναμικό του ελαιουργείου και δημιούργησε το αρτοποιείο. Οι εργασίες αυτές συνοδεύτηκαν από την ανανέωση και αναδιάρθρωση του μηχανικού εξοπλισμού. Το 1869 αγοράστηκε νέα ατμομηχανή για το μεταξουργείο, μικρότερης ιπποδύναμης αλλά τελειότερου και οικονομικότερου συστήματος (με μεταβλητή εκτόνωση –*détente variable*), ενώ τροποποιήθηκε και η ατμομηχανή του αλευρομύλου. Η παλαιά μηχανή του μεταξουργείου, επίσης τροποποιημένη, τοποθετήθηκε στο ελαιοτριβείο, ενώ προστέθηκε το «ιππάριο» στο πηγάδι της νότιας πλευράς, που εξυπηρετούσε και το σιδηρουργείο. Όλες αυτές οι αλλαγές μαρτυρούν την προσπάθεια να εξοικονομηθούν οι δαπάνες σε καύσιμα και οι απώλειες ενέργειας που προκαλούσαν οι παλαιές μηχανές και η μεταφορά ενέργειας.¹⁶⁸

Αν η μετατροπή της επιχείρησης από εταιρική σε οικογενειακή μορφή συμβάδισε με τη συρρίκνωσή της, ο Δουρούτης δεν φαίνεται να εγκατέλειψε τα μεγαλόπνοα σχέδια για την αναβίωση μιας μεγάλης βιομηχανικής μονάδας. Στα χρόνια 1873-1874 αποπειράθηκε να συστήσει νέα, ανώνυμη αυτή τη φορά, εταιρεία, μια πρόταση για την οποία ζήτησε το 1876 και τη βοήθεια του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Μάρκου Ρενιέρη.¹⁶⁹

Αλλά την εποχή εκείνη, η ανταγωνιστική προς τη βιομηχανία τάση αξιοποίησης του μεγάλου ακινήτου είχε κιάλας επικρατήσει. Τα ενδεχόμενα κέρδη του ατμομύλου και του ελαιοτριβείου, δύο παραδοσιακών βιομηχανιών που βρισκόνταν πλέον στα περισσότερα ελληνικά λιμάνια και είχαν δεδομένα περιθώρια και πρότυπα λειτουργίας, δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τις υψηλές αξίες της αστικής γης. Το 1875, ένα μέρος του εργοστασίου αξιοποιόταν ήδη ως αστικό ακίνητο μέσω ενοικίασης.¹⁷⁰ Λίγο αργότερα το εργοστάσιο διέκοψε τη λειτουργία του· η οριστική απόσυρση της οικογένειας Δουρούτη από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις ίσως θα πρέπει να συνδεθεί με τον θάνατο του μεγάλου αδελφού, του Κωνσταντίνου (1878).

Αντί συμπερασμάτων: τα όρια της επιχειρηματικής πράξης

Παρά την τελική αποτυχία του, το μεταξουργείο της Αθήνας λειτούργησε επί είκοσι χρόνια. Περιθωριακό για την πρωτεύουσα, και ως προς τον χώρο και ως προς την οικονομία της πόλης, υπήρξε ασφαλώς εργαστήριο νέων εμπειριών και φορέας αλλαγής. Ήταν μια από εκείνες τις πρόδρομες απόπειρες που δοκιμάζουν, ψηλαφητά, τις νέες μορφές οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας. Η αποτυχία του εξάλλου δεν πρέπει να θεωρηθεί ελληνική ιδιοτυπία· υπήρξε παντού υψηλή η θνησιμότητα των επιχειρήσεων στα πρώτα βήματα της βιομηχανίας.

Η «ατυχία» του μεταξουργείου ήταν ότι ιδρύθηκε στο τέλος της περιόδου που εκ των υστέρων χαρακτηρίστηκε «χρυσή εποχή» του μεταξουργικού τομέα (1820-1850)¹⁷¹ και κατά την οποία η ραγδαία αύξηση της ζήτησης μεταξωτών, στην Ευρώπη και την Αμερική, έδωσε τεράστια ώθηση στην ανάπτυξη του κλάδου, ιδιαίτερα στη Μεσόγειο. Δύο τάσεις, που κυριαρχού-

167. Πολλά χρόνια αργότερα, κατά τον θάνατο του Αθανάσιου Δουρούτη (1901), υπήρχαν ακόμη εκκρεμότητες με γαλλικές τράπεζες, οι οποίες ήταν ενδεχομένως απόηχος των λογαριασμών με τους Γάλλους μετόχους. Σύμφωνα με σημείωμα του Χρ. Ζιούλα με ημερομηνία 7.1.1993, ο Δουρούτης «κατέλιπεν εκκρεμείς λογαριασμούς και δίκας [...] μετά της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και Γάλλων τινών τραπεζιτών [...] [αλλά] επλήρωσε σχεδόν [...] όλους τους δανειστές του πλην των γάλλων τραπεζιτών των οποίων αι απαιτήσεις εν πολλοίς ημφοβητούντο. Ούτοι έλαβον το [...] οφειλόμενον από τα τέκνα του οφειλέτου κατόπιν μετακαλήτων αποφάσεων των Ελληνικών δικαστηρίων».

168. Ας σημειωθεί ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα η τεχνολογία της ατμομηχανής βελτιώθηκε σημαντικά, με αποτέλεσμα να μειωθεί η κατανάλωση καυσίμων σε αναλογία 4:1 ως το τέλος του αιώνα· η μεταβλητή εκτόνωση ήταν εφεύρεση του Αμερικανού Corliss από το 1849, αλλά γενικεύτηκε μόνο στη δεκαετία του 1870, βλ. M. Daumas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 57-84.

169. Σύμφωνα με το σημείωμα Χρ. Ζιούλα (7.1.1993), που αναφέρεται σε σχετική επιστολή του Δουρούτη προς τον Ρενιέρη με ημερομηνία 26.1.1876, όπου μάλιστα ο Δουρούτης ισχυρίζεται ότι έχει εξασφαλίσει τη συμμετοχή του βαρόνου Εμίλιου Ερλάγγερ και του Κ. Ζάππα στο σχέδιό του. Δεν έχω προσωπική εικόνα της επιστολής αυτής.

170. Η Εθνική Τράπεζα, στην οποία το ακίνητο ήταν πάντοτε υποθηκευμένο, ζητούσε τότε από τον Δουρούτη «να εκχωρήσει αντί τόκου τα μισθώματα των κτημάτων και να προβεί και εις εκποιήσεις οικοπέδων εκ των υποθήκων». Τη σχετική επιστολή του Διοικητή της ΕΤΕ με ημερομηνία 9.10.1875 παραθέτει το σημείωμα Χρ. Ζιούλα (7.1.1993).

171. Μια καλή σύνοψη των εξελίξεων στον τομέα στο Cl. Zanier, *Alla ricerca del seme perduto*, Μιλάνο 1993.

χούσαν στον κλάδο την εποχή εκείνη, οδήγησαν στην ίδρυσή του. Η πρώτη ήταν η εκμηχάνιση της αναπήνισης, που επέτρεψε να αποσπαστεί η δραστηριότητα αυτή από το αγροτικό νοικοκυριό και να συγκεντρωθεί στα εργοστάσια, στα χέρια των επιχειρηματιών, και η δεύτερη, η τάση των Ευρωπαίων επιχειρηματιών να ιδρύουν αναπηνιστήρια κοντά στους τόπους της σηροτροφίας, για να μειώνουν τα μεταφορικά έξοδα και να εξασφαλίζουν την τροφοδοσία των ευρωπαϊκών νηματουργείων-υφαντουργείων με ομοιόμορφη πρώτη ύλη ελεγχόμενης ποιότητας.

Αυτό που έμελλε να συμβεί μετά το τέλος της «χρυσής εποχής», με την κρίση της *rébérine*, τη μεγάλη αναστάτωση της αγοράς, τη μαζική εισαγωγή προϊόντων από την Άπω Ανατολή και τελικά την παρακμή ολόκληρης της Μεσογειακής μεταξουργίας, δεν μπορούσε φυσικά να προβλεφθεί όταν οι έλληνες επιχειρηματίες αγόρασαν το εργοστάσιο της χρωκωπημένης αγγλικής εταιρείας. Η πράξη τους πρέπει να συσχετιστεί με τις ευοίωνες προοπτικές και, αν κληρονόμησαν ένα σχέδιο που αντιστοιχούσε σε άλλα μεγέθη αγορών και σε άλλες επιχειρηματικές και οικονομικές κλίμακες –κάτι που από μόνο του αποτελούσε σοβαρή υποθήκη για το μέλλον του μεταξουργείου–, αυτό αντισταθμιζόταν από το γεγονός ότι το απόκτησαν «μισοτιμής». Ωστόσο είναι πολύ πιθανό ότι για τους περισσότερους έλληνες μετόχους, τα κίνητρα της εμπλοκής με την επιχείρηση υπερέβαιναν τους ψυχρούς, οικονομικούς υπολογισμούς. Δεν πρέπει, νομίζω, να περάσει απαρατήρητη η φυσιογνωμία των συγκεκριμένων προσώπων που αποτέλεσαν τη Σηριακή Εταιρεία. Το μετάξι, προϊόν πολυτίμο, είχε παλαιούς τίτλους ευγενείας. Ήταν γνωστός ο ρόλος που είχε παίξει, τους προηγούμενους αιώνες, στην άνθιση, οικονομική αλλά και πολιτιστική, της γειτονικής ιταλικής χερσονήσου, όπως πρέπει να ήταν αισθητή η αίγλη του ιστορικού Μυστρά, κέντρου της μεταξουργίας από το τέλος της βυζαντινής εποχής.¹⁷² Με την ανανεωμένη ζήτηση του 19ου αιώνα, ήταν επόμενο να ταυτιστεί το μετάξι, ένας πόρος εθνικός, με το όραμα για την (οικονομική) «αναγέννηση» της χώρας, ύστερα από την «παρένθεση» της τουρκοκρατίας.

Όμως *business is business* και η Σηριακή Εταιρεία έπρεπε να αντιμετωπίσει, από την έναρξή της κιόλας, το πρόβλημα της ραγδαίας αύξησης της τιμής των κουκουλιών· ένα πρόβλημα που έμελλαν να αντιμετωπίσουν οι περισσότερες ελληνικές βιομηχανίες, όσες επεξεργάζονταν εγχώρια αγροτικά προϊόντα, εφόσον είχαν να κάνουν με μια οικονομία εμπορευματική, ανοιχτή στα ρεύματα των διεθνών αγορών, όπως η ελληνική. Το πρότυπο της προστατευμένης εσωτερικής αγοράς, που είχε εφαρμόσει μεταξύ άλλων το –γνώριμο στον Δουρούτη– Δουκάτο της Τοσκάνης στις αρχές του αιώνα (εγκαταλείποντάς το όμως ήδη από το 1819), δεν είχε θέση στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1850. Οι προσπάθειες στην πολιτική εξουσία αποδείχτηκαν ανεπαρκείς για να ανατρέψουν εξελίξεις που σφράγισαν την ελληνική οικονομία του 19ου αιώνα και παραπέρα, στο μέτρο μάλιστα που οι απόψεις του Δουρούτη δεν είχαν τη συναίνεση της πολιτικής ηγεσίας.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, από μακροσκοπική άποψη, το μεταξουργείο της Αθήνας ήταν καταδικασμένο. Οι ίδιοι λόγοι που είχαν οδηγήσει την αγγλική εταιρεία στην Ελλάδα, ωθούσαν προς την οριστική αγκίστρωση της αναπήνισης στις σηροτροφικές επαρχίες της χώρας, παρά τις αλλαγές που έφερε η συγκέντρωση στα εργοστάσια. Ενώ έκλειναν τα μεταξουργεία της Αθήνας και του Πειραιά, τα αναπηνιστήρια της Καλαμάτας και της Σπάρτης επρόκειτο να ζήσουν πολλά χρόνια ακόμη, ώσπου να συ-

172. «Κέντρο της ελληνικής Αναγέννησης, στα χνάκια της ιταλικής...» χαρακτήρισε πρόσφατα τον Μυστρά του 14ου αιώνα ο Β. Παναγιωτόπουλος, βλ. «La culture du mûrier en Grèce. L'exemple de Mistra (XIIIe-XIXe siècles)», *Cultural and commercial exchanges between the Orient and the Greek world*, KNE/EIE, Αθήνα 1991, σ. 35. Για τη συμβολή ενός άλλου σημαντικού προσώπου του ελληνικού εθνικού πανθέου, του Ανδρέα Κάλβου, ιδρυτικού μέλους της κερκυραϊκής *Società setica* στα 1846-47, στην προώθηση της μεταξουργίας, βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ανδρέας Κάλβος. Ανέκδοτα και αθησαύριστα κείμενα», *Ερανιστής*, έτος Β'(1964), τχ. 9/10, σ. 104.

γκεντρωθεί η αναπήνιση, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, σε μια περιοχή με ακόμη πιο έντονα αγροτικό χαρακτήρα, την περιοχή του Σουφλίου.

Αλλά οι μεταβολές του οικονομικού περιγύρου συνιστούν εξωγενείς ως προς την επιχείρηση παραμέτρους, στις οποίες η ίδια αντιδρά, και δεν προκαθορίζουν ανελαστικά την εξέλιξή της. Εξάλλου η επιχειρηματική πράξη προσδιορίζεται περισσότερο από τις συγκυριακές μεταβολές και λιγότερο από τις μακροπρόθεσμες τάσεις. Αυτές οι τελευταίες φαίνεται ότι έγιναν τελικά κατανοητές από τον Αθανάσιο Δουρούτη, αλλά μετά το τέλος της Σηρικής Εταιρείας και ύστερα από μια μακρόχρονη περίοδο υπολειτουργίας του εργοστασίου. Η στρατηγική που χάραξε στα πρώτα χρόνια επιχειρούσε να απαντήσει στα προβλήματα της υπολειτουργίας και των διαταραχών της αγοράς με δύο τρόπους: με τη διαφοροποίηση της παραγωγής και με τη στροφή προς την εσωτερική αγορά.

Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο απαντά μια επιχείρηση στις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες (και από τον οποίο εξαρτάται, τελικά, η επιβίωσή της), δεν ερμηνεύεται αποκλειστικά από την οικονομική θεωρία. Παραπέμπει στα ζητήματα εκείνα που καθιστούν την επιχειρηματική πράξη αποκλειστικά ιστορικό φαινόμενο και γι' αυτό «ανόμοιο στον χώρο». ¹⁷³ Από την άποψη της θεωρίας της στρατηγικής των επιχειρήσεων, σε περίπτωση πλεονάζοντος δυναμικού, μια από τις πιθανές απαντήσεις είναι και η διαφοροποίηση της παραγωγής. ¹⁷⁴ Αλλά η νέα επένδυση, που γίνεται εν όψει της διαφοροποίησης, είναι τόσο πιο συμφέρουσα (δηλαδή έχει μικρότερο κόστος σε σχέση με τα αναμενόμενα οφέλη) όσο περισσότερο αξιοποιεί το πλεονάζον δυναμικό και τη διαθέσιμη, εντός της επιχείρησης, τεχνογνωσία. Κάτι που δεν συνέβη στην περίπτωση του μεταξουργείου της Αθήνας: η εταιρεία αγόρασε νέα γη και έχτισε νέες οικοδομές, ενώ τελικά δεν χρησιμοποίησε ούτε την «περισσεύουσα» δύναμη της ατμομηχανής· όσο για τη διαθέσιμη τεχνογνωσία, η νέα δραστηριότητα δεν είχε παρά ελάχιστη συνάφεια με την προηγούμενη: το μέγιστο που μπορεί να δεχτεί κανείς, είναι ότι αξιοποιήθηκαν εν μέρει τα υπάρχοντα εμπορικά δίκτυα.

Οι ιστορικές παράμετροι που προσδιόρισαν τις επιλογές της Σηρικής Εταιρείας έχουν να κάνουν με τα εφόδια των επιχειρηματιών που τη διαχειρίζονταν, αλλά και με τον χαρακτήρα της οικονομίας στην οποία ανήκε. Παρενθετικά, θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι οι αδελφοί Δουρούτη μπορούν να θεωρηθούν πραγματικοί επιχειρηματίες (entrepreneurs), με την έννοια των ανθρώπων που εισάγουν καινοτομίες, είναι φορείς αλλαγής και λειτουργούν περισσότερο με διαίσθηση και τόλμη, ¹⁷⁵ ενώ οι υπόλοιποι μέτοχοι ανήκουν περισσότερο στην κατηγορία των hommes d'affaires (κάτι που επίσης δεν αποτελεί καμιά ιδιοτυπία). Κανείς τους όμως δεν ήταν πραγματικός διαχειριστής (manager), και αυτό ήταν ίσως ένα στοιχείο που έλειψε αισθητά από το μεταξουργείο της Αθήνας.

Είναι ωστόσο φανερό ότι η εταιρεία δεν διέθετε τους απαραίτητους πόρους για να στραφεί σε περισσότερο συμβατές δραστηριότητες, όπως θα ήταν η νηματοποίηση και η ύφανση του μεταξίου, δηλαδή η καθετοποίηση της παραγωγής. Οι λιγότερες ενδείξεις μας μαρτυρούν ότι κάτι τέτοιο επιχειρήθηκε, αλλά χωρίς επιτυχία. Ως μη διαθέσιμοι πόροι υπονοούνται εδώ κυρίως οι δυνατότητες διείσδυσης στην άκρως ανταγωνιστική διεθνή αγορά των κατεργασμένων μεταξουργικών προϊόντων, δεδομένου ότι η εσωτερική αγορά δεν είχε την απαιτούμενη απορροφητικότητα. Η εξασφάλιση μεριδίων στη διεθνή αγορά νημάτων και υφασμάτων προϋπέθετε μεγάλο

12

12. Φύλλο μισθολογίου του μεταξουργείου, ασυμπλήρωτο, χωρίς άλλη ένδειξη. Δεν φαίνεται αν ανήκε σε βιβλίο ή ήταν ανεξάρτητο δελτίο (Αρχείο Χ. Ζιούλα, 11Χ14,5 εκατοστά).

173. Για τη διατύπωση, βλ. R. Burrows (ed.), *Deciphering the entreprisre culture. Entrepreneurship, petty capitalism and the restructuring of Britain*, Routledge, Λονδίνο 1991, σ. 3.

174. Βλ. σχετικά Scott Moss, *An economic theory of business strategy: an essay in dynamics without equilibrium*, Wiley, Νέα Υόρκη 1981.

175. Βλ. σχετικά: P. Temin, «Entrepreneurs and managers», P. Higonnet, D. Landes, H. Rosovsky (ed.), *Favorites of fortune: technology, growth and economic development since the industrial revolution*, Harvard University Press, 1991, σ. 339-355.

ρίσκο, πρόσθετο κόστος και κυρίως απαιτούσε άριστη δικτύωση, ώστε να εξασφαλίζεται η απαραίτητη πληροφόρηση για το είδος της ζήτησης σε κάθε αγορά και για τις αλλαγές στις προτιμήσεις της πελατείας.¹⁷⁶ Η Σηριακή Εταιρεία όμως εμφανίζει συνολικά μια εικόνα στατική στο επίπεδο αυτό, με μια αρκετά μονομερή εξάρτηση, ως προς το μετάξι, από ένα πελάτη, την επιχείρηση των αδελφών Souchon, και δεν αποπειράθηκε να διευρύνει το εξωτερικό δίκτυό της, πέρα από τον κύκλο των ελλήνων εμπόρων, οι οποίοι όμως δεν είχαν ισχυρές θέσεις στην αγορά του μεταξιού. Την πιο καίρια μάλιστα σχέση της με τη Λυών, φρόντισε να τη χαλάσει μέσα από τις αντιδικίες με τον Λουδοβίκο Ροέκ.

Αντί για το επικίνδυνο άνοιγμα στις εξωτερικές αγορές, η Σηριακή Εταιρεία προτίμησε την ασφάλεια της εσωτερικής ζήτησης για προϊόντα πρώτης ανάγκης, με τα οποία θα αισθάνονταν πιο οικεία και οι διαχειριστές της, και ειδικότερα ο Κωνσταντίνος Δουρούτης, που ε γνώριζαν ασφαλώς τις αγορές και τα δίκτυα του σχετικού εμπορίου. Έτσι όμως το μεταξουργείο της Αθήνας απλώθηκε ακόμη περισσότερο στον χώρο και τελικά μετατράπηκε σε ένα συγκρότημα μεταποίησης ποικίλων αγροτικών προϊόντων, σαν εκείνα που την ίδια εποχή δημιουργούνταν σε μικρές επαρχιακές πόλεις ή μέσα σε μεγάλα κτήματα (όπως το μεταξουργείο του Νικόλαου Κοκωσλή στα Λεχώνια). Από κάποια άποψη, «αγροτοποιήθηκε» ακόμη περισσότερο. Αλλά στο μεταξύ, η επέκταση της Αθήνας είχε ήδη ξεκινήσει.

Ο συγκεκριμένος χώρος, οι αντιφατικές ροπές για την οικειοποίησή του, και όλο εκείνο το πλέγμα των ενεργειών που μεσολαβούν από την απόφαση ως την υλοποίηση της επιχειρηματικής πράξης, αναδεικνύονται σε βασικές παραμέτρους για την τελική τύχη του μεταξουργείου. Η αρχική απόφαση για την ίδρυσή του λαμβάνεται σε μία χωρο-χρονική κλίμακα όπου η πόλη της Αθήνας είναι απλώς ένας γεωγραφικός κόμβος, ένα σημείο στον χάρτη που κρίνεται ότι ικανοποιεί ορισμένες προδιαγραφές στο επίπεδο της κλίμακας αυτής. Καθώς η κλίμακα εστιάζεται και αρχίζει η εφαρμογή της απόφασης, ο συγκεκριμένος χώρος επιβάλλει τις δικές του παραμέτρους: από τεχνική άποψη, την παράμετρο των διαθέσιμων πόρων (νερό) και της θέσης του σε σχέση με τα μεταφορικά μέσα· ως οικονομικός χώρος, τη φυσιογνωμία της δικής του ζήτησης (προϊόντα άμεσης ανάγκης)· και ως αστικός χώρος, τον δικό του χαρακτήρα (πρωτεύουσα του κράτους, τόπος κατοικίας και μικρής βιοτεχνίας).

176. Με τη στρατηγική διείσδυσης στη διεθνή αγορά, με συνεχείς αναπροσανατολισμούς και προσαρμογές στο είδος των προϊόντων, με αλληπάλλληλες μεταστροφές από τη μία αγορά στην άλλη και με διαδοχικές συμμαχίες με ξένες εταιρείες, κατόρθωσε να ανδρωθεί και να επιζήσει πολλών κρίσεων η επιχείρηση Scottis της Pescia, βλ. R. Tolaini, *ό.π.*